

SVEUČILIŠTE U ZADRU
POSLIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ
DRUŠTVO ZNANJA I PRIJENOS INFORMACIJA

Andrej Kristek

**RECEPCIJA KNJIGA TISKANIH HRVATSKIM
JEZIKOM U 18. STOLJEĆU: TEKSTUALNA
ORGANIZACIJA I OBLICI INTERAKCIJE
ČITATELJA S KNJIGOM**

Doktorski rad

Zadar, 2017.

SVEUČILIŠTE U ZADRU
POSILIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ
DRUŠTVO ZNANJA I PRIJENOS INFORMACIJA

Andrej Kristek

**RECEPCIJA KNJIGA TISKANIH HRVATSKIM
JEZIKOM U 18. STOLJEĆU: TEKSTUALNA
ORGANIZACIJA I OBLICI INTERAKCIJE ČITATELJA
S KNJIGOM**

Doktorski rad

Mentor
Prof.dr.sc. Zoran Velagić

Zadar, 2017.

SVEUČILIŠTE U ZADRU

TEMELJNA DOKUMENTACIJSKA KARTICA

I. Autor i studij

Ime i prezime: Andrej Kristek

Naziv studijskog programa: Poslijediplomski sveučilišni studij Društvo znanja i prijenos informacija

Mentor: prof. dr. sc. Zoran Velagić

Datum obrane: 16. svibnja 2017.

Znanstveno područje i polje u kojem je postignut doktorat znanosti: Društvene znanosti, polje informacijskih i komunikacijskih znanosti

II. Doktorski rad

Naslov: Recepcija knjiga tiskanih hrvatskim jezikom u 18. Stoljeću: tekstualna organizacija i oblici interakcije čitatelja s knjigom

UDK oznaka: 002-028.25=163.42:028>“17“

Broj stranica: 228

Broj slika/grafičkih prikaza/tablica: 193

Broj bilježaka: 173

Broj korištenih bibliografskih jedinica i izvora: 97

Broj priloga: /

Jezik rada: Hrvatski

III. Stručna povjerenstva

Stručno povjerenstvo za ocjenu doktorskog rada:

1. doc. dr. sc. Marijana Tomić, predsjednica
2. izv. prof. dr. sc. Zoran Velagić, član
3. izv. prof. dr. sc. Nives Tomašević, članica

Stručno povjerenstvo za obranu doktorskog rada:

1. doc. dr. sc. Marijana Tomić, predsjednica
3. prof. dr. sc. Zoran Velagić, član
3. izv. prof. dr. sc. Nives Tomašević, članica

UNIVERSITY OF ZADAR

BASIC DOCUMENTATION CARD

I. Author and study

Name and surname: Andrej Kristek

Name of the study programme: Postgraduate doctoral study Knowledge society and information transfer

Mentor: Professor Zoran Velagić, PhD

Date of the defence: 16.5.2017.

Scientific area and field in which the PhD is obtained: Social Sciences – Scientific Field: Information and communication Sciences

II. Doctoral dissertation

Title: The reception of books printed in Croatia during 18th century: textual organisation and forms of readers' interaction with books

UDC mark: 002-028.25=163.42:028>“17“

Number of pages: 228

Number of pictures/graphical representations/tables: 193

Number of notes: 173

Number of used bibliographic units and sources: 97

Number of appendices: /

Language of the doctoral dissertation: Croatian

III. Expert committees

Expert committee for the evaluation of the doctoral dissertation:

1. Marijana Tomić, PhD, assistant professor, chair
2. Zoran Velagić, PhD, professor, member
3. Nives Tomašević, PhD, assistant professor, member

Expert committee for the defence of the doctoral dissertation:

1. Marijana Tomić, PhD, assistant professor, chair
2. Zoran Velagić, PhD, professor, member
3. Nives Tomašević, PhD, assistant professor, member

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Andrej Kristek**, ovime izjavljujem da je moj **doktorski** rad pod naslovom **Recepcija knjiga tiskanih hrvatskim jezikom u 18. stoljeću: tekstualna organizacija i oblici interakcije čitatelja s knjigom** rezultat mogega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mogega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mogega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 16. svibnja 2017.

SADRŽAJ

1. UVOD.....	3
2. PREGLED DOSADAŠNJIH ZNANSTVENIH SPOZNAJA I ISTRAŽIVANJA.....	15
2.1. Povijest knjige.....	15
2.2. Povijest čitanja.....	21
2.3. Paratekst, tekstualna i sadržajna organizacija knjige.....	32
2.4. Interakcija čitatelja i knjige.....	39
2.5. Osvrt na temeljna teorijska i metodološka uporišta korištena u ovom istraživanju.....	46
2.6. Svrha, ciljevi i metodologija istraživanja.....	48
3. TEKSTUALNA ORGANIZACIJA KNJIGA TISKANIH NA HRVATSKOM JEZIKU U 18. STOLJEĆU.....	51
3.1. Žanrovska podjela.....	51
3.2. Organizacija naslovne stranice.....	62
3.2.1. Autor ili pseudonim.....	63
3.2.2. Položaj autorova imena na naslovnoj stranici.....	70
3.2.3. Pokrovitelj.....	75
3.2.4. Odobrenje za tisak.....	78
3.2.5. Žanrovska indikacija.....	80
3.2.6. Namjena i svrha djela.....	83
3.2.7. Epigraf.....	87
3.2.8. Ilustracije na naslovnoj stranici.....	88
3.2.9. Redni broj izdanja.....	91
3.2.10. Tiskara.....	92
3.2.11. Godina izdavanja.....	96
3.3. Paratekstualni elementi knjiga tiskanih hrvatskim jezikom u 18. stoljeću.....	99
3.3.1. Predgovori i posvete.....	99
3.3.2. Sadržaj.....	109
3.3.3. Oblikovanje i organizacija teksta.....	114
3.3.3.1. Oblik teksta – proza i stih.....	114
3.3.3.2. Organizacija teksta – podjela u odlomke.....	120
3.3.3.3. Organizacija teksta – poglavlja i potpoglavlja.....	124
3.3.4. Bilješke uz tekst.....	128

3.3.5. Popis pogrešnih riječi.....	134
3.3.6. Pogovor.....	136
3.3.7. Tekući naslovi.....	138
3.3.8. Ilustracije.....	141
4. INTERAKCIJA ČITATELJA I KNJIGE.....	146
4.1. Interakcija čitatelja s knjigom.....	148
4.1.1. Oznake vlasništva.....	148
4.1.2. Knjižne kletve.....	155
4.1.3. Posvete.....	159
4.1.4. Porijeklo knjige.....	161
4.1.5. Pisma, poruke i stvari sačuvane u knjigama.....	165
4.1.6. Osobne bilješke.....	167
4.2. Interakcija čitatelja i teksta.....	171
4.2.1. Ispravke teksta.....	171
4.2.2. Podcrtavanje i označavanje teksta.....	176
4.2.3. Bilješke uz tekst.....	180
4.2.4. Tekstualni dodaci.....	182
4.2.5. Organizacija sadržaja.....	189
5. ZAKLJUČAK.....	196
5.1. Zaključak o tekstualnoj organizaciji knjiga tiskanih na hrvatskom jeziku u u 18. stoljeću.....	198
5.1.2. Zaključak o interakciji knjige i čitatelja.....	204
6. POPIS ILUSTRACIJA.....	208
7. POPIS KORIŠTENE LITERATURE.....	216
8. SAŽETAK.....	224

1. UVOD

Cilj je radnje istražiti načine recepcije tiskane knjige tijekom 18. stoljeća i promjene u organizaciji i prezentaciji knjiškog sadržaja kroz isto razdoblje. Upravo su ta dva aspekta vrlo važna, a još uvijek nedovoljno istražena i nepovezana područja u sklopu povijesti knjige, te se stoga ovo istraživanje prvo usmjerava na tekstualnu organizaciju, a potom na interakciju čitatelja s knjigom kao materijalnim objektom i interakciju čitatelja sa samim sadržajem knjige. S obzirom na vrstu građe, prisutne književne vrste i obuhvaćeno vremensko razdoblje, a da bi se realizirao navedeni istraživački cilj, postavljene su sljedeće istraživačke hipoteze:

Hipoteza 1. Sadržajna i tekstualna organizacija knjige i njezina recepcija međusobno su uvjetovani.

Hipoteza 2. Čitateljsko iskustvo uvjetovano je općim društvenim kontekstom.

Hipoteza 3. Istraživanje interakcije čitatelja s knjigom/tekstom rezultira spoznajom o različitim oblicima interakcije s obzirom na različite književne vrste.

Hipoteza 4. Istraživanje interakcije rezultira spoznajom o različitim razinama čitateljskih vještina.

Za uspješno testiranje postavljenih hipoteza doktorsku je radnju bilo nužno temeljiti na dva ključna uporišta – izvornom materijalu i relevantnoj literaturi koja se ne koristi samo kao teorijska i metodološka vodilja, nego i kao bitna komparativna okosnica u evaluaciji odabrane teme, to jest u sagledavanju njezinih istovjetnosti, ali i specifičnosti u odnosu na korpus postojećih istraživanja.

U ovom, uvodnom poglavlju, dati su najvažniji podaci o samom istraživanju i strukturi radnje. Prvo je predstavljen izvorni materijal, potom koraci u provedbi istraživanja koji su rezultirali prijedlogom modela za analizu recepcije tiskane knjige, predstavljena je struktura radnje i naposljetku su navedena ograničenja koja su se pojavila tijekom istraživanja i analize izvornog materijala. Na kraju uvoda ukratko je anticipiran znanstveni doprinos radnje.

S obzirom na izvorni materijal, istraživanjem je obuhvaćeno područje tzv. sjevernohrvatskog književnog kruga (uključujući današnja mađarska i austrijska područja na kojima su pisane i tiskane hrvatske knjige) i Dalmacije. Izvornom se materijalu pristupilo metodologijom i postupcima povijesnog istraživanja koje se sastoji od opće sadržajne i fizičke analize materijala, detaljne deskripcije sadržajnih i tekstualnih elemenata, i naposljetku kontekstualizacije i komparacije. Takvim je pristupom omogućeno cjelovitije sagledavanje

prikupljenih podataka te susljedno analiziranje kako sadržajnog i tekstualnog oblikovanja knjige, tako i formi interakcije.

Izvorni materijal sastoji se od knjiga tiskanih na hrvatskom jeziku tijekom 18. stoljeća, a riječ je o 244 jedinice knjižne građe što, prema okvirnoj procjeni i istraživanju, čini između trećine i polovice svih knjiga tiskanih hrvatskim jezikom u 18. stoljeću. Kao temelj za procjenu i usporedbu korištena je *Bibliografija hrvatska* Ivana Kukuljevića Sakcinskog tiskana 1860. godine prema kojoj je u 18. stoljeću tiskano 612 knjiga na hrvatskom jeziku. Dakle, uzorak rabljen u istraživanju čini 39% knjiga ako se za oslonac uzme Kukuljevićevo djelo, koje je, iako objavljeno prije više od sto pedeset godina, još uvijek jedina dostupna nacionalna bibliografija. Nakon Kukuljevićeve objavljeno je nekoliko bibliografija, a s obzirom na zastupljenost hrvatskih knjiga iz 18. stoljeća posebno su važne *Osječka bibliografija* Marije Malbaše tiskana 1981. i *Bibliografija knjiga hrvatskih autora u knjižnicama Hrvatske franjevačke provincije sv. Ćirila i Metoda 1495. – 1850.* koju su 2008. objavili Vatroslav Frkin i Miljenko Holzleitner. Međutim, niti jedna od kasnijih bibliografija nije nacionalna, u dva navedena primjera riječ je o bibliografiji publikacija tiskanih u Osijeku ili bibliografiji knjiga sačuvanih u provincijskim franjevačkim samostanima – te se kao referentno polazište za izračun ukupnog broja hrvatskih knjiga tiskanih u 18. stoljeću mogla uzeti jedino Kukuljevićeve bibliografija, kao još uvijek jedina dostupna retrospektivna bibliografija knjiga tiskanih na hrvatskom jeziku. Nužno je naglasiti da ona nije cjelovita i da ne daje konačan popis hrvatskih knjiga, jer uvid u sekundarnu literaturu objavljen u proteklih sto pedeset godina potvrđuje kontinuirano otkrivanje hrvatskih knjiga koje Kukuljeviću nisu bile poznate te stoga i nisu zastupljene u njegovoj hrvatskoj bibliografiji.¹

Samo istraživanje provedeno je u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, Knjižnicama Grada Zagreba i Muzeju Slavonije u Osijeku tijekom 2014. i 2015. godine. Za obrađene 244 knjige osmišljene su dvije podjele, općenitija i detaljnija, da bi se dobila jasnija žanrovska slika hrvatske knjižne proizvodnje u 18. stoljeću. Prva podjela obuhvaća deset književnih vrsta: religiju, liturgiju, religioznu književnost, književnost, poljoprivredu i gospodarstvo, pravo, jezikoslovlje, matematiku, medicinu i povijest. Prema toj podjeli, kako je i vidljivo u tablici 1., dominiraju djela vjerskog sadržaja, a prate ih djela iz književnosti, poljoprivrede i gospodarstva, itd. Poradi očite dominacije knjiga vjerskog sadržaja, u radu će

¹ Za raspravu o mogućnosti korištenja bibliografija pri istraživanju povijesti hrvatske knjige u 18. stoljeću usp. također Velagić, Zoran. Pisac i autoritet : bit autorstva i sustav autorizacije vjerskih knjiga 18. stoljeća. Zagreb: Naklada Ljevak, 2010. Str. 22 – 24.

se katkad iz praktičnih razloga, kada se pokaže smislenim, koristiti kratak izraz *vjerske* i *ostale knjige*.

Tablica 1. Temeljna žanrovska podjela književnih vrsta prema provedenom istraživanju

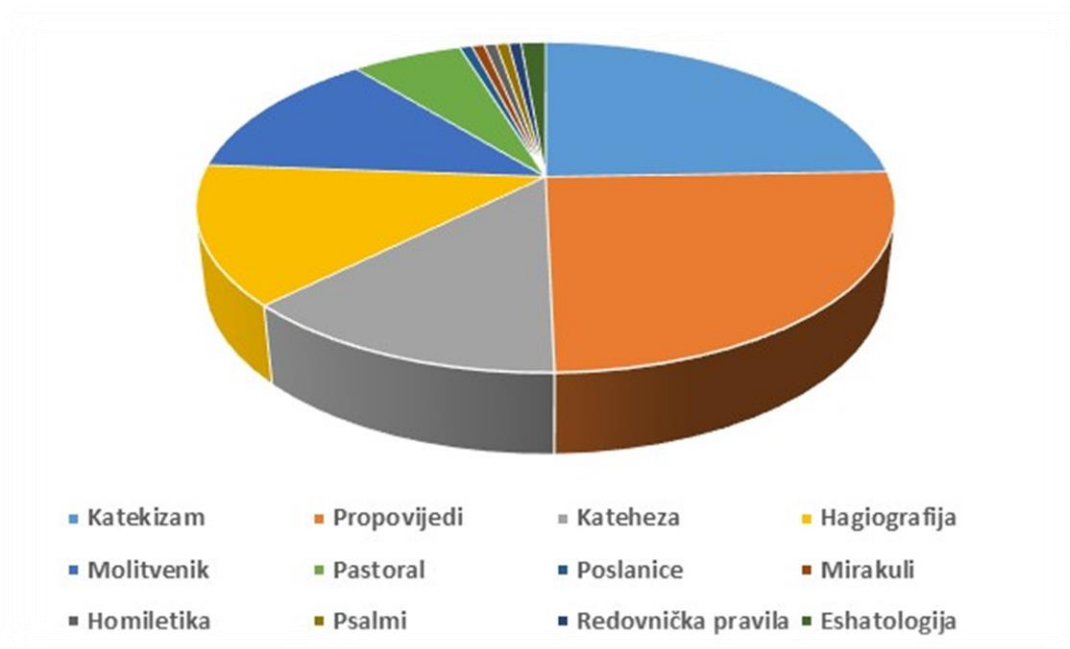
Vrsta	Broj tiskanih knjiga	%
Religija	86	35
Književnost	46	18
Religiozna književnost	35	14
Liturgija	43	17
Poljoprivreda i gospodarstvo	12	4
Pravo	2	0,8
Jezikoslovlje	9	3
Matematika	2	0,8
Medicina	3	1
Povijest	6	2
Ukupno	244	100

Druga je podjela žanrovski preciznija jer je uobičajeno široko korištenje *religije* kao žanra bilo nedostatno za provedbu istraživanja. Pretpostavka je da se oblikovanju, primjerice, molitvenika, propovijedi, katekizama ili hagiografija nije pristupalo jednako pa je izrađena detaljnija podjela. Uvidom u sekundarnu literaturu i izvore određeno je 27 vrsta ili žanrova² u koje su uvršteni katekizmi, propovijedi, kateheze, hagiografije, jezikoslovlje, poljoprivreda i gospodarstvo, molitvenici, povijest, književnost, pastoral, redovnička pravila, eshatologija,

² Kao sekundarna literatura i materijali za određivanje žanrova u istraživanju korišteni su:

- Katalog Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu
- Šundalić, Zlata. Prilog hrvatskoj prozi 18. stoljeća. Dani Hvarškoga kazališta : Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu 33, 1(2007), str. 95-130
- Lukežić, Irvin. Četiri posljednja dugovanja Eberharda Marije Kragela. // FLUMINENSIA : časopis za filološka istraživanja 7, 2(1995), str. 93-109
- Hrvatska književnost do narodnog preporoda : priručnik za učenike, studente i učitelje književnosti / [priredio] Mihovil Kombol. 2, dopunjeno izd. / priredio Slobodan Prosperov Novak. Zagreb : Školska knjiga, 1992.
- Jelčić, Dubravko. Povijest hrvatske književnosti : tisućljeće od Bašćanske ploče do postmoderne. – 2., znatno prošireno izdanje. Zagreb: Naklada Pavičić, 2004.
- Zvonar, Ivan. Tragom kajkavskih pretisaka : objavljen prvi pretisak Nestrančnog vezdašnjega tabora ispisivanja Gregura Kapucina. // Kaj : časopis za kulturu i prosvjetu 44, 219(2011), str. 63-76.
- Fuček, Ivan. Teologija i teolozi u Hrvatskoj u 18. stoljeću. // Obnovljeni život : časopis za religioznu kulturu 59, 3(2004), str. 355-372.
- Bratulić, Juraj. Pavao Ritter Vitezović utemeljitelj hrvatske zemaljske tiskare u Zagrebu. // Senjski zbornik : prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu 22, 1(1995), str. 179-186.

polemika, pjesmarice, pouke, poslanice, matematika, pravo, homiletika, kalendari, mirakuli, medicina, biografska djela, lekcionari, psalmi, moralna teologija i govorništvo (grafikoni 1. i 2.). Detaljnija analiza žanrova provedena je prikupljenjem dostupne literature o knjigama koje se nisu mogle žanrovski preciznije klasificirati, što je bilo posebice često kada su u pitanju bile knjige vjerskog sadržaja. Kao polazište korištena je baza podataka u obliku MS Access datoteke koju je za potrebe istraživanja autora iz 18. stoljeća komplirao Zoran Velagić, a iz koje je ujedno i preuzeto najviše podataka, te online katalog NSK, koji također definira žanr za određeni broj knjiga. Za ostale knjige konzultirana je sekundarna literatura – članci i knjige koje opisuju ili se bave knjigama iz provedenog istraživanja (v. bilješku 2.). Čest je problem da različiti izvori različito određuju žanr pojedinih knjiga (v. bilješku 3.), što je riješeno tako da se prihvatila odrednica spomenuta u više različitih izvora.

Grafikon 1. Zastupljenost potkategorija u vjerskim književnim vrstama

Detaljnija analiza rezultirala je sljedećim rezultatima. Vjerskim knjigama, koje su podijeljene u 13 različitih vrsta, pripada 147 knjiga, odnosno 60% od ukupnog broja obrađenih naslova. Ostale vrste raspoređene su u 14 različitih vrsta, a broje 97 knjiga, odnosno 40% od ukupnog broja. Prema tablici 2. vidljivo je da su propovijedi s 37 i katekizmi s 36 primjeraka najčešće vjerske vrste u 18. stoljeću, zatim slijede hagiografije, molitvenici, kateheze i pastori, dok su preostale vjerske vrste zastupljene s po jednim djelom. Kod ostalih vrsta književnost je zastupljena s 42 djela, slijede ju poljoprivreda i gospodarstvo s 12, jezikoslovlje s 10 i povijest sa 6 djela, dok su ostala djela ovih vrsta zastupljena s najviše tri primjerka knjiga (tablica 2.).

Grafikon 2. Zastupljenost potkategorija u ostalim književnim vrstama

Osim prema književnim vrstama, izvorni je materijal podijeljen i analiziran prema vremenu tiskanja, književnoj vrsti i tiskari u kojoj je djelo tiskano. Obuhvaćena je građa iz svih desetljeća 18. st. a analiza je provedena poštujući kronološki okvir, posebice stoga što količina dostupne građe kroz stoljeće raste i kulminira 80-ih godina. Analiza je obuhvatila djela iz 20-ak tiskara iz Zagreba, Osijeka, Budima, Pešte, Pečuha i sl.

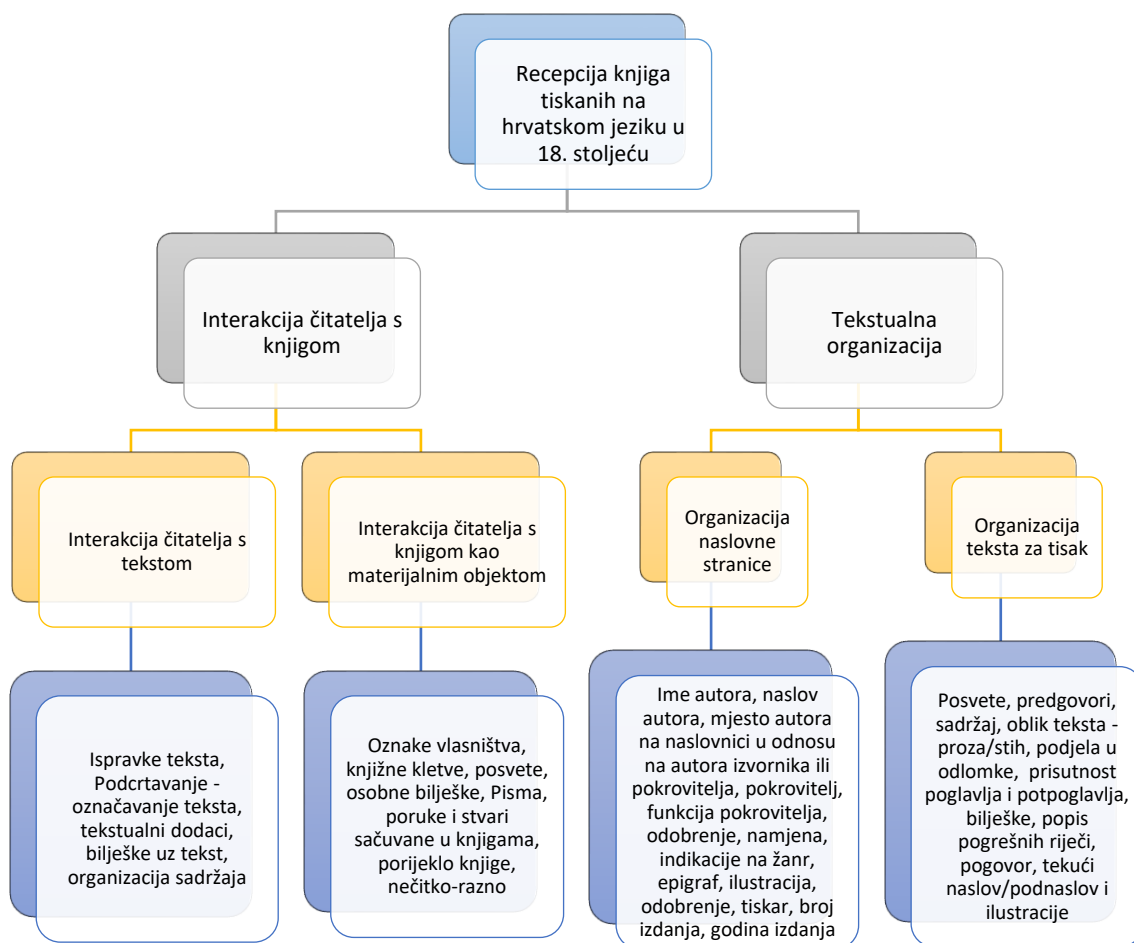
Tablica 2. Prikaz broja knjiga prema preciznijoj žanrovskoj podjeli književnih vrsta

Vrsta	Broj tiskanih knjiga	%
Katekizam	36	14
Propovijedi	37	15
Kateheza	19	7
Hagiografija	20	8
Molitvenik	19	7
Pastoral	9	3
Poslanice	1	0,4
Čuda	1	0,4
Homiletika	1	0,4
Psalmi	1	0,4
Redovnička pravila	1	0,4
Eshatologija	2	0,8
Moralna teologija	1	0,4
Povijest	6	2
Književnost	42	17
Jezikoslovlje	10	4
Poljoprivreda i gospodarstvo	12	5
Pouke	3	1
Pravo	2	0,8
Pjesmarica	1	0,4
Kalendar	3	1
Matematika	2	0,8
Medicina	3	1
Biografsko djelo	1	0,4
Lekcionar	1	0,4
Govorništvo	1	0,4
Polemika	2	0,8

Istraživanje je provedeno u dva koraka. Prvi se korak odnosi se na prikupljanje podataka o knjigama tiskanim tijekom 18. stoljeća iz dostupnih bibliografija³ i ostalih sekundarnih izvora te lociranje dostupnih primjeraka knjiga. Drugi dio istraživanja odnosi se na detaljnu analizu pronađenih knjiga. Način i tijek istraživanja prikazani su na grafikonu 3, a taj se prikaz može

³ Osim već navedene *Bibliografije Hrvatske* Ivana Kukuljevića Sakcinskog, za identifikaciju izvornog materijala korištena se sljedeća djela: Baričević, Adam Alojzije. *Catalogus librorum Zagrabiae impressorum ordine chronologico (1690 – 1800)*, rukopis. Sveučilišna i nacionalna knjižnica u Zagrebu, R 3175.; Frkin, Vatroslav i Miljenko Holzleitner. *Bibliografija knjiga hrvatskih autora u knjižnicama Hrvatske franjevačke provincije sv. Ćirila i Metoda, 1495. – 1850.* Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Hrvatska franjevačka provincija sv. Ćirila i Metoda, 2008.; Géza, Petrik. *Magyarország bibliographiája 1712 – 1860. Könyvészeti kimutatása a Magyarországon o hazankra vonatkozólag külföld megjelent nyomtatványohnah.* Budapest: Kiadja Dobrowsky Agost, 1888.; Kujundžić, Ivan. „Bunjevačko-šokačka bibliografija. Prilog kulturnoj povijesti bunjevačko-šokačkih Hrvata“. *Rad JAZU* 355 (1969): 667 – 691.; Malbaša, Marija. *Osječka bibliografija. Tiskarsko-izdavačka djelatnost u Osijeku od 1742. do 1978. godine. Sv. I (1742 – 1944).* Osijek: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Centar za znanstveni rad u Osijeku, 1981.; *Typographia Trattneriana.* Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica, 1999.

smatrati i modelom analize recepcije knjige, koji je u ovom radu i propitan i potvrđen na definiranom istraživačkom uzorku.

Grafikon 3. Model analize recepcije knjige nastao kao rezultat provedenog istraživanja: analiza recepcije knjiga tiskanih u 18. stoljeću na hrvatskom jeziku

Desni dio modela odnosi se na strukturni, odnosno fizički razvoj knjige. Istraživani su načini kojima su nakladnici i tiskari pripremali tekst za čitanje; detaljno se analizirala naslovna stranica (kako se i je li se naslovnica mijenjala tijekom navedenog vremenskog razdoblja, raste li ili se smanjuje broj podataka na njoj, na kojem je mjestu ime autora na naslovnici, spominje li se osoba koja je financirala tiskanje knjige, postoje li još neki podatci koji će čitatelju olakšati korištenje knjige); detaljno su analizirani svi paratekstualni elementi (odobrenja cenzora, posvete, predgovori, sadržaj, pogovor, popis pogrešnih riječi); analizirana je organizacija teksta (označavanje odlomaka – paragrafa, podjela u poglavlja i potpoglavlja, prisutnost i položaj bilješki, korištenje i položaj različitih kategorija naslova, itd.), korištenje ilustracija i sl. Lijevi dio modela odnosi se na istraživanje interakcije između knjige/teksta i čitatelja, odnosno

istraživanje svih tragova koje je čitatelj ostavio iza sebe koristeći se knjigom, a posebna se pozornost posvećuje upravo činjenici o kojoj je knjizi riječ (tj. kojoj književnoj vrsti pripada tekst knjige). Prikupljeni su i analizirani svi tragovi vlasnika ili čitatelja, a rezultati su podijeljeni u dvije skupine: interakcija s knjigom (oznake vlasništva, knjižne kletve, posvete, porijeklo knjige, osobne bilješke, predmeti ostavljeni u knjizi – pisma, poruke, dijelovi osušenih biljaka i različitih uspomena i porijeklo knjige) i interakcija s tekstem (ispravke teksta, bilješke uz tekst, dopisani tekstualni dodatci, podcrtavanje teksta, oznake na marginama, organizacija sadržaja i sl.). Prikupljeni podatci evidentirani su u pisanoj i u digitalnoj formi (fotografije).

U nastavku poglavlja prikazani je model detaljnije opisan te je ukratko objašnjeno kako su se istraživani načini organizacije ili interakcije u njega uklopili i što je konkretno, kada je riječ o pojedinoj formi interakcije ili načinu organizacije, istraživano. Potrebno je također napomenuti da je model strukturiran i na temelju dostupne literature koja je detaljno prikazana u sljedećim poglavljima radnje, ali i na temelju konkretnog istraživačkog iskustva, te je stoga prilagođen istraživanju knjige proizvedene tijekom ranoga novog vijeka, konkretno 18. stoljeća.

Istraživanje *Tekstualne organizacije – organizacije naslovne stranice* – za cilj ima prikazati kako njezina temeljna obilježja tako i eventualne promjene tijekom navedenog razdoblja, u kojemu se na naslovnici pojavljuju sljedeći karakteristični elementi:

- *Ime autora*: istražuje se kako se i u koliko slučajeva ime autora pojavljivalo u knjigama tiskanim na hrvatskom jeziku tijekom 18. stoljeća,
- *Naslov autora*: istražuje se u koliko se slučajeva uz ime autora u hrvatskim knjigama iz 18. stoljeća pojavljuju njegove funkcije ili naslovi,
- *Mjesto autora na naslovnici*: istražuje se mjesto autorovog imena na naslovnoj stranici u odnosu na ime autora izvornika ili pokrovitelja, odnosno ukazuje se na hijerarhiju pojavljivanja imena na naslovnici,
- *Pokrovitelj*: istražuje se sadrži li naslovna stranica podatak o pokrovitelju, odnosno osobi koja je dala potporu, financijsku ili duhovnu, za tiskanje knjige,
- *Funkcija pokrovitelja*: istražuje se stoji li uz ime pokrovitelja funkcija, dužnost i titula koju je obnašao u društvu/crkvi,
- *Odobrenje*: istražuje se je li navedena potvrda ispravnosti sadržaja knjige, koja se uoči tiska davala na pregled nadležnim komisijama s ciljem stjecanja odobrenja za tisak,
- *Namjena*: istražuje se je li moguće iščitati namjenu ili svrhu koja je nekom djelu pridana iz naslova djela, odnosno iz podataka sa naslovne stranice,

- *Indikacije na žanr*: istražuje se postoji li naznaka o žanru koji se izražava kao dodatak naslovu knjige; svrha indikacije na žanr je najaviti sadržaj koji slijedi iza naslovne stranice,
- *Epigraf*: istražuje se sadrži li naslovna stranica epigraf, odnosno citat preuzet iz nekog drugog djela,
- *Ilustracija*: istražuje se sadrži li naslovnica ilustrativne elemente, odnosno je li naslovnica u cijelosti ilustrirana, ili sadrži manje slike, ili tipografske ukrase, ili simbole određenih tiskara i sl.,
- *Tiskar*: istražuje se sadrži li naslovna stranica ime tiskara i mjesto gdje je knjiga otisnuta,
- *Broj izdanja*: istražuje se postoji li na naslovnoj stranici podatak o rednom broju izdanja određenog djela,
- *Godina izdanja*: istražuje se sadrži li naslovna stranica podatak o godini izdanja.

Nakon organizacije naslovne stranice, sljedeći je korak istraživanja *Tekstualna organizacija – organizacija teksta za tisak*, pri čemu je cilj prikazati kako je tekst oblikovan za potrebe čitatelja i raste li ili se smanjuje broj paratekstualnih elemenata. Pri tome su u obzir uzeti sljedeći karakteristični elementi:

- *Posveta*: istražuje se tekst napisan u znak poštovanja prema fizičkoj ili idealnoj osobi, grupi ili nekom drugom entitetu,
- *Predgovor*: istražuje se sadrži li knjiga predgovor, koji je namijenjen čitatelju i napisan s ciljem upoznavanja sa sadržajem djela koji mu slijedi,
- *Sadržaj*: istražuje se sadrži li knjiga popis dijelova ili poglavlja knjige s naznakom stranica,
- *Oblik teksta – proza/stih*: istražuje se u kojem je fizičkom obliku i na koji je način organiziran tekst za tiskanje – u prozi, stihu ili u kombinaciji proze i stiha,
- *Podjela u odlomke*: istražuje se je li tekst dijeljen u manje sadržajne cjeline,
- *Prisutnost poglavlja i potpoglavlja*: istražuje se je li tekst podijeljen u poglavlja i potpoglavlja s ciljem njegove organizacije – razdvajanja teksta u manje cjeline koje, prema potrebi, olakšavaju isprekidano čitanje,
- *Bilješke*: istražuje se sadrži li knjiga bilješke koje su objašnjavale određene dijelove teksta, gdje se one nalaze i kako su označavane za potrebe tiskanja,
- *Popis pogrešnih riječi*: istražuje se jesu li pogrešno tiskane riječi prikupljene na jednom mjestu kao poseban popis riječi, dodan uobičajeno na kraju knjige,

- *Pogovor*: istražuje se postoji li dodatak koji daje podatke o djelu i autoru, ali isto tako i upute kako čitati određenu knjigu,
- *Tekući naslov/podnaslov*: istražuje se pojavljuje li se na marginama kontinuirano naslov dijela knjige, poglavlja i sl.,
- *Ilustracije*: istražuje se sadrži li knjiga ilustracije (drvorez ili bakrorez).

Dok su svi do sad navedeni elementi paratekst nastao intervencijom tiskara, nakladnika, pokrovitelja i sl. (v. detaljnu analizu u nastavku teksta), istraživanje interakcije u domeni je odnosa vlasnika ili čitatelja knjige sa samom knjigom kao fizičkim predmetom i tekstom koji ona sadrži kao duhovnim dobrom. Stoga se istraživanje sastoji od dva dijela, a prvi je *Interakcija čitatelja s knjigom – Interakcija čitatelja s knjigom kao materijalnim objektom*. Cilj je toga istraživačkog koraka prikazati što su sve vlasnici/čitatelji bilježili u knjige nevezano uz njihov sadržaj, dakle kako su se odnosili prema knjizi kao materijalnom objektu. Karakteristični su oblici interakcije:

- *Oznake vlasništva*: bilješka vlasnika koja je označavala pripadnost knjige određenoj osobi, a bilježena je raznim oblicima i vrstama žigova ustanova i osoba, papirnatim ex librisima, potpisima i sl.,
- *Knjižne kletve*: anateme, kojima se pokušavalo odvratiti od krađe bilo koga tko posegne za knjigom,
- *Posvete*: rukopisne bilješke koje prikazuje koliko su vlasnici voljeli i poštivali druge osobe, ali isto tako i koliko su voljeli i cijenili knjige koje su smatrali dostojnim darom,
- *Osobne bilješke*: vrsta interakcije koju su čitatelji ostavljali na naslovnim stranicama, marginama, uz tekst, na kraju knjige – gdje god je bilo praznog prostora; osobne su bilješke najčešće imena, zagonetke, molitve, podaci o obitelji, misli itd.,
- *Pisma, poruke i stvari sačuvane u knjigama*: različite, vlasnicima drage i vrijedne stvari pohranjivane su u knjigama; najčešće suho cvijeće, listovi, pisma, poruke, molitve i sl.,
- *Porijeklo knjige*: zapis o porijeklu knjige odnosi se na bilješku o osobi koja je knjigu darovala novom vlasniku.

Drugi korak istraživanja interakcije, *Inetrakcija čitatelja s knjigom – interakcija čitatelja s tekstom*, odnosi se na uvid u načine čitanja knjige, pri čemu se pokušava otkriti što

je čitatelje ponajviše zanimalo ili smetalo u knjigama, kako su kategorizirali tekst, olakšavali pamćenje i sl. Karakteristični su oblici interakcije:

- *Ispravke teksta*: odnose se na ispravku naslova, podnaslova, rečenice ili njezinog smisla; svrha je takve interakcije dati točan ili odgovarajući podatak za određeni dio teksta knjige koji je, prema procjeni čitatelja, pogrešno otisnut,
- *Podcrtavanje – označavanje teksta*: vrsta interakcije kojom su isticali važni pojmovi ili dijelovi teksta,
- *Tekstualni dodaci*: nadopune koje se odnose na cijele odlomke (umetnutog) teksta vezanog uz sadržaj knjige; katkad je umetak nastavak dijela teksta koji je nedostajao, bilo da je bio izgubljen ili fizički odstranjen,
- *Bilješke uz tekst*: dodavanje bilješki uz tekst usko je povezano uz označavanje i ispravke teksta, ali u ovim slučajevima vlasnik ili čitatelj nije ispravljao pogreške, nego je kratko upotpunio odlomak ili rečenicu, pojasnio značenje riječi i sl.,
- *Organizacija sadržaja*: interakcija u kojoj su čitatelji sami, prema osobnim sklonostima i potrebama, uređivali sadržaj knjige tako da su dodavali sažetke, popise pogrešnih riječi, označavali brojeve stranica, pisali sadržaj djela s brojevima stranica, označavali početak i kraj paragrafa, itd.

Ako tekstualnu organizaciju shvatimo kao nakladničke i/ili tiskarske intervencije koje *ciljaju* na određene čitatelje, a forme interakcije čitatelja s knjigom i tekstom kao odgovore *stvarnih* čitatelja na nakladničke i/ili tiskarske strategije, onda ovaj model ujedno pruža i kontekst koji može pripomoći *opovijesnivanju* susreta čitatelja s tekstom i koji obuhvaća tri temeljne istraživačke zadaće koje Martyn Lyons stavlja pred povjesničara knjige: uočiti ciljanog čitatelja (onoga kojeg pretpostavljaju nakladnici, urednici, knjižari i sl.), uočiti stvarnog čitatelja, i rekonstruirati kontekst čitanja.⁴

Radnja je podijeljena u tri dijela. Prvi, teorijski dio donosi pregled dosadašnjih znanstvenih spoznaja i istraživanja iz područja povijesti knjige značajnih za temu radnje. Obuhvaćen je povijesni pregled discipline, proučavanje fenomena čitanja s naglaskom na 18. stoljeće i pregled dosadašnjih istraživanja vezanih uz nova istraživačka pitanja koja uključuju dva metodološka pristupa: istraživanje načina prezentacije teksta i istraživanje interakcije čitatelja s tekstom. Druga dva dijela odnose se na razradu i prikazivanje rezultata istraživanja.

⁴ Martyn Lyons, *A History of Reading and Writing In the Western World*. Palgrave Macmillan, 2010. Str. 9 – 10.

Drugi se dio odnosi na utvrđivanje strukturnog, odnosno fizičkog razvoja knjige, dok se treći odnosi na istraživanje čitateljskih tragova u knjigama, kao što je prikazano u modelu provedbe istraživanja. Očekivana ograničenja pri istraživanju različita su za dva opisana koraka. Kod istraživanja strukturnog, odnosno fizičkog razvoja knjige kao glavno i najznačajnije ograničenje javlja se nepostojanje bibliografskih podataka, tj. opće nacionalne hrvatske bibliografije, što se u ovom slučaju odnosi na hrvatske knjige tiskane u 18. stoljeću. Kao glavno polazište za prikupljanje informacija o knjigama iz 18. stoljeća poslužila je *Bibliografija hrvatska*, Ivana Kukuljevića Sakcinskog tiskana 1860. godine. Prilikom istraživanja rabljeno je drugo nadopunjeno izdanje. Moguće je da su knjižničari, ali i vlasnici privatnih zbirki pogrešno pisali podatke o svojim knjigama. Proizvod svega toga je bibliografija koja nam služi kao usmjerenje, ali ne i čvrsto uporište za rekonstrukciju stvarnog stanja hrvatske knjige 18. stoljeća. *Bibliografija hrvatska* I. K. Sakcinskog, bilježi 612 tiskanih knjiga na hrvatskom jeziku u 18. stoljeću. Naravno, taj broj nije siguran, a uvid u sekundarnu literaturu svjedoči o brojnim knjigama tiskanim hrvatskim jezikom otkrivenim u posljednjih 150-ak godina, koje Kukuljević ne spominje.

Prilikom istraživanja pronađene su i obrađene 244 knjige. Svim su knjigama popisani: naslov, godina izdanja, tiskar i autor (ako se pojavljivao). Kada su ti podatci uspoređeni s *Bibliografijom*, uočen je niz nepodudarnosti. Odmah se uočava činjenica da je Kukuljević prikupljao podatke iz različitih izvora, a ne iz samih knjiga. Kao najčešći izvori služili su mu katalozi pojedinih knjižnica iz Hrvatske, ali i iz susjednih zemalja (Italije, Mađarske, Austrije, itd.). Takav ga je pristup doveo do toga da se pojedine knjige u popisu višekratno ponavljaju, a razlozi su različiti: pogrešno napisani naslov, kriva godina izdanja, nepostojanje godine izdanja i sl. Sa sigurnošću se može potvrditi da 244 knjige obuhvaćene istraživanjem datiraju iz 18. stoljeća i imaju navedene točne bibliografske podatke.

Nakon što su knjige prikupljene i dijelom obrađene, pojavio se problem točnog određivanja književne vrste, odnosno žanra kojem su pripadale. Šire žanrovsko određenje nije stvaralo problem, ali detaljnija i žanrovski preciznija klasifikacija znatno je usporila istraživanje.⁵ Za određivanje žanrova bilo je nužno detaljnije istražiti sekundarnu literaturu što je u konačnici dovelo do utvrđivanja 27 različitih žanrova i vrsta knjiga navedenih u tablici 2.

⁵ Različiti izvori različito žanrovski određuju pojedina djela. Npr. *Novena na slavu prisvetoga Sarza Jesusova* je prema katalogu NSK kategorizirana kao pučka pobožnost, a katalogu HAZU-a molitva. Djelo Jurja Muliha, *Hrana nebeska*, katalog knjižnice Grada Zagreba klasificira kao molitvenik, kao i katalog NSK, dok se u bazi Zorana Velagića klasificira kao pastoral. Djelo M.A. Reljkovića, *Ovcsarica* prema katalogu NSK kategorizira se pod ovčarstvo, u bazi podataka Z. Velagića kao Gospodarski priručnik.

Kod istraživanja interakcije ograničenja su mnogo veća; dobar dio tragova čitatelja potječe iz kasnijih razdoblja (19. i 20. stoljeća), što je posebno uočljivo u knjigama koje su tiskane krajem 18. stoljeća. Također, odrediti vrijeme nastanka bilješke kod interakcije sa sadržajem gotovo je nemoguće, dok je kod interakcije čitatelja s knjigom kao fizičkim predmetom bilješka češće popraćena godinom zapisivanja. Prilikom istraživanja, kod interakcije čitatelja sa sadržajem nije pronađena niti jedna bilješka koja je imala godinu nastanka. U drugom slučaju, godina nastanka bilješke najčešće se pojavljuje kod pisanja *ex librisa* i osobnih bilješki. Kao još jednu prepreku prilikom istraživanja valja navesti određeni broj bilješki koje su nečitke i ne može im se iščitati sadržaj. Usto, uvidom u dva primjerka iste knjige uočeno je pojavljivanje različitih vrsta i oblika bilježaka različitih vlasnika, što navodi na zaključak da interakciju čitatelja s tekstom i/ili knjigom treba primarno shvatiti kao osobni čin i da treba biti vrlo oprezan s poopćavanjem zaključaka.

Ograničenja u istraživanju nisu bila određena samo navedenim preprekama. Na samom početku istraživanja, kada su knjige locirane, utvrđeno je kako se najveći broj njih nalazi u fondu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, u zbirci rukopisa i starih knjiga, a dio je pronađen u fondu Muzeja Slavonije i knjižnicama Grada Zagreba. Ono što se javlja kao opći problem jest činjenica da niti jedna knjižnica knjige nema složene prema stoljećima i godištu, nego uglavnom prema formatu knjige ili zbirci kojoj pripadaju, što uvelike otežava pronalaženje pojedinih jedinica građe. Iako su katalozi pretraživani prema određenim popisima, zbog pogrešno napisanog naslova, imena autora, ali i godine, to je značajno otežalo pregled i pronalazak knjiga. Isto tako, kada je neka od knjiga pronađena u katalogu, javljao se problem njezine lokacije i dostupnosti. Iako u katalogu stoji da se knjige nalaze u fondu NSK, prilikom potraživanja knjige u svrhu istraživanja, knjige su ipak bile teško dostupne jer se nalaze u stalnom postavu izložbe, na nekoj drugoj lokaciji i sl. Jedna od većih prepreka pri obradi knjiga bila je i politika NSK, odnosno odjela zbirke rukopisa i starih knjiga, koja određuje da se u jednom danu na korištenje može dobiti svega šest knjiga, a kao poteškoća nametnula se i zabrana fotografiranja pojedinih dijelova knjige.

Važnost radnje, a time i njezin znanstveni doprinos, ponajprije proizlazi iz činjenice da slično istraživanje u hrvatskoj povijesti knjige još nije provedeno. Radnjom je mnogo detaljnije nego što je do sada bio slučaj utvrđeno kako se i u kolikoj se je mjeri tiskana knjiga u fizičkoj i strukturalnoj (pojam se ovdje odnosi se na strukturiranje teksta) pojavnosti mijenjala tijekom 18. stoljeća. Također, po prvi put je, na temelju konkretnih tragova, istražen odnos čitatelja/vlasnika prema knjizi/tekstu u dužem vremenskom razdoblju, te je tako otvoren put

prema razumijevanju načina interakcije čitatelja i/ili vlasnika knjige s tekstom, odnosno samim medijem. Naposljetku, u radnji su se nastojale ustanoviti među-uvjetovanost oblikovanja knjige i interakcije s njom, te susljedno, njezine recepcije. Taj posljednji korak suštinski je povezan s načinom obrade izvornog materijala, te se istraživački pristup, to jest model predstavljen u ovom poglavlju, također može smatrati doprinosom radnje i primjerom za buduća istraživanja.

2. PREGLED DOSADAŠNJIH ZNANSTVENIH SPOZNAJA I ISTRAŽIVANJA

2.1. Povijest knjige

Cilj je ovog poglavlja, temeljem uvida u relevantnu literaturu, prikazati što je povijest knjige, od čega se sastoji, koji su joj glavni ciljevi, te koji su njezini aspekti najvažniji za temu ove radnje. Poglavlje daje pregled razvoja samog područja povijesti knjige, najvažnijih istraživača, te pregled djela koja su njezin svojevrsni kamen temeljac, ali koja, isto tako, igraju važnu ulogu u rješavanju ovdje postavljenog istraživačkog pitanja.

Povijest knjige kao zasebna disciplina značajnije se izgradila tek u posljednjih nekoliko desetljeća, tako da ju smatramo razmjerno novim znanstvenim područjem, koje je još uvijek u početnom stadiju, a nudi inovativan pristup proučavanju i povezivanju povijesti, književnosti i raznih srodnih disciplina. Prvi znaci zanimanja za povijest knjige sežu duboko u razdoblje renesanse, ako ne i ranije, a ozbiljniji zamah dobivaju tijekom 19. i u prvim desetljećima 20. stoljeća kada se u središte postavlja istraživanje knjige kao materijalnog objekta. U drugom dijelu 20. stoljeća naglasak je pak prebačen na promatranje knjige u socijalnom i kulturnom kontekstu, upravljanje proizvodnjom, širenje i recepciju tiskanog materijala i tekstova i sl. Materijalnost, u ovom slučaju knjige, postala je jedan od čestih termina koji je odjednom prožeo cijelu njezinu povijest. Taj obrat u istraživanju povijesti knjige dogodio se sredinom 20. stoljeća u Francuskoj, ponajprije zahvaljujući Lucienu Febvreu i Henri-Jean Martinu. Oni su u monografiji *L'Apparition du livre* (1971.), jednom od prvijenaca u istraživanju moderne povijesti knjige, pokušali otkriti glavne načine proizvodnje i korištenja knjiga u određenom vremenskom razdoblju – njihov bi se pristup mogao okarakterizirati kao pokušaj odgovora na pitanje *tko je što čitao*. Nakon toga djela, brojni su istraživači u drugoj polovici 20. stoljeća tematizirali povijest knjige, a jedna od značajnijih monografija iz toga razdoblja je *The printing Press as an Agent of Change* (1979.) autorice Elizabeth Eisenstein. Eisenstein uvodi koncepciju kulture tiska, koja prema njoj uvelike mijenja i unaprjeđuje načine komunikacije. Izum tiskarske tehnologije omogućio je prema takvom viđenju nastanak i razvoj znanstvene revolucije, potaknuo je protestantsku reformaciju i širio renesansna postignuća u Italiji. Od te monografije, istraživanja u polju povijesti knjige dalje su napredovala, posebice tijekom dva posljednja desetljeća 20. stoljeća. U to je vrijeme cilj bio proučiti knjigu na društvenoj i kulturnoj razini istražujući kako se upravljalo proizvodnjom, distribucijom i recepcijom, odnosno razumijevanjem tiskanih tekstova i knjiga. U tom se razdoblju posebno istakao Robert Darton, kao jedan od prvih istraživača koji je predložio praktični model proučavanja polja povijesti knjige, koje je time dobilo novu dimenziju i važnost stavljajući naglasak na kulturno

i društveno smještanje teksta unutar sveobuhvatnog kruga koji čine proizvodnja, širenje i recepcija teksta. Njegov komunikacijski krug, koji je zapravo kružni model životnog ciklusa knjige, bio je polazna točka za brojna daljnja istraživanja. Tako je recepcija knjiga, koja se spominje u Dartonovom komunikacijskom krugu, zauzela značajnu ulogu kod još jednog iznimno važnog istraživača, Rogera Chartiera. U odnosu na istraživanja koje su provodili Febvre i Martin, težište se kod novijih povjesničara knjige promijenilo – više nije bilo na pitanju *tko je što čitao*, nego se postavilo pitanje *kako se čitalo*.⁶ Prema Chartieru, značenje knjige neodvojivo je od njegove fizičke forme, koja tekst čini dostupnim svakom čitatelju. Chartier je stoga

„(...) u prvi plan svog istraživanja stavio rekonstrukciju čitateljskih navika i susljedno tome odgonetavanje oblika aproprijacije teksta, pri čemu se najčešće koriste dva metodološka pristupa: istraživanje načina prezentacije teksta i istraživanje interakcije čitatelja s tekstom“.⁷

Upravo je takav pristup potaknuo i istraživanje provedeno u ovom radu. Zrelost discipline nagovijestilo je i nekoliko zbornika radova koji su objavljeni krajem 20. i početkom 21. stoljeća. Jedan od značajnijih tiskan je 1999. godine, a uredili su ga Guglielmo Cavallo i Roger Chartier. Objavljen pod nazivom *A history of reading in the West*, okupio je sve značajnije istraživače i teoretičare koji su se bavili poviješću čitanja, a problematiku su razradili od razdoblja klasične Grčke do 20. stoljeća. Drugi vrlo važan, možda i značajniji zbornik od prethodnog, djelo je uredničkog dvojca Davida Finkelsteina i Alistara McCleeryja. Oni su 2002. godine okupili radove svih značajnijih istraživača povijesti knjige koji su djelovali u drugoj polovici 20. stoljeća. Zbornik je podijeljen u četiri dijela koja su se odnosila na općeniti dio o povijesti knjige, zatim na dio o povijesti tiskarstva, te dva dijela koja su važna za ovo istraživanje, a to su odnos između knjige i njezinog autora i knjige i njezinog čitatelja. U zborniku se nalazi programski rad Roberta Dartona *What is the History of Book*, a zastupljeni su svi autori koji su od *L'Apparition du livre* do kraja 20. stoljeća ostavili značajniji trag u području povijesti knjige kao što su Roger Chartier, Elisabeth Eisenstein, Ronald Barthes, Michael Foucault, Wolfgang Iser, Johnatan Rose, Stanley Fish i mnogi drugi – moglo bi se reći da je taj zbornik ujedno i najbolji pregled razvoja povijesti knjige kroz 50-ak godina njezina nastanka i razvoja.

⁶ Chartier, Robert. *Reading Matter and „Popular“ Reading : from the Renaissance to the Seventeenth Century* // *A History of Reading in the West*. Cambridge: Polity Press, 1999. Str. 269-283.

⁷ Velagić, Zoran; Kristek Andrej. Čitatelji, knjige i tekstovi : oblici interakcije. // *Osječki zbornik* 29(2009), str. 337.

Sama povijest knjige proizašla je iz spajanja nekoliko različitih disciplina koje su se bavile istom problematikom – knjigom kao sredstvom komunikacije. Robert Darnton opisuje kako je оформljeno područje povijesti knjige kojemu se pridružuju povjesničari, književni teoretičari i povjesničari književnosti, sociolozi, knjižničari, bibliografi, i svi oni koji su htjeli bolje razumjeti naizgled običan predmet – knjigu. Istraživanje se uključivanjem novih disciplina pomaknulo iz područja bibliografije na opće modele knjižne proizvodnje i korištenja teksta kroz duže vremensko razdoblje, pozornost je pridana autorskim pravima (kao i sustavu privilegija prije njih), analizirani su sadržaji privatnih knjižnica, rekonstruirana ideološka strujanja kroz zanemarivane žanrove ili izdavačke projekte kakav je primjerice bio *bibliothèque bleue* itd. Nove istraživače, prema Darntonu, nisu zanimale rijetke i vrijedne knjige, nego su se usredotočili na uobičajene i dostupne oblike knjiga jer su željeli otkriti književna iskustva običnih čitatelja.⁸ U konačnici, fokus istraživanja prebacio se s materijalnog oblika knjige na otkrivanje književnog iskustva običnih čitatelja.⁹ Takva raznovrsnost istraživanja dovela je povijest knjige do stanja koje je Robert Darton 1984. godine nazvao interdisciplinarni nered.¹⁰ Smatrao je da je povijest knjige postala toliko pretrpana srodnim disciplinama da granice discipline više nisu vidljive i jasno određene. Iz tog razloga bilo je potrebno napraviti model koji će analizirati kako su knjige nastajale i širile se u različite društvene slojeve. Darton je kao rješenje problema ponudio komunikacijski krug koji je prikazivao put knjige od autora do izdavača, tiskara, distributera, prodavača i, na kraju, čitatelja. Čitatelj zatvara krug zato što utječe na autorove i nakladnikove odluke prije i poslije sastavljanja knjige. Svrha komunikacijskog kruga je prijenos poruke, koja se oblikuje tijekom kružnog puta od autora, preko proizvodnje, tiskanja, distribucije i recepcije nazad do autora. Povijest knjige zaokupljena je svakim dijelom komunikacijskog kruga, kao i cijelim krugom i svim njegovim varijantama kroz vrijeme i prostor, sa svim odnosima koji se pojavljuju u relacijama prema ekonomiji, sociologiji, politici, kulturi i drugim vidovima okružja.¹¹ Darntonov krug doživio je i pohvale i kritike. Prema mišljenju dvojice bibliografa, Thomasa R. Adamsa i Nicolasa Barkera, golemi je nedostatak da se krug bavi ljudima koji proizvode, a ne knjigama. Umjesto elemenata koji čine komunikacijski krug kod Dartona, oni u središte svog modela smještaju pet elemenata koje čine životni ciklus knjige – nakladništvo, izradu, distribuciju, recepciju i opstanak. Također,

⁸ Darnton, Robert. What is the History of Books? // The Book History Reader / edited by David Finkelstein and Alistair McCleery. London: Routledge, 2002. Str. 10.

⁹ Isto

¹⁰ Finkelstein David; McCleery, Alistair. Introduction // The Book History Reader / edited by David Finkelstein, Alistair McCleery. London: Routledge, 2002. Str. 4.

¹¹ Darton Robert. Nav. dj., str. 11.

kao manjkavost Dartonovog modela ističu da se on bavi samo jednom pojedinačnom knjigom i da stoga ne može objasniti složenije proizvodne odnose.¹² U odgovoru na tu kritiku Darnton jednostavno navodi:

„I dalje smatram da je za razumijevanje povijesti knjige važno proučavati aktivnosti koje su poduzimali ljudi knjige.“¹³

Drugim riječima, povijest knjige za njega je doslovce povijest ljudi “oko knjige”.

Iako je tijekom razvoja imala dodirnih točaka s bibliografijom i socijalnom poviješću te nekim drugim disciplinama, vremenom se povijest knjige izdvojila kao samostalna disciplina i izašla iz stanja interdisciplinarnog nereda, možda upravo stoga što je ostala suštinski interdisciplinarna. Povjesničari knjige u predmetu svog istraživanja vide važan alat kojim su ljudi prenosili ideje, bilježili uspomene, stvarali priče, pokazivali moć itd. Iako se proučava povijest knjige, treba imati na umu da je knjige stvorila povijest, odnosno da su ih oblikovale ekonomija, politika, sociologija i druge društvene okolnosti.¹⁴ Istraživanje povijesti knjige stoga uvijek pretpostavlja i razumijevanje konteksta u kojemu knjiga nastaje i u kojemu se koristi. Kompleksnost istraživanja proizlazi i iz nepreciznosti samog pojma. Povijest knjige koristi riječ „knjiga“ u najširem smislu riječi, obuhvaćajući pri tome svaki pisani ili printani tekst koji je bio umnožen, distribuiran ili je na neki način postao javan. Zbog kompleksnosti je dakle povijest knjige nužno ostala interdisciplinarna. Veliki doprinos u određivanju granica discipline i interdisciplinarnosti dala je Leslie Howsam u djelu *Old Books and New Histories* u kojemu razlikuje tri glavna znanstvena ishodišta u istraživanju povijesti i kulture knjige.¹⁵ Ta tri ishodišta tri su glavne discipline koje pokrivaju proučavanje knjige i kulture tiskarstva: povijest, književne studije i bibliografija – to su područja usredotočena na knjigu kao prenositelja kulture, literarnog teksta i materijalne rukotvorine. Interdisciplinarni pristup proteže se kroz sva tri pristupa, a svaka ključna disciplina povezana je s jednim ili više srodnih područja istraživanja.¹⁶ Proučavanje knjižne kulture traži poveznicu između čitatelja i pisca i postavlja pitanja o njihovom odnosu – tko je osmislio kompoziciju određene knjige, tko je potakao promjenu, tko je promijenio i izobličio riječi i materijalan izgled koji je utjecao na ljude u stvaranju svog viđenja svijeta. Riječ *knjiga* često je odbacivana kao apstraktan i nepoznat termin i skupna imenica. Prema riječima Leslie Howsman, knjiga nije toliko kategorija koliko

¹² Howsam, Leslie. *Old Books & New Histories: An Orientation to Studies in Book and Print Culture*. Toronto: University of Toronto Press, 2006. Str. 35.

¹³ Robert Darnton, „'What is the History of Books?' Revisited“ *Modern Intellectual History* 4, 3 (2007): 504.

¹⁴ Eliot, Simon; Rose, Johnatan. Introduction. // *A Companion to The History of The Book* / edited by Simon Eliot and Johnatan Rose. Malden ; Oxford ; Chichester: Wiley-Blackwell, 2009. Str. 1.

¹⁵ Howsam, Leslie. Nav. Dj. Introduction.

¹⁶ Isto. str. 4.

je proces. Knjige se dogode, one se dogode ljudima koji ih čitaju, tiskaju, raspačavaju i sastavljaju. Knjiga može biti snaga promjene, a povijest knjige bilježi te promjene.¹⁷ Prema tome, bilo koji komunikacijski krug ili model, bilo da se radi o Robertu Dartonu ili Thomasu Bakeru i Nicolasu Adamsu, ističe čovjeka kao ključnu komponentu u životnom ciklusu knjige. Tome ide u prilog i činjenica da su među važnijim segmentima u njihovim komunikacijskim krugovima pojmovi „receptija“ i „čitatelji“.¹⁸ Ta dva segmenta imat će golemu ulogu i u ovom istraživanju jer ono upravo odgovara na pitanja kako su čitatelji čitali i koristili knjige u određenom vremenskom razdoblju. Kako god oblikovali istraživanje, dolazi se do zaključka da je čovjek taj koji u konačnici knjizi i tekstu daje smisao, bilo da je riječ o tiskarima ili nakladnicima koji su u ovom istraživanju zastupljeni kroz analizu tekstualne organizacije, ili o čitateljima koji su traženi kroz različite vidove interakcije.

Naposljetku, vrijedi istaknuti važnost komparativnog pristupa u istraživanju povijesti knjige. Povijest knjige jedne zemlje teško se može istražiti i razumjeti ako se ne stavi u odnos, ako se ne uzme u obzir razvoj u ostalim zemljama. Povijest knjige kao dio kulturne razmjene uvijek je bila globalni fenomen, baš kao što i njezino suvremeno istraživanje nužno mora nadići nacionalne granice. Tzv. teorijska literatura, čije je pregled dan u ovome i sljedećim poglavljima stoga se uvijek koristi i kao komparativno uporište koje pomaže pri analizi i razumijevanju istraživačke teme, kako s obzirom na usporedive razvojne tendencije, tako i s obzirom na specifičnosti uvjetovane definiranim vremenskim i prostornim kontekstom.

¹⁷ Isto. str. 5.

¹⁸ Isto. str. 36 – 40.

2.2. Povijest čitanja

U nastavku rada dan je pregled literature koja je izravnije povezana s temom radnje i istraživanja, literature koja se odnosi na povijest čitanja. Čitanje podrazumijeva kompleksan i intiman odnos između čitatelja i knjige. Mnogo je čimbenika utjecalo na načine i ishode čitanja tijekom povijesti, a ti su se čimbenici mijenjali onoliko brzo koliko se je mijenjalo društvo. Cilj je ovog poglavlja naznačiti kako su i na koji način kroz povijest ljudi čitali i što je sve utjecalo na njihovu interpretaciju knjige. Bilo da se radilo o čitanju naglas, kao što je to bila praksa tijekom srednjeg vijeka, ili se radilo o tihom, intimnom čitanju, koje se proširilo tijekom 18. stoljeća, proces je oduvijek zanimao istraživače.

Mnogi faktori određuju povijesni odnos između čitatelja i teksta, primjerice fizički oblik teksta, njegova pojavnost i format, raspoređenost tipografskog prostora na stranici knjige, itd. Temeljni je cilj istraživanja povijesti čitanja razjasniti odnos između teksta u njegovoj fizičkoj pojavnosti i značenja koje mu je pripisala eventualna čitateljska publika. Slijedom toga, prema Martynu Lyonsu, povijest čitanja pokušava otkriti različite ciljeve i svrhe čitanja, a da bi to uspjela mora riješiti vrlo konkretne zadaće. Prva je otkriti traženog i poželjnog čitatelja koji je prihvatljiv i autorima i izdavačima. Poželjni čitatelj može ostaviti tragove u samome tekstu, ali puno ga je lakše pronaći u komercijalnim i izdavačkim strategijama koje su odabrali izdavači ne bi li dobili pristup na željeno tržište. U izboru cijene, formata, kvalitete papira i uveza, oblika fonta slova, u prisutnosti ili odsutnosti ilustracija, u marketinškim taktikama razvijenima da se djelo proda, može se pronaći takav poželjni čitatelj.¹⁹ Takav je čitatelj u povijesti čitanja prvotno nazivan „uobičajen“ i „tipičan“ čitatelj, o čemu će biti još govora u nastavku rada. Tekstualna organizacija knjige važan je čimbenik u otkrivanju čitateljskih navika i načina čitanja određenih tekstova upravo takvog, za autore, nakladnike, distributere i sl. poželjnog čitatelja. U ovome će radu upravo tekstualna organizacija knjiga tiskanih na hrvatskom jeziku u 18. stoljeću poslužiti kao podloga za raspravu o tome kako su knjige pripremane za čitanje i kako se knjiga radi čitatelja mijenjala u svojoj fizičkoj formi.

Druga zadaća povijesti čitanja je prema Lyonsu pronalaženje stvarnih čitatelja i njihovih reakcija na pročitano djelo. Moguća su dva načina odgonetavanja čitateljeve reakcije. Jedan je posegnuti u njegov privatni život, tj. istražiti njegovu autobiografiju. Katkad su čitatelji pisali o svojim čitateljskim iskustvima te na taj način istraživačima povijesti knjige i čitanja osigurali izniman istraživački materijal. No, takvi su dnevnički zapisi rijetki i pripadaju uglavnom

¹⁹ Lyons, Martin. A History of Reading and Writing In the Western World. New York: Palgrave Macmillan, 2010. Str. 9.

poznatim osobama i onima koji su imali veće zbirke knjiga – većina ljudi koja je pisala dnevnike i autobiografije nije pripadala skupini tzv. „uobičajenih“, „tipičnih“ čitatelja. No upravo termini „uobičajeni“ i „tipični“ čitatelj ne govore ništa, jer su preopćeniti i ni na koji način ne razlikuju različite vrste čitatelja ili čitateljske poticaje. Iz tog je razloga, da bi se uvažio vremenski, prostorni, kulturološki, intelektualni itd. kontekst čitanja, uveden pojam „povijesni čitatelj“. Prema Margaret Beetham, terminom „povijesni čitatelj“,

„(...) vodi se računa o materijalnim značajkama izvora koji se istražuje i o povijesnim specifičnostima čitatelja“.²⁰

Oni čitatelji koji su u svom vlasništvu imali jednu ili nekoliko knjiga koje su i pročitali jednako su tako povijesni čitatelji kao i oni koji su posjedovali bogate knjižnice, no takvi su čitatelji rijetko imali mogućnosti i znanje napisati autobiografiju. Za takve se čitatelje stoga koristi drugačiji način istraživanja reakcija na tekst, traže se tragovi čitatelja u samom tekstu (bilješke, podcrtavanja, naglašavanja itd.), te se tako pokušava rekonstruirati odnos čitatelja i teksta. Takva vrsta povijesnog čitatelja, koji se susreo s nekoliko knjiga, najčešća je u ovom radu.

No nije pri istraživanju takvog čitatelja važna samo njegova reakcija – važna je i materijalna pojavnost knjige koja potiče određenu čitateljevu reakciju. Način na koji tekst dolazi do čitatelja može utjecati na način kako će čitatelj taj tekst primiti i razumjeti. Čitateljeva obrazovanost, kulturna osviještenost i pozadina, također će utjecati na način kako će tekst biti usvojen. Razumijevanje te pozadine treća je zadaća koju Lyons daje istraživačima, tj. traži od njih da čitatelja uvijek promatraju u zadanom vremenskom i prostornom kontekstu. Samo na taj način može se doći do „povijesnog“ čitatelja. Može se reći kako će povijest čitanja postati povijest proučavanja načina na koji će mišljenje biti pripisano tekstu i proučavanja normi i postupaka koje će odrediti kako su se kroz povijest razumijevali i koristili tekstovi i knjige.²¹ No sada se postavlja pitanje kako odrediti čitatelja o kojemu se ništa ne zna, a koji je ostavio tragove u knjigama? Što pak ako je čitao, a nije ostavio nikakav trag?

Većina istraživanja čitateljskih navika i načina čitanja proizlazi iz, kako je već navedeno, dokaza kao što su dnevnici, autobiografije, knjižnični katalozi i sl., no što je s onim čitateljima koji nisu ostavili nikakav fizički trag svoga čitanja? Heidi Brayman Hackel odgovor na pitanje o „manje vidljivom čitatelju“ vidi u pristupu problemu s drugačijeg stajališta. Ona

²⁰ Beetham, Margaret. In Search of the Historical Reader; The Woman Reader. // Spiel 19, 1(2000). str. 94. Citirano prema: Colclough, Stephen. Readers : Books and Biography. // A Companion to The History of The Book / Edited by Simon Eliot and Johnatan Rose. Malden ; Oxford ; Chichester : Wiley-Blackwell, 2009. Str.54.

²¹ Lyons, Martin. Nav. dj., str. 10.

smatra da je povijest čitanja suviše ovisna o pisanoj formi čitateljeve reakcije čime je spriječena mogućnost istraživanja čitateljskih praksi onih čitatelja koji ne znaju i ne mogu pisati. Budući da su tijekom ranoga srednjeg vijeka čitanje i pisanje bile odvojene vještine, da su tijekom školovanja mnogi pojedinci naučili čitati, ali ne i pisati,²² takvih je čitatelja zacijelo bilo mnogo. Brayman Hackel stoga nastoji “revidirati dokaze” o čitateljskim praksama i među njih uključiti netekstualne forme. Iako je stoga kritizirana, jer ne objašnjava koji je dokaz, od onih koji potječu od čitatelja, relevantan i koji bi se uistinu mogao smatrati reakcijom na čitanje, njezina je ideja iznimno važna – ako ni zbog čega drugoga onda stoga što upozorava da većina čitatelja, “nevidljivih” ili “manje vidljivih”, nije ostavila pisani trag i da naši zaključci o povijesti čitanja uvijek odražavaju istraživanje povijesti manjine.²³

Profiliranju povijesti čitanja kao vrijedne istraživačke discipline pridonijela su i djela francuskih sociologa Rolanda Barthesa i Michela Foucaulta koji su redefinirali pojam autora i u prvi plan “izbacili” čitatelja. Već je Jean-Paul Sartre u djelu *Što je književnost?* istaknuo da pisanje podrazumijeva čitanje, odnosno da iz ujedinjenog napora autora i čitatelja nastaje onaj konkretni i zamišljeni predmet koji predstavlja djelo čovjekovog duha. Djelo je stoga rezultat zajedničkog rada pisca i čitatelja. Potom su krajem 60-ih godina 20. stoljeća slavni eseji Rolanda Barthesa i Michela Foucaulta, *Smrt autora* i *Što je autor* razdvojili formalnu povijest autorskih prava i biografije velikih pisaca od realnih praksi stvaranja, transmisije i recepcije pisanog teksta.²⁴ Razdvajanje autora od teksta nije bio novi koncept, ali uzdizanje čitatelja na razinu ultimativnih stvaratelja značenja teksta jest.²⁵ Da je čitatelj postao dominantna osoba u istraživanju povijesti knjige potvrđuje i djelo Wolfganga Isera *Interaction between text and reader* u kojem je čitatelj također u središtu – on je aktivan i kreativan sudionik u stvaranju mišljenja iz teksta.²⁶ Prema tome, ako čitatelj stvara mišljenje iz teksta, znači da on komunicira s knjigom, a ako čitati znači komunicirati, time što izabire izvjesnu knjigu, čovjek se opredjeljuje za određenu poruku. Čitatelj unaprijed pretpostavlja, na osnovu imena i ugleda

²² Tijekom 80-ih godina 20. stoljeća pitanje pismenosti bilo je vrlo zastupljeno područje u kulturno-povijesnim istraživanjima. Među monografijama se ističu Graff, Harvey J. *The Legacies of Literacy. Continuities and Contradictions in Western Culture and Society*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1987.; Houston, Robert Allan. *Literacy in Early Modern Europe. Culture and Education 1500-1800*. London – New York: Longman, 1988. i Cressy, David. *Literacy and the Social Order. Reading and Writing in Tudor and Stuart England*. Cambridge: Cambridge University Press, 1980.

²³ Steel, Kathryn L.. Hester Mulso Chapone and the Problem of the Individual Reader. // *The Eighteenth Century* 53, 4(2012), str. 474.

²⁴ Velagić, Zoran. *Pisac i autoritet : bit autorstva i sustav autorizacije vjerskih knjiga 18. stoljeća*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2010. Str. 5.

²⁵ Finkelstein, David; McCleery, Alistair. *Editors Introduction* // *The Book History Reader* / edited by David Finkelstein, Alistair McCleery. London: Routledge, 2002. Str. 219.

²⁶ Isto, str. 289.

pisca, izgleda knjige (paratekstualnih elemenata) ili iz nekog drugog razloga, kakav će biti tijekom njezina sadržaja i nada se da će iz knjige izvući zabavu, informaciju, duhovno obogaćenje, potvrdu vlastitih ideja ili nešto drugo. Knjiga, odnosno neki tiskani materijal koji se čita, predstavlja ono što od njega stvori čitatelj; čitati znači graditi. Čitanje nije mehanička operacija; čitatelj vrši izbor svojim vlastitim iskustvom, otkriva događaje u knjizi, daje nov smisao sadržaju koji mu prenosi tekst. Po mišljenju ruskog bibliografa Nikolaja Rubakina, knjiga, baš kao ni riječ, ne prenosi ništa, u pitanju je svojevrsna iskra koja u duši čitatelja aktivira najraznovrsnija psihička iskustva iz prošlosti čitatelja. Prilikom čitanja, čitatelj na svoj vlastiti jezik prevodi riječi koje su rezultat psihičkih stanja drugih osoba. Prema riječima Jadranke Božić,

„Čitatelj svim svojim bićem sudjeluje u činu čitanja, unoseći u taj čin svu svoju kulturu, sva svoja trenutna psihološka raspoloženja, a piščeva poruka mijenja se, dakle, u zavisnosti od psihičkog sklopa svakog pojedinog čitatelja(...)“.²⁷

Čitanje je dakle fenomen tijekom kojeg čitatelj u interakciji s knjigom stvara svoje mišljenje i svoju predodžbu o pročitanoj djelu. Čitanje je danas aktivnost koja je uglavnom namijenjena pojedincu, no “povijesni čitatelj” mogao je čitati na drugačije načine. Povijest čitanja bavi se svim čimbenicima koji određuju različite način na koji čitatelj prihvaća tekst. Pitanja su što se čitalo u određenom društvu, tko je čitao i na koji način. U kojim su socijalnim situacijama ljudi čitali? Jesu li čitali tiho i sami ili naglas u grupi? Jesu li čitali radi zabave i opuštanja ili su čitali opsesivno zaokupljeni i koncentrirani na tekst tražeći samo potvrdu, prosvjetljenje ili emancipaciju? Povijest čitanja uključuje i proučavanje normi i praksi koje će determinirati čitateljevu reakciju na pročitani tekst.²⁸ Ipak, treba navesti kako postoji značajna i ne u potpunosti premostiva poteškoća u proučavanju povijesti čitanja. Vrlo je mala mogućnost napisati reprezentativnu povijest čitanja koja je temeljena na iskustvu pojedine osobe zato što je većina situacija u kojoj se čitanje odvija prolazna, a one koje su zabilježene uopće nisu karakteristične. Kako onda pristupiti proučavanju povijesti čitanja, kada je većina dokaza o pravom čitanju anegdotska? Jedna od istraživačica ovog fenomena, Alistar Folwer, ističe da će se pri uspostavljanju povijesti čitanja kao nesavladiva prepreka pojaviti upravo nedostatak dokaza. Prema Folwer, jedina prava čitateljska reakcija koju poznajemo jest ona naša. Andrew Hadfield slaže s Folwer i smatra kako je dokaz koji su ostavili čitatelji iza sebe u suštini vrlo škrt. Često istraživači tek pokušavaju odgonetnuti što je čitatelj želio reći kada su on ili ona,

²⁷ Božić, Jadranka. Antropologija knjige i čitanja. Beograd: Narodna biblioteka Srbije, 2009. Str. 13.

²⁸ Lyons, Martin. Nav. dj., str. 2.

ako je identitet poznat, napravili bilješku. Zato vrijednost sakupljanja bilježaka čitatelja, koje su često izolirane i nepravilne, može biti upitna, jer bi trebalo znati i što je osoba dotad pročitala i glavne činjenice iz njezina života (starost, spol, interese, obrazovanje, dohodak, itd.). I kada bi to čak i znali, kako je ta osoba čitala gotovo je uvijek povijesno neobnovljivo.²⁹ Martyn Lyons pokušava riješiti ovaj problem i u svom radu tumači kako čitatelji stvaraju svoja mišljenja, ali ne u potpunosti samostalno. Oni to čine kao članovi čitateljske zajednice koja dijeli određene pretpostavke o literaturi koju koristi i o onome što ona sadrži. Članovi tih zajednica možda nisu svjesni jedni drugih, što dodatno proširuje poimanje o zajednici kao određenoj grupi ljudi.³⁰ Iz tog razloga bilo bi korisno razviti povijest izgradnje i tumačenja mišljenja, ne samo iz izdvojenih i nejasnih čitateljskih reakcija koje su zabilježene, nego i iz bibliografija i povijesti izdavaštva, odnosno iz načina na koji je materijalan oblik neke knjige utjecao na razvoj mišljenja.³¹ To nas navodi na zaključak da je odgonetavanje čitateljskih navika moguće jedino spajanjem dva fenomena, a to su način na koji su tiskari i autori pripremali tekst za čitanje i istraživanje tragova koje su čitatelji ostavili iza sebe u knjigama, što ponovno potvrđuje istraživačku vrijednost teme ovoga rada, jer je temelj istraživanja proučavanje tekstualne organizacije knjiga i interakcije čitatelja s knjigom kao objektom i interakcija čitatelja sa sadržajem knjige. Istraživanje će dokazati tvrdnju kako jedan fenomen uvjetuje drugi, odnosno da su paratekstualni elementi vrlo često uvjetovali nastanak određene vrste interakcije.

Interakcija čitatelja s knjigom, recepcija knjige, i općenito proučavanje čitanja i čitateljskih navika radom Roberta Dartona³² iz 1990. godine postaju čvrsta i stabilna područja istraživanja. Darton uspoređuje čitatelje i njihovo iskustvo s organizacijom i načinom čitanja knjiga i, tamo gdje je bilo moguće, s njihovim ponašanjem. Osim *tko, što, gdje i kada* čitatelja i čitanja, treba odgovoriti na složenije probleme *zašto i kako*. Dartonovo *kako?* uključuje i paratekstualne elemente knjige i povijest samog čina čitanja. No na pitanja *kako?* i *zašto?* još uvijek nema cjelovitog odgovora. Prepreka je mnogo jer čitanje nije samo vještina, nego način stvaranja mišljenja koje se razlikuje od kulture do kulture (u skladu sa spomenutom koncepcijom “zajednice čitatelja”). Brojni su istraživači prethodili Darntonovu programskom tekstu o čitanju, primjerice spomenuti Wolfgang Iser čiji je čitatelj postao aktivan i kreativan

²⁹ Suarez, Michael Felix. *Historiographical Problems and Possibilities in Book History and National Histories of the Book*. // *Studies in Bibliography* 56(2003-2004), str. 161.

³⁰ Lyons, Martin. *Nav. dj.*, str. 5.

³¹ Suarez, Michael Felix. *Nav. dj.*, str. 163.

³² Darnton, Robert. *First Steps Toward a History of Reading*. // *Australian Journal of French Studies* 23, 1(1986), str. 5–30. URL: <http://robertdarnton.org/publications> (2015-04-02)

sudionik u stvaranju mišljenja iz teksta – pa se Isner uvelike bavio poviješću čitatelja jer je smatrao da će čitatelji iz različitih razdoblja proizvesti različita mišljenja tijekom svog čitanja,³³ ili Stanley Fish koji je isticao da recepcija čitatelja nije fiksna, da on može promijeniti mišljenje o tekstu kroz određeni vremenski period, baš onako kako se i on sam mijenja, jer tekst nije entitet za sebe, tekst ne postoji nezavisno od čitatelja.³⁴ Na tragu takvih razmišljanja Darton tvrdi kako je moguće „uspostaviti povijest, ali i teoriju čitateljeve reakcije. Moguće, ali ne i jednostavno iz razloga što tekst rijetko prikazuje čitatelja u samom činu čitanja, i oblikovanju mišljenja iz teksta (...)“.³⁵ Doprinos u rasvjetljavanju problematike čitateljeve reakcije dao je i David Meulen, koji smatra kako je učinak koji prezentacija teksta ima na čitatelja povezan, ali i različit od učinka koji je proizvođač teksta imao na umu. Taj je učinak najlakše rekonstruirati praćenjem čitateljskih bilješki na marginama knjiga, što je svojim radom, u kojem je istraživala marginalije u inkunabulama, pokušala potvrditi Monique Hulvay. Ona je zaključila da, osim što mogu biti dokaz samog čitanja, „čitateljeve“ bilješke u rukopisima dokumentiraju i individualne čitateljske navike i predlažu vrstu dijaloga koji je bio prisutan između renesansnog čitatelja i njegovih knjiga.³⁶

Iz dosadašnjeg je izlaganja razvidno da je važnu ulogu u oblikovanju čitateljeve reakcije na tekst imao oblik teksta, tj. način na koji su tekst oblikovali autor, izdavač i tiskar. Samo u činu čitanja, u izravnom kontaktu čitatelja i teksta, djelo oživljava. Tekst je oblikovao reakciju čitatelja ma koliko oni aktivni ili neaktivni bili. Tekst usmjerava čitateljeve misli i reakcije, ali mu isto tako ostavlja i interpretativnu slobodu.³⁷ Uvažavanje i razumijevanje takve opreke iznjedrilo je neke od značajnijih rezultata u istraživanju čitateljskih navika. Jedno od prvih takvih istraživanja, koje za namjeru nije imalo proučiti kako su tekstovi čitani, već što se čitalo, bilo je istraživanje o inkvizicijskom postupku nad Domenicom Scandellom, poznatijim pod imenom Menocchio.³⁸ On je bio mlinar i baš zato što je pripadao nižim društvenim slojevima, stekao je status jednog od najpoznatijih čitatelja svog vremena. U ovom je slučaju posebno važno da su istraživači došli do podataka o načinu čitanja jednoga mlinara koji je živio na kraju 15. stoljeća. Zbog odabira knjiga i načina čitanja, 1600. godine Menocchio je pogubljen. Čitajući Bibliju na narodnom jeziku, stvorio je svojstven pogled na svijet. Bio je aktivan i

³³ Isner, Wolfgang. *Interaction Between Text and Reader*. // *The Book History Reader*/ edited by David Finkelstein and Alistair McCleery. London: Routledge, 2002. Str.291-295.

³⁴ Fish, Stanley. *Interpreting the Variorum*. // *The Book History Reader* / edited by David Finkelstein and Alistair McCleery. London: Routledge, 2002. Str. 350-358.

³⁵ Darton, Robert. *Nav. dj.*, str. 142.

³⁶ Meulen, David L.Vander. *How to Read Book history*. // *Studies in Bibliography* 56(2003-2004), str. 190.

³⁷ Darton, Robert. *Nav. dj.*, str. 21.

³⁸ Ginzburg, Carlo. *Sir i crvi. Kozmos jednog mlinara iz 16. stoljeća*. Zagreb: GZH, 1989.

selektivan čitatelj. Iz teksta je preuzimao određene riječi i fraze, davao ima nova, ponekad i iskrivljenja značenja te na taj način stvarao nova i kreativna obilježja teksta. Zbog krivog tumačenja teksta i krivovjerja, optužen je i smaknut. Sličan primjer dolazi iz 18. stoljeća s područja Francuske. Trgovac po imenu Jean Ranson poštovao je i čitao J. J. Rousseaua. No, on nije samo čitao Rousseaua (i čitajući plakao), nego je njegove ideje i misli ugradio u svoj život, odnosno u sve vezano uz posao, obitelj, ljubav, odgoj djece. Rousseau je djelom *La Nouvelle Heloise* obilježio cijelu generaciju čitatelja te na taj način revolucionirao čitanje. Njegovo djelo bilo je jedinstveni izvor romantičke senzibilnosti, kroz svoje je radove učio čitatelje kako da čitaju njegova djela.

Primjeri Menocchia i Ransona dokaz su kako su čitanje i življenje te davanje smisla tekstu i životu mogli biti iznimno povezani.³⁹ Jedan od vodećih istraživača povijesti knjige i posebice povijesti čitanja, Roger Chartier, ističe da se svaki čitatelj mora nositi s određenim ograničenjima i obvezama. Prema tome, autori, izdavači i cenzori žele držati pod kontrolom mišljenje koje čitatelji stvaraju tijekom čitanja, ali isto tako žele biti sigurni da će tekst koji napišu, tiskaju i autoriziraju biti shvaćen sa što manje odstupanja od njihove želje i volje. Moglo bi se reći da u stvari žele što manje Menocchia i Ransona, no prema Chartieru, čitanje nije upisano u tekst. Razlika između smisla koje tekstu pridaju njegovi stvaratelji (autor, korisnik, kritika, itd.) i interpretacije koju je sastavio sam čitatelj nije jasna, jer tekst ne postoji osim u čitatelja koji mu daje smisao i značenje. Djela, čak i ona najveća, nemaju jedinstveno i čvrsto značenje, pa povijest čitanja rekonstruira razne oblike „čitateljskog prostora“, odnosno tekst u njegovoj materijalnoj i diskurzivno-govornoj formi da bi došla do konteksta susreta teksta i čitatelja.

Prema Chartieru, prostor povijesti čitanja podijeljen je na tri dijela koji su međusobno uvjetovani. Prvi se odnosi na analizu teksta koji je određen prema strukturi, cilju i temi. Drugi se odnosi na povijest knjige, odnosno strože određeno, povijest svih objekata i formi koje u sebi nose neki od oblika pisanja. Treći se odnosi na proučavanje različitih praksi i načina koje tim objektima daju različite načine upotrebe i mišljenja. Da bi se rekonstruirala povijesna dimenzija aktualizacije teksta, prvenstveno se mora prihvatiti tvrdnja da mišljenje čitatelja ovisi o formi kroz koju oni primaju i usvajaju tekst. Vrlo je važno utvrditi da forme stvaraju mišljenja te je nužno naglasiti da tekst koji je izmijenjen u svojoj fizičkoj formi ili koji je dorađen, više nema ono isto čvrsto značenje kao što je to imao na početku. Isto tako, moramo imati na umu da je

³⁹ Darton, Robert. Nav. dj., str. 142.

čitanje aktivnost koja je uvijek određena gestama, prostorom i navikama.⁴⁰ Chartier nadalje navodi da tekst ne može postojati izvan onog oblika u kojem je dan čitatelju na korištenje, odnosno u onom obliku u kojem ga on čita ili sluša. Stoga je potrebno napraviti razliku između strategija pisanja i namjera autora i strategija koje su rezultat izdavačeve odluke ili odluke tiskare. Djela su stvarana prema specifičnom poretku koji ima svoja pravila, konvencije i hijerarhiju, ali ona na svom životnom proputovanju ponekad odskakuju od tih načela i krše te konvencije. Da bi se bolje razumio sam čin čitanja kroz povijest, moraju se odrediti mehanizmi koji odvajaju različite kategorije i zajednice čitatelja i načina kako su oni čitali. Važnu stavku ovdje čini i mogućnost čitanja pojedinca kao samostalnog čitatelja. Oni koji mogu čitati tekstove, ne čitaju ih na isti način i s istim žarom. Postoji ogroman jaz između onih koji su usavršili čitanje i onih koji posjeduju manje čitateljskih vještina, a to se odnosi na one koji moraju čitati naglas kako bi razumjeli tekst koji čitaju i sposobni su konzumirati samo određenu vrstu tekstova i tipografskih formi. Također, postoje razlike između normi i konvencija čitanja koje za svaku skupinu čitatelja određuju pravilnu upotrebu knjige, načina čitanja, instrumente i metode interpretacije teksta. Takva očekivanja i interesi, koji usmjeravaju praksu čitanja pojedinih tekstova, određuju način na koji tekst na različite načine čitaju čitatelji koji nemaju podjednake intelektualne sposobnosti ili isti odnos s pisanom riječi.⁴¹

Navedeni nas zaključak ponovno vraća na pitanje kako o čitanju, koje je po svemu rečenom iznimno subjektivan čin, donositi bilo kakve opće zaključke. S jedne se strane uvijek ističe da je čitanje kreativan proces koji pretpostavlja čitatelja i tekst koji se čita. Čitatelj odabire, interpretira, zamišlja ono što je pročitao, njegove su reakcije raznolike. Načelo autonomnosti i subjektivnosti često je isticano u povijesti čitanja. Prema riječima Michela de Certeaua

“(…) čitatelji su kradljivci. Oni se kao korisnici skrivaju kao da su u tekstu. Oni su prolaznici koji svojataju dobra za svoje opake nakane. Ali to dobro nije njihovo vlasništvo, na njega je već netko položio ruke, pa ipak, neopaženo čitatelj uzima ono što mu treba iz njega, zeca ovdje, drozda tamo, čak i jelena ako bude sreće i nakon toga pobjegne ostavljajući svoj trag na stranici knjige. Na taj način, u tuđi tekst, individualan čitatelj njemu ili njoj podmeće svoje mišljenje“.⁴²

⁴⁰ Chartier, Roger. *Laborers and Voyagers : From the Text to the Reader. // The Book History Reader /* edited by David Finkelstein and Alistair McCleery. London: Routledge, 2002. Str. 48.

⁴¹ Chartier, Roger. *The order of books : readers, authors, and libraries in Europe between the fourteenth and eighteenth centuries.* Stanford: Stanford University Press, 1994. Str. 4.

⁴² Lyons, Martin. *Nav. dj.*, str. 3.

Čitatelji nisu pasivni i poslušni, oni tekst prilagođavaju sebi improvizirajući osobna mišljenja i stvaraju neočekivane veze između tekstova. Ako različiti čitatelji stvaraju različita mišljenja, kako onda uopće doći do bilo kakvih općih zaključaka o čitanju? Prema francuskom sociologu Pierreu Bourdieuu, čitanje se uglavnom definira kao samostalna aktivnost, no čitatelji nisu u potpunosti sami – oni pripadaju određenoj socijalnoj grupi i određenoj „interpretativnoj zajednici“. Jednako je smatrao i američki književni kritičar Stanley Fish: čitatelji stvaraju svoja mišljenja, ali ona nisu u potpunosti njihova. Oni to rade kao pripadnici određenih zajednica koje dijele određene pretpostavke o literaturi i onome od čega se ona sastoji. Pripadnici tih zajednica vrlo često ne znaju ništa jedni o drugima i nisu svjesni postojanja drugih članova zajednice. Članovi čitateljske zajednice imaju zajedničku grupu kriterija za ocjenjivanje onoga što je dobro, a što loše za čitanje, za kategoriziranje tekstova koji pripadaju određenim žanrovima i za uspostavljanje hijerarhije među tim žanrovima. U ovom pogledu, individualni čitatelji mogu istovremeno pripadati u više zajednica čitatelja u isto vrijeme.⁴³ Samo ako prihvatimo koncepciju interpretativnih zajednica možemo donositi opće zaključke o čitanju i njegovoj povijesti. U istom društvu može postojati više takvih zajednica. Predrevolucionarna francuska, tzv. *ancien regime*, vrvi primjerima koji dokazuje da su čitatelji različitih vještina, tj. različitih interpretativnih zajednica, čitali iste tekstove i različito ih tumačili.⁴⁴ Čitatelji s manjim financijskim mogućnostima mogli su posjedovati ili čitati knjigu koja i nije bila namijenjena njima, ili su tiskari i izdavači ciljano omogućili širem krugu ljudi pristup knjigama kroz projekte poput *Bibliothèque bleue*. Isti tekstovi različito su razumijevani i korišteni, čitani su na glas ili potihom, pa povijest čitanja ne smije ograničiti svoja istraživanja na dominantni način čitanja nekog razdoblja.

Vrlo važnu ulogu u čitateljevoj reakciji na pročitani tekst ima njegova fizička forma. Iako tekst postoji samostalno, iako je kao ideja odvojen od materijalnog zapisa, fizička je struktura knjige njezin sastavni i nezaobilazni dio, tj. nositelj teksta. Ne postoji način razumijevanja pisanog materijala, koji barem djelomično nije ovisan o formi u kojoj dolazi u ruke čitatelja. To znači da moramo razumjeti i razgraničiti dvije vrste mehanizama, one koji su dio strategije pisanja i autorove namjere i one koji su rezultat odluke izdavača ili ograničenja koje je nametnuo sam tiskar.⁴⁵ Autori ne pišu knjige, oni pišu tekstove koje tiskari pretvaraju u materijalne objekte. Taj se materijalni objekt mijenjao, a promjene su rezultirale „definitivnim

⁴³ Lyons, Martin. Nav. dj., str. 5.

⁴⁴ Niz primjera o tome donosi Robert Darnton u djelu *The Literary Underground of the Old Regime*. Cambridge itd.: Harvard University Press, 1982.

⁴⁵ Chartier, Roger. Nav. dj., str. 9.

trijumfom bijeloga nad crnim“ koji se u oblikovanju teksta za tiskanje događa u razdoblju od 16. do 18. stoljeća. Uvođenjem paragrafa i uvlačenjem pasusa teksta, stranica knjige dobila je više slobodnog prostora, ali isto tako i jednoobrazan i kontinuirani niz redaka i stranica. Taj potez automatski je uveo red u čitanje i razumijevanje tekstova i počeo stvarati rutine čitanja koje su prisutne i danas. Najpoznatiji primjer novog oblikovanja francuski je nakladnički projekt *Bibliothèque bleue*, serija knjiga tiskanih u istom formatu s plavim omotom. Riječ je bila o repertoaru već izdanih knjiga, za koje su nakladnici smatrali da mogu biti zanimljive široj čitateljskoj publici. Slijedio je opsežan trud oko prilagođavanja – skraćivanje teksta, njegovo pojednostavnjenje, rezanje, umetanje ilustracija itd., u skladu s percepcijom čitatelja kakvu su imali izdavači i knjižari. Mijenjanje formi i mehanizama u oblikovanju tekstova dovelo je do novih načini upotrebe teksta, a samim time je stvorena i nova populacija čitatelja i načina čitanja,⁴⁶ što sve više dolazi do izražaja u drugoj polovici 18. stoljeća.

U drugoj polovici 18. stoljeća broj tiskanih knjiga, ali i broj čitatelja u naglom su porastu. Nastajali su i razvijali se različiti načini čitanja, a čitatelji su imali sve različitija očekivanja od tekstova. Sve veći broj tiskanih knjiga smanjio je njihovu cijenu, pa je samim time knjiga postala dostupnija. Zbog rasta broja knjiga i čitatelja 18. se stoljeće smatra prekretnicom u povijesti čitanja, a katkad se za promjene koje se tada događaju koristi i termin *čitateljska revolucija*. Da je razdoblje važno za disciplinu svjedoče i brojna istraživanja i teorijska promišljanja koja se odnose upravo na to doba, a ovdje će biti navedena tek nekolicina. Ponajprije treba izdvojiti Rogera Chartiera i njegovo djelo *The Cultural Uses of Print in Early Modern France*, u kojemu je dio istraživanja usmjerio na jeftine serije knjiga nazvane *Bibliothèque bleue* te time u prvi plan stavio nove oblike i formate knjiga koje su ljudi čitali. Robert Darton u članku *History of Reading* prikazuje sve promjene koje su zadesile povijest knjige i čitanja tijekom 18. stoljeća. Istražujući kataloge knjižnica i privatnih zbirki knjiga, uočava kako je to razdoblje kada je religiozna literatura sve manje korištena, a njezino mjesto zauzimaju novi žanrovi, ponajprije književnost. U ovome se istraživanju također pokazalo da žanrovska raznolikost raste prema kraju 18. stoljeća. S druge strane, u radu *Readers: Books and Biography*, Stephen Colclough je, pozivajući se na Dartona, definirao vrste čitatelja 18. stoljeća i u diskurs uveo javne institucije čitanja, kao što su pretplatničke knjižnice, za koje smatra da su mogle oblikovati individualne čitateljske navike tako da potiču javnu raspravu o pojedinom tekstu.⁴⁷ Taj fenomen nije usporediv sa stanjem u Hrvatskoj, jer pretplatničke knjižnice iz 18.

⁴⁶ Isto, str. 13.

⁴⁷ Colclough, Stephen. *Readers: Books and Biography*. // *A Companion to The History of The Book* / edited by Simon Eliot and Johnatan Rose. Malden ; Oxford ; Chichester: Wiley-Blackwell, 2009. Str.52.

stoljeća na našim prostorima nisu poznate. No Colclough se dotakao i fenomena *čitanja s olovkom u ruci* te istaknuo da vrlo važnu ulogu u dešifriranju čitateljskih navika i praksi imaju zabilješke – anotacije koje su čitatelji ostavili u knjigama. Taj aspekt može poslužiti u ovom istraživanju koje se također bavi problemom interakcije čitatelja s knjigom. Martyn Lyons također vrlo detaljno opisuje problematiku čitanja u 18. stoljeću. I on, kao i prethodno navedeni istraživači, ističe važnost čitateljske revolucije u razvoju discipline. Kao njezin važan dio izdvojio je interakciju čitatelja s knjigom. Taj fenomen prikazao je na primjeru obiteljske Biblije u kojoj su članovi obitelji običavali bilježiti obiteljsku povijest na praznim stranicama knjige. Biblija, ili knjige poput evanđelja, bile su među rijetkima koju su obitelji posjedovale prije čitateljske revolucije i koja im je bila dragocjena, a služila im je ne samo kao sredstvo prijenosa znanja i informacija, nego i kao svojevrsan dnevnik u koji bi bilježili važne trenutke svog života.

Taj je fenomen važan i usko vezan uz ovo istraživanje jer se u mnogim slučajevima na marginama istraženih knjiga pojavljuju slične privatne bilješke, koje nisu povezane sa sadržajem knjige. Također, Lyons jasno daje do znanja da čitateljska revolucija nije pomela knjige korištene u prethodnim razdobljima – obiteljska Biblija korištena je prije, tijekom i poslije nje, a članovi obitelji svoju su povijest bilježili u dugim vremenskim razdobljima, baš kao što su i knjige korištene u ovome istraživanju anotirane tijekom više stoljeća.

Na kraju ovoga poglavlja može se zaključiti da navedena razmišljanja o povijesti čitanja potvrđuju važnost teme ove radnje, koja upravo uspostavlja korelaciju između “učinka koji je proizvođač teksta” kroz njegovo oblikovanje želio proizvesti i reakcija koje je ostavio čitatelj bilo kroz marginalije ili neke druge oblike interakcije s tekstom i knjigom. Potvrđeno je da recepcija teksta i knjige pretpostavlja dva istraživačka smjera predstavljena u uvodu radnje – podjednako je važno istražiti tekstualnu organizaciju jer ona je dio strategija nakladnika, tiskara i ostalih proizvođača teksta i knjige, kao i forme interakcije vlasnika i/ili čitatelja s knjigom jer se jedino kroz interakcije može “uhvatiti” povijesni čitatelj.

U nastavku poglavlja razjasnit će se kako je tekstualna organizacija, odnosno fizički izgled knjige utjecao na samo čitanje i razvoj mišljenja o pročitanim knjigama, kao i dati uvid u dosadašnja istraživanja vezana uz ovaj fenomen i način na koji će se oni odnositi na ovaj rad i istraživanje.

2.3. Paratekst, tekstualna i sadržajna organizacija knjige

Prema Rogeru Chartieru, značenje knjige neodvojivo je od njezine fizičke forme, koja tekst čini dostupnim čitatelju; materijalnost knjige, organizacija sadržaja i prikaz teksta uvjetuju načine razumijevanja sadržaja. Fizički oblik i izgled knjige oduvijek je zaokupljao istraživače, a pažnju ovom problemu pridali su i vodeći predstavnici discipline poput Chartiera, Darntona ili Lyonsa i specijalizirani istraživači kao što su bili David. E. Hall ili Femke Folekamp čija će se istraživanja i doprinosi spomenuti u nastavku poglavlja. Svi oni kao polazište koriste djelo autora koji je postavio temelje proučavanju tekstualne organizacije knjige i parateksta, Gerarda Genettua i njegov *Paratext; Thresholds of interpretation*.

Paratekстом se smatraju sredstva i konvencije koja se nalaze unutar i izvan knjige, a koja imaju ulogu posrednika između autora, izdavača i čitatelja. Kada je isti tekst interpretiran i prezentiran pomoću različitih mehanizama on više ne može biti isti, odnosno bit će shvaćen na različite načine. Predgovor dodan nekom djelu, primjerice, može voditi čitatelja, promijeniti način njegova razumijevanja teksta. Svaka njegova forma i pojavnost ispunjava određene uvjete koji oblikuju djelo prema zakonima određene forme i spajaju ga, na različite načine, s drugim umjetnostima, žanrovima i tekstovima. Ako se želi razumjeti i shvatiti interpretacija teksta kroz povijest, mora se odrediti i identificirati efekt koji proizlazi i iz same materijalne forme, i iz načina prezentacije teksta. Ako se želi dobiti odgovor na pitanje kako čitatelj koristi tekst u određenom vremenskom razdoblju, moramo ga vratiti u situaciju koja je dovela do njegove proizvodnje, tj. koja je diktirala njegovu formu i iz tog razloga oblikovala njegovo razumijevanje.⁴⁸

Čitatelj informacije o nekom tekstu može dobiti na dva načina. Prvi se odnosi na informacije koje proizlaze iz unutar-tekstualnih signala o žanru - „simptoma“ fikcionalnosti, koji mogu biti nedostatni. Drugi izvor je upravo paratekst, koji pruža informacije o tekstu i prije nego čitatelj otvori knjigu – kroz detalje omota kao što su ime autora, naslov, indikacija na žanr, itd. Takvi signali čitatelju omogućavaju stjecanje znanja o tekstu i mogu aktivirati njegova očekivanja. Već paratekstualne indikacije navode čitatelja na zaključak što može očekivati – stjecanje znanja iz informacijskog teksta ili užitek čitanja fikcije. Stoga, ako je fizički oblik knjige rezultat rada urednika i tiskara, onda “dušu” knjige ne uređuje samo autor, već njenu

⁴⁸ Chartier, Roger. *Forms and Meanings. Texts, Performances, and Audiences from Codex to Computer*, Philadelphia : University of Pennsylvania Press, 1995. Str. 2.

formu oblikuju svi oni koji vode računa o interpunkciji, pravopisu i postavu stranice – koji uključuje i paratekstualne elemente.⁴⁹

Temeljno uporište u istraživanju tekstualne organizacije knjiga tiskanih u 18. stoljeću djelo je Gerarda Genettea *Paratext; Thresholds of interpretation* koje je, kako je navedeno, i ishodište svih kasnijih rasprava o ovoj temi. Prema Genettu

„djelo ili knjiga se sastoje, u cijelosti ili djelomično, od teksta, koji je određen s više-manje dugim rečenicama, koje su onda više ili manje obdarene s određenim značenjem. Ali taj isti tekst nerijetko je označen i prikazan u nekom drugom stanju i s određenim brojem nekih drugih elemenata, kao što su ime autora, naslov, predgovor, ilustracije itd. Iako ne znamo jesu li ti elementi u odnosu s tekstom ili mu pripadaju, ono što se može potvrditi je činjenica da ga oni okružuju i ispunjavaju na točno onaj način koji je dovoljan da bi se tekst fizički predstavio. Ti prateći elementi koji okružuju neki tekst, koji se mijenja u prostoru i pojavnosti, sastaju se pod jednim temeljnim pojmom koji se naziva paratekst (...)“.⁵⁰

Za istraživače, paratekst je ono što omogućava tekstu da postane knjiga i da kao takva bude ponuđena čitateljima na korištenje. Prema mnogima, paratekst je *nedefinirana zona*, koja nema čvrste granice, a utječe na nas tako što prihvaćamo i čitamo tekst koji slijedi iza nje. Ta je zona područje prijenosa autorskih intencija, zona tranzicije i transakcije, privilegirano mjesto pragmatičnosti i strategije, u kojem autor, nakladnik ili netko drugi pokušava utjecati na čitateljsku publiku, a u najboljem slučaju služi za bolju recepciju teksta, kvalitetnije i lakše čitanje. Paratekst je sastavljen od heterogene grupe praksi i tekstova svih vrsta, koji datiraju iz svih perioda, objedinjenim pod terminom – paratekst.⁵¹

Paratekst je fleksibilan i nestalan. Paratekstualni elementi ne čine jedinstvenu, nepromjenjivu i sistematičnu pojavnost oko teksta. Nekim djelima nedostaje uvod, nekima ime autora ili naslov, ovisno o vremenu kada je knjiga tiskana, što će se pokazati i u ovom istraživanju. Paratekstualni elementi mijenjaju se ovisno o vremenskom razdoblju, kulturi, žanru, autoru, radu i izdanju, pa je paratekstualna poruka uvjetovana kontekstom – može je se shvatiti prostorno, privremeno, značajno, pragmatično, funkcionalno itd. Još konkretnije, određivanje paratekstualnih elemenata sastoji se od određivanja njihove lokacije (pitanje *gdje?*), vremena njihovog nastanka ili nestanka (*kada?*), njihovog načina postojanja, tj. njihova

⁴⁹ Chartier, Roger; Maurice, Elton. Nav. dj., str. 41.

⁵⁰ Genette, Gerard. *Paratexts : Thresholds of Interpretation*. New York: Cambridge University Press, 1997. Str. 1.

⁵¹ Genette, Gerard. Nav. dj., str. 2.

oblika (*kako?*), obilježja komunikacijske situacije (*od koga? kome?*) i cilja koji ta poruka mora ispuniti (*ostvariti što?*). Paratekstualni elementi zauzimaju mjesto koje ih stavlja u odnos s lokacijom samoga teksta: oko teksta, u istoj knjizi, uvijek na istoj stranici ili na nekoj udaljenosti od teksta. Kada je riječ o paratekstu u istoj knjizi, misli se na elemente poput naslova, predgovora, itd., a ponekad i na elemente koji su umetnuti u međuprostor samoga teksta, kao što su naslovi poglavlja ili određene bilješke. Ta skupina elemenata nazvana je peritekst (da bi se razlikovala od epiteksta, tj. svih referenci na knjigu, poput primjerice prikaza, promotivnih letaka itd.). Osim prostorom, paratekst je i vremenski određen. Paratekstualni element može se pojaviti bilo kad, a isto tako može i nestati, bilo da se radi o autorovoj odluci, o nekoj vanjskoj intervenciji, o novom izdanju ili je pak nagrižen prolaznošću vremena.⁵² Pragmatičnost paratekstualnih elemenata određena je situacijama u kojima se odvija komunikacija. To se prvenstveno odnosi na situacije iz kojih nastupaju pošiljatelj i primatelj tih elemenata, primjerice pošiljateljeva razina autoriteta i odgovornosti koju ima prema djelu, snaga pošiljateljeve poruke, itd. S obzirom na primatelja, Genette je naznačio da su određeni paratekstualni elementi namijenjeni širokoj publici, doslovce svakome, kao što je slučaj s naslovima ili intervjuima. Drugi elementi namijenjeni su određenim skupinama ljudi, više ili manje izričito i ograničeno – predgovor je primjerice namijenjen samo čitateljima.⁵³ Paratekst je u svim svojim formama govor koji je u svojoj osnovi pomoćni i kojem je svrha da služi nečemu drugome, a to je tekst. Paratekst je uvijek podređen tekstu, a ta veza i funkcionalnost određuje njegovo postojanje i pojavnost. No, vremenska, prostorna, stvarna i pragmatična situacija paratekstualnog elementa ne može se predodrediti i jednoznačno opisati, ona je određena više-manje slobodnim izborom između brojnih alternativa koje su tvorcima parateksta na raspolaganju.

Među najvažnijim elementima parateksta Genette je izdvojio izdavačev peritekst. Taj dio obuhvaća zonu za koju je odgovoran izdavač; to je dio koji postoji samo zato što je knjiga tiskana, izdana i dana publici na korištenje u jednom ili više izdanja. Izdavačev peritekst ima karakteristična obilježja prostornosti i materijalnosti, Genette ga naziva vanjski dio periteksta, a obuhvaća omot, naslovnu stranicu i njezine dodatke te materijalnu konstrukciju knjige poput formata, papira, vrste slova, itd. Genette je cijeli vanjski peritekst podijelio u četiri dijela. Prvi obuhvaća omot, naslovnice i njezine dodatke, a u njih ubrajamo:

⁵² Isto, str. 3-5.

⁵³ Isto, str. 9-10.

- Ime autora/ pseudonim
- Naslov autora – dr.sc., profesor, član...
- Naslov rada
- Indikacije na žanr
- Ime prevoditelja
- Posvetu
- Epigraf
- Predmet proučavanja
- Potpis autora
- Ilustracije
- Naziv uredničkog niza ili serije
- Ime osobe odgovorne za urednički niz ili seriju
- U slučaju pretiska, spomen na original
- Naziv izdavača – inicijale ili znak izdavača
- Adresu izdavača
- Broj edicije
- Datum
- Cijenu.

Drugi i treći dio obuhvaćaju unutarnje prednje i stražnje dijelove omota koji su uglavnom bijeli i bez ikakvih dodataka.

Četvrti dio odnosi se na posljednje stranice, koje su strateški opet vrlo važan segment knjige, jer se ondje također mogu nalaziti podaci o izdavaču, tiskaru i sl.

Ovakva Genetteova podjela neće u cijelosti biti upotrebljiva u ovom istraživanju jer većinom navodi peritekstualne elemente koji nisu postojali u 18. stoljeću.⁵⁴ Omot u ovom istraživanju nema veliku važnost zato što je većina knjiga naknadno uvezivana, restaurirana ili jako oštećena. Preliminarne stranice (predlist i zalist) uglavnom su, također, bez ikakvog sadržaja. Tek naslovnica daje paratekst, koji bi se u slučaju knjiga tiskanih hrvatskim jezikom u 18. stoljeću mogao nazvati izdavačkim peritekstom, koji sadrži brojne informacije o posredovanju između nakladnika ili tiskara i njegove publike.

Osim Gerarda Genettea, još se nekoliko autora bavilo paratekstom. Roberta Darntona zanimao je primjerice problem bilješki uz tekst. U 16. stoljeću se na marginama, u tiskanoj

⁵⁴ Isto, str. 24 - 27.

formi, pojavljuju bilješke koje su nazvane glose, a imale su svrhu navođenja čitatelja kroz humanističke tekstove. U 18. stoljeću glose su zamijenjene podnožnim bilješkama (fusnotama), čime se aktualizira pitanje kako su čitatelji pratili igru između teksta i parateksta na dnu i desnim ili lijevim rubovima stranica?⁵⁵ U ovom istraživanju na to pitanje nije moguće odgovoriti, ali će fusnote, kao paratekstualni element i važan dio sadržajne organizacije knjige, biti uzete u razmatranje.

Proučavajući knjige kao fizičke objekte, bibliografi su pokazali da tipografski raspored teksta može odrediti njegovo značenje i način na koji je čitan. Pojedina riječ ili slovo rijetko se mijenja kroz različita izdanja, ali transformacija u dizajnu knjige daje joj potpuno novi izgled i mijenja njezino razumijevanje. Dodajući odlomke, grupirajući slova, premještajući retke, tekstu se daje novo i drugačije značenje. Nakladnici popularnih izdanja nisu oklijevali da „krpaju“ tekstove, ali bilo im je draže mijenjati njihov dizajn i fizički oblik. Razbijali su fabulu u jednostavne dijelove, skraćivali rečenice, dijelili paragrafe u grupe i povećavali broj poglavlja. Nova struktura teksta pretpostavljala je nove načine čitanja i novu publiku, ljude koji nisu bili vični čitanju dugih tekstova. Knjiga kao da je postala zbirka fragmenata radije nego neprekidna priča, a bilo koji čitatelj/slušatelj mogao ju je sastavljati na individualan način. Na taj način čitatelj autora postaje ujedno i čitatelj izdavača, jer promjena u načinu prezentacije teksta utječe na sam čin čitanja.⁵⁶ Upravo kroz tu spoznaju važnost nakladničke intervencije u oblikovanju knjige i dodavanju parateksta postaje posve jasna. Zato je Samuel Kinser definirao paratekst kao snagu koja oblikuje tekst i pokazuje kako kontekst zaokuplja tekst. Paratekst je stvoren taktično i izričitom voljom autora, izdavača, tiskara, fizički graniči s tekstom i s njim čini nedjeljivu cjelinu. On surađuje s tekstom na način da ga stvara i omogućuju. Prema Kinseru paratekst također obuhvaća format knjige – oblik slova, uvez, veličinu, kvalitetu papira, itd. On također obuhvaća sve ono što se može nazvati bibliografskim oznakama, koje uključuju sve aspekte fizičke forme prema kojima je tekst napisan. Kada se ta fizička forma čita kao tekst, tada ona postaje paratekst.⁵⁷

Jedno je od važnih pitanja vezanih uz paratekst tko je njegov autor. Tko je pripremio naslovnu stranicu? Tko je umetnuo upute za pozornicu kod igrokaza ili tko je stavio interpunkcije u pjesmama? Za knjige s kraja 17. i 18. stoljeća koje su tiskane u Engleskoj i Sjevernoj Americi, prema mišljenju Davida E. Halla, jedini je način da se odgovori na takva

⁵⁵ Darton, Robert. Nav. dj., str. 156.

⁵⁶ Roger Chartier. *Figures de la gueuserie*. Pariz, 1982. Citirano prema: Darton, Robert. *History of Reading*. // *New Perspectives on Historical Writing* / edited by Peter Burke. Polity Press, 1992. Str. 159 – 160.

⁵⁷ Nelson, Kristopher. *A Pretext for Writing : Prologues, Epilogues, and the Notion of Paratext*. Str. 3. URL: <http://ssrn.com/abstract=1141062> (2015-03-22)

pitanja istražiti povijest njihove proizvodnje. Ona nam pokazuje da je autor imao vrlo mali udio u uređivanju parateksta knjige i da nije bio odgovoran za primjerke knjiga koje su se naknadno proizvodile. Autor je utjecao na određene odluke, ali slaganje i oblikovanje teksta uobičajeno je uključivalo druge sudionike potrebne za taj proces. Za tekstove koji su predavani u rukopisima, ključnu ulogu imali su slovoslagari, pa je isti tekst, složen u knjigu, bivao različit kroz paratekstualne elemente koje sadrži. Knjiga prema tome nastaje spojem namjera izdavača, knjižara, tiskara i autora.⁵⁸ Da je tekstualna organizacija važan dio u pripremi teksta za tisak svjedoči i spomenuta *Bibliothèque bleue*. Tiskari koji su pripremali te knjige za tisak radili su korekcije u tekstu imajući na umu čitatelje slabijih čitateljskih vještina do kojih su željeli doprijeti. Promjene su grupirane u tri vrste, a prve dvije odnosile su se na tekstualnu organizaciju. Prvo, izvorni postav stranice promijenjen je tako da se otvori, tj. da da manje gušću, prozračniju tiskanu formu. Broj je poglavlja povećan, iako to nije uvijek imalo logičnu i pripovjedačku potrebu, a velik dio teksta knjige izlomljen je u paragrafe. Prema tome, barem u ranome novom vijeku, brojnost paragrafa upućivala bi na "lošijeg čitatelja". Takav način slaganja knjige, kada je tekst upotpunjen nazivima poglavlja i paragrafima, pripremao je knjigu za onu vrstu čitanja za koju je izdavač mislio da će čitateljima biti prihvatljivija i lagodnija. Druga intervencija u knjigama iz plave serije bila je strategija skraćivanja i pojednostavljenja teksta.⁵⁹ Sve je to rezultiralo novim oblicima knjige i novom čitateljskom publikom, a samim time i drugačijim načinima čitanja.

Paratekstualni elementi zastupljeni u radovima Femkea Molekampa⁶⁰ o različitim izdanjima Ženevske Biblije odnosili su se na marginalne bilješke, uvode i dijagrame koji su trebali naznačiti kako se Biblija treba čitati. Uspoređujući paratekstualne elemente u različitim izdanjima Biblija utvrđeno je da su prevoditelji pažljivo organizirali grupe čitateljskih pomagala i dodataka kroz različita izdanja sa svrhom da dopru do različitih vrsta čitatelja i, budući da je riječ bila o vjerskim djelima, nadziru proces čitanja. Pojmovnici (rječnici) dodani su zato da nepoznata imena koja su često dolazila iz hebrejskog jezika ne bi zbunjivala čitatelje. Paratekst u tim Biblijama, odnosno njegova organizacija u različitim izdanjima, služi u različite svrhe. On mora istovremeno omogućiti i upravljati procesom privatnog čitanja i uzeti u obzir sposobnosti manje pismenih čitatelja. Prema tome, pretpostavlja se da raspon čitateljskih vještina proizlazi iz pomagala koje je sadržavala Biblija. Istraživanjem je dokazano da

⁵⁸ Hall, David L. Afterword. // *Early American Studies: An Interdisciplinary Journal* 8, 1(2010), str. 203-204.

⁵⁹ Chartier, Robert. Nav. dj., str. 249.

⁶⁰ Molekamp, Femke. Using a Collection to Discover Reading Practices : The British Library Geneva Bibles and a History of their Early Modern Readers. // *Electronic British Library journal* 2006. Str. 1-13. URL: <http://www.bl.uk/ebli/2006articles/article10.html> (2015-09-23)

analizirane Biblije i njihovi paratekstualni dodaci nisu jedinstveni tekstovi. Izdanja su dizajnirana s namjerom da se razlikuju, ovisno o tome jesu li otisnuta gotičkim slovima za “niže” dijelove tržišta, ili rimskim slovima za obrazovane čitatelje. U oba slučaja duhovni život čitatelja i interpretacija svetog pisma pažljivo su posredovani širokim rasponom paratekstualnih elemenata.

Iz svih navedenih primjera razvidno je da se paratekst smatra pratećim elementima koji okružuju neki tekst koji se mijenja u prostoru i pojavnosti. Konkretno, paratekst omogućava tekstu da postane knjiga i da se kao takva se koristi. Mogućnosti korištenja pak uvjetuju načine interakcije čitatelja s tekstom i knjigom, te će se u sljedećem poglavlju teorijskog pregleda prikazati literatura koja tematizira odnos čitatelja s knjigama, što je drugi temeljni istraživački problem ovoga rada.

2.4. Interakcija čitatelja i knjige

Otkako postoji pisana riječ, postoji i medij na kojemu je ona bilježena, bilo da se radilo o glinenim pločicama, papirusu, pergameni ili papiru. Ljudi koji su koristili te medije uvijek su s njima imali specifičan odnos i željeli u njih bilježiti svoja razmišljanja, katkad vezano uz sadržaj, a katkad su jednostavno bilježili svoje preokupacije, važne datume, događaje iz obiteljskog života, ali i mnoge druge podatke. U ovom je poglavlju dan pregled literature o odnosu čitatelja i knjige, o sadržajima koje je u knjige vlasnik i/ili čitatelj bilježio i o razlozima zašto je to činio. Istraživanja u tom području povijesti knjige razmjerno su nova i rijetka.

Kada je riječ o knjizi, istraživači vrlo često govore da je ona fizički objekt, a razlika između teksta i knjige često je objašnjavana kao razlika između sadržaja i forme. No, prema riječima Megan L. Benton, takva je pretpostavka varljiva jer su materijalna obilježja oduvijek bila sastavni dio pojavnosti tekstova, a u mnogim slučajevima ona su prestrašila, inspirirala ili poticala čitatelje podjednako ili čak i više od samoga teksta. Fizički oblik knjige nije samo beznačajno sredstvo koje prenosi sadržaj teksta, nego je on neophodan element onoga što čitatelji opažaju i tumače.⁶¹ Fizička dimenzija knjige u mnogim slučajevima čuva i tajnu kako su ljudi knjige čitali i tumačili, bilo da se radi o bilješkama čitatelja ili tekstualnoj organizaciji knjige.

U potrazi za navikama i načinima čitanja „povijesnog čitatelja“ mnoštvo podataka rekonstruirano se iz proučavanja pisanih tragova koje su čitatelji ostavljali u knjigama koje su imali ili posuđivali. Kada su u pitanju takva istraživanja, vrlo je lako pomisliti da je povijest čitanja „granični pothvat“, posebno zato što mnogi istraživači s dozom skeptičnosti gledaju na korištenje marginalija kao sredstva istraživanja povijesti čitanja.⁶²

Središnja je točka u istraživanju čitanja određenih vrsta tekstova interakcija između strukture teksta i primatelja poruke. Istraživač osim istraživanja teksta u obzir uzima i aktivnosti koje se javljaju kao odgovor na tekst. Wolfgang Iser je u članku *Interaction Between Text and Reader* dao prve smjernice za pristupanje tom istraživačkom problemu. Iser smatra da književni rad ima dva pola – umjetnički i estetski. Umjetnički pol je autorov tekst, dok je estetski onaj koji dovršava čitatelj. Zato djelo ne može biti identificirano kao tekst ili njegovo ostvarenje, nego mora biti smješteno negdje između tih dimenzija. Ostvarenje teksta rezultat je

⁶¹ Benton, Megan L. Nav. dj., str. 494.

⁶² Grafton, Anthony. Is the History of Reading a Marginal Enterprise? : Guillaume Bude and his Books. // *Papers of the Bibliographical Society of America* 91(1997), 141. Citirano prema: Colclough, Stephen. *Readers: Books and Biography*. // *A Companion to The History of The Book* / edited by Simon Eliot and Johnatan Rose. Malden ; Oxford ; Chichester : Wiley-Blackwell, 2009. Str.54.

interakcije između teksta i čitatelja, a detaljnije istraživanje autorovih tehnika ili čitateljeve psihologije, prema Isnerovim riječima, moglo bi otkriti više i o samom procesu čitanja. Očita i glavna razlika između čitanja i bilo koje vrste socijalne interakcije zapravo je u tome što čitanje nije aktivnost koja se odvija *licem u lice*. Tekst se ne može prilagoditi svakom pojedinom čitatelju, on dolazi s njim u kontakt, a čitatelj ga onda oblikuje prema svojim potrebama, uz pomoć svojih znanja i vještina. Poznati ili predvidljivi okvir koji nagovještava odnos teksta i čitatelja ne postoji, baš suprotno, pravila koja upravljaju interakcijom rascjepkana su u tekstu. Prvo ih se mora ponovno sastaviti ili, u većini slučajeva, rekonstruirati prije nego se bilo kakav okvir, koji će razjasniti odnos teksta i čitatelja, uopće može uspostaviti.⁶³

Stephen Colclough u radu *Readers: Books and Biography* naznačio je da istraživači žele odgovoriti daju li nam bilješke, koje je ostavio čitatelj, bilo kakav koristan uvid u mentalni proces čitanja. Sumnja je, u ovom slučaju, usmjerena prema pitanju je li proces čitanja bio samostalno iskustvo i u kakvom je okruženju bilješka nastala. Svatko tko tijekom čitanja stvara bilješke na marginama stranice ograničen je dostupnim prostorom, ali i spoznajom da će te bilješke koristiti kasniji čitatelji. Pronađene bilješke iz razdoblja romantizma dokazuju da je čitanje bilo socijalan proces, one su uistinu rađene imajući na umu druge, buduće čitatelje, a da djeluju na taj način svjedoči i činjenica da su se određeni modeli čitanja često kopirali.⁶⁴ Većina istraživanja koja su do sada provedena nad bilješkama u knjigama bila su usmjerena prema profesionalnim piscima ili čitateljima ili pak bilješkama koje su pronađene u vjerskim knjigama. Međutim, isto je tako moguće da se pronađu brojnije zbirke knjiga koje su pripadale čitateljima koji nisu imali pristup tekstovima i knjigama u kojima su uživali profesionalni intelektualci. Jedan primjer iz Velike Britanije koji datira iz 18. stoljeća, a koji navodi Colclough, privatna je zbirka knjiga časnika Johna Dawsona. On je u svojim knjigama ispravljao tiskarske greške i dodavao brojeve stranica tamo gdje su nedostajale sa svrhom da te knjige učini lakšima za korištenje. Isto tako ih je koristio da u njima sačuva informacije: mnoge od njegovih knjiga, čija je tematika bila povijesna, sadržavale su dodatne rukopisne stranice koje su imale kronološke tablice ili liste značajnih povijesnih figura. Dodao je i nove popise i tablice sadržaja radi lakšeg pronalaska informacija koje je on samostalno unio u knjigu. Kao i čitatelji prije izuma tiskarskog stroja, Dawson je tretirao knjigu kao objekt koji može biti proširen i prilagođen.⁶⁵ Ovaj oblik interakcije pronalazi se i u ovom istraživanju, u slučajevima

⁶³ Isner, Wolfgang. Nav. dj., str. 291-293.

⁶⁴ Colclough Stephen. Nav. dj., str. 54.

⁶⁵ Isto, str. 55.

kada su čitatelji koristili margine i ostale praznine u knjigama ne bi li sebi i drugima bilješkama olakšali trenutno i buduća čitanja.

Robert Darton komentirao je Dawsonov slučaj tvrdeći da postoji dovoljno dokaza da su čitatelji iz razdoblja ranoga novog vijeka imali tendenciju koncentriranja na male odlomke teksta, koje bi katkad prepisivali iz knjiga koje su čitali u svoju knjigu zabilježaka ili su ih, kao što je to u Dawsonovom slučaju, reorganizirali u novu listu koju im je kasnije bilo lakše konzultirati. Iako se ne može zaključiti da su se svi, pa vjerojatno niti većina čitatelja iz razdoblja ranoga novog vijeka koristila takvim postupcima, dokazi upućuju na to da je čitanje *s olovkom u ruci* bila česta praksa. Čitatelji su nerijetko obilježavali stranice knjiga koje su posjedovali i punili svoje bilježnice dodacima, tj. odlomcima svojih čitanja. Čitanje su shvaćali kao proces uzimanja najvažnijega što knjiga može ponuditi.⁶⁶

Tragove čitatelja i njihove bilješke pronalazi se i u rukopisnim knjigama. Istraživanje koje su proveli Paul Saenger i Michael Heinelman na 82 inkunabule ukazalo je na dodatke kao što su glose, komentari, sadržaji, indeksi, ex librisi, itd. Prema njima su inkunabule neprocjenjiv izvor za istraživanje čitateljskih navika iz 15. stoljeća. Kao vrlo važnu činjenicu Saenger i Heinelman navode dodavanje sadržaja i indeksa, jer to ukazuje na način na koji su inkunabule korištene, a omogućava zanimljivu usporedbu i kontrast i s prijašnjom i s tadašnjom praksom korištenja rukopisa.⁶⁷ Jedan od primjera čitateljske aktivnosti u inkunabulama onaj je iz 1484. godine, u kojem je čitatelj zabilježio svoje inicijale, podvlačio određene dijelove teksta i označavao paragrafe – sve je te bilješke crvenom bojom načinio jedan čitatelj.⁶⁸ Slična čitateljska aktivnost zabilježena je u 75% obrađenih inkunabula, a svaka od evidentiranih bilježaka bila je ili u crnoj ili u crvenoj boji. Autori su iz analize zaključili da su inkunabule čitane na drugačiji način nego što se knjige čitaju danas. Današnji čitatelj, ako pravi bilješke u knjigama, bilježi osobnu reakciju na čitanje teksta. Čitatelji inkunabula u kasnom srednjem vijeku bili su pak preokupirani objašnjavanjem teksta u ime zajednice pismenih, i to tako da su uklanjali sve vizualne nedorečenosti, nastojeći da se svaka stranica učini i prikaže kao lako pamtljiva slika koju će svaki čitatelj shvatiti i razumjeti.⁶⁹ Za ovo je istraživanje zanimljivo da su bilješke, odnosno interakcija koju su čitatelji imali s inkunabulama, vrlo slične onima koje su čitatelji imali s knjigama u 18. stoljeću.

⁶⁶ Isto

⁶⁷ Isto, str. 229.

⁶⁸ Isto, str. 240.

⁶⁹ Isto, str. 250.

Zanimljivo i važno istraživanje u kojem je istražila 55 primjeraka djela engleskog pisca iz 14. stoljeća, Geoffreya Chaucera, provela je i Alison Wiggins.⁷⁰ Kao i u svakom drugom istraživanju čitateljskih bilješki, i ona se susrela s određenim problemima vezanima uz njihovo tumačenje, smještanje u određeno vrijeme, dešifriranje čitateljevih oznaka, potpisa, itd. Ti problemi nisu karakteristični za istraživanje Chaucerovih renesansnih čitatelja, nego se odnose na bilo koje istraživanje interakcije čitatelja, bilo s knjigom kao fizičkim objektom, bilo s tekstom kao intelektualnim dobrom. Wiggins je svojim istraživanjem ponudila pogled na unutrašnjost renesansnog čitatelja, ali i na očekivanja i interese modernih sakupljača i komentatora. U svojim analizama bilježaka pokušala je odrediti profile čitatelja, ali pri tome je upozorila na opasnost od tzv. „poželjnog mišljenja“, kojim označava opasnost „iščitavanja“ modernih stavova iz marginalija srednjo- i rano-novovjekovnih čitatelja, što može dovesti do izricanja pretpostavki i pogrešnog mišljenja. Poželjnim mišljenjem istraživač na izvorne čitatelje projicira vlastite sentimentalne, domoljubne, financijske, literarne i slične vrijednosti, što uzrokuje pogrešno čitanje i tumačenje povijesnih izvora. Manjak bibliografskih informacija Wiggins vidi kao jednu od teškoća pri analiziranju bilježaka. Bez njih je, ona smatra, bilo kakva čvrsta analiza nemoguća.⁷¹ Wiggins je u svom istraživanju istaknula bilješke koje su bile vezane uz sadržaj/tekst knjige, odnosno one koje su se odnosile na interakciju čitatelja s tekstom. Ovdje ističe podcrtavanje teksta, skraćivanje i shematsko izražavanje teksta podcrtavanjem određenih imena, pisanje sažetaka ili sastavljanja lista predmeta na određenu temu. Međutim, interakcija s tekstom nije bila jedini način izražavanja renesansnog čitatelja. U mnoštvu slučajeva, bilješke se ne odnose direktno na tekst, nego na različite aspekte čitateljevog ili života vlasnika knjige. Tako su pronađene bilješke vježbanja pisanja, uputa za pisanje pisma, računalnih operacija, crteža, itd.⁷² Ta vrsta interakcije također će činiti važan dio u ovom istraživanju. Najvažniji zaključak koji proizlazi iz istraživanja Alison Wiggins jest činjenica da bilješke mogu naznačiti različite vrste čitatelja i smjestiti knjige u određeno okružno i kontekst.⁷³ Wiggins je pokazala kako se temeljem analize marginalnih bilježaka može rekonstruirati put knjige od čitatelja do čitatelja, kako odrediti profil čitatelja, koje su mogućnosti definiranja konteksta čitanja i sl. Ovdje se može ponoviti tvrdnja i temelj ovog istraživanja kako čitateljevu interakciju s knjigom treba promatrati iz dva kuta: onu čitatelja s knjigom kao fizičkim predmetom i onu čitatelja s tekstom, odnosno sadržajem knjige.

⁷⁰ Wiggins, Alison. What Did Renaissance Readers Write in Their Printed Copies of Chaucer?. // The Library : The Transactions of the Bibliographical Society 9, 1(2008), str. 3.

⁷¹ Isto, str. 12.

⁷² Isto, str. 15-22.

⁷³ Isto, str. 53.

Istraživanje interakcije čitatelja s knjigama iz 16. i 17. stoljeća proveo je John N. King u radu *Reception of Foxe's Book of Martyrs by Eighteenth-Century Readers*. Zanimljivost tog rada je činjenica da većina bilježaka koje je on promatrao potječe od čitatelja iz 18. stoljeća, iako su te knjige proizvedene stoljeće ili dva ranije. Zapravo, King naglašava da postoje i bilješke iz 16. i 17. stoljeća, ali da im se ne može točno odrediti ni vrijeme nastanka ni autor. Kao otegotnu okolnost navodi i činjenicu da se mnogo bilježaka međusobno preklapa, što opet čini posao njihova iščitavanja težim, kao što se pokazalo i u ovom istraživanju. U analiziranim bilješkama pronađeni su zapisi o imenima kraljeva, mjestima, datumima, različite zabilješke, upute, itd. Neki od značajnijih primjera bile su zabilješke čitatelja Johna Crossleya, koji je imao naviku zabilježiti početak korištenja knjige, što je omogućilo praćenje njegovih čitateljskih praksi tijekom 16. godina. Rukopis i bilježenje datuma otkrivaju da je čitao tekst od početka do kraja, u razdoblju od 1768., 1769., 1775., 1778., pa sve do 1782. godine. Greške i netočnosti u njegovom pravopisu otkrile su da je bio slabijih vještina pismenosti. Način pisanja i lakoća kojom je čitao već tada arhaična gotička slova, otkrili su da je taj čovjek dolazio s izdvojenog područja s karakterističnim regionalnim izgovorom.⁷⁴ No, među najzanimljivijim su zapisima oni koje je Crossley namijenio budućim čitateljima i korisnicima knjige. U tim bilješkama on se stavio u ulogu potomka davno nestalih mučenika i predaka onih budućih čitatelja koji će dijeliti njegovo mišljenje.⁷⁵ Taj primjer interakcije zorno prikazuje prepreke s kojima se istraživači ovog problema susreću. Odrediti nastanak određene bilješke koju je napravio čitatelj ili osoba koja je posjedovala knjigu vrlo je teško, ako nije zapisano vrijeme njezina nastanka kao što je to u slučaju Johna Crossleya.

Britanski istraživač Femke Molekamp prikazao je čitateljske navike 16. i 17. stoljeća koristeći primjerke Ženevske Biblije (kao i u slučaju tekstualne organizacije). Raspon tragova koje su čitatelji ostavili u tim knjigama vrlo je velik. Dobar dio bilježaka otkriva priučenog čitatelja, što zbog rukopisa, što zbog loše sintakse i pogrešnog pravopisa. Te su bilješke ostavili manje školovani čitatelji koji su ostali nepoznati. Molekamp je zaključio da te bilješke o čitateljima, odnosno slušateljima kojima je ta Biblija čitana govore vrlo malo ili nimalo jer je vrijeme kada su te Biblije tiskane bilo vrijeme intenzivnog čitanja, kada je jedna osoba čitala, a ostale su slušale. Čitatelji koji su bili pismeni iza sebe su ostavili označeno više od pola primjeraka knjiga s uvodnim i marginalnim bilješkama.⁷⁶

⁷⁴ King, John N. Reception of Foxe's Book of Martyrs by eighteenth-century readers. // ANQ. Spring 21, 2(2008), str. 48.

⁷⁵ Isto, str. 50.

⁷⁶ Molekamp Femke. Nav. dj., str. 5.

Na kraju ovoga pregleda može se još spomenuti jednu od prvih istraživačica povijesti čitanja i čitateljskih navika, Amy Cruse (1870 – 1952). Cruse je željela otkriti što su ljudi iz različitih slojeva čitali i kako su reagirali na pročitani tekst – i to praktičnim činom, osmišljavanjem imaginarne „scene čitanja“. Osmišljavala je specifičan čitateljski prostor i okruženje, knjižnice, školu, prigode kao što su večera, javno predavanje, itd. U svojim knjigama rječito je govorila o važnosti istraživanja povijesnog čitanja i ukazivala na slučaj korištenja „trenutnog maštovitog prikaza čitanja“, koje je kao dokaz koristilo scenu čitanja u romanima i igrokazima. Prema njoj su romani posebno koristan trag u odgonetavanju čitanja običnih ljudi.⁷⁷ Oživljavanje čitatelja iz prošlosti na stranicama knjige bilo je u osnovi strategija za omogućavanje identificiranja s čitateljima i dijeljenje novog iskustva čitanja starih knjiga ili gledanja starih igrokaza kao da su potpuno novi, a imaginarne scene su omogućile da se sve to uspostavi. Cilj njezinog načina istraživanja nije bio samo dati doprinos istraživanju čitateljskih navika, nego i omogućiti ljudima da čitaju i doživljavaju englesku literaturu iz prošlosti na način da zazovu užitak i zanimanje koje su imali čitatelji koji su te knjige davno čitali. Na taj način htjela je uzdići i sačuvati mnoge trenutke imaginarne identifikacije između čitatelja njezinih knjiga i čitatelja u njezinim knjigama.

Istraživanje o problemu interakcije čitatelja s tekstovima i knjigama u Hrvatskoj nije postojalo sve do 2009. godine, kada su Zoran Velagić i Andej Kristek objavili rad *Čitatelji, knjige i tekstovi: oblici interakcije* koji je jedno od glavnih uporišta i nadahnuća za ovu doktorsku radnju. Autori su pred sebe postavili dva problema – odgonetavanje oblika apropijacije teksta, pri čemu se najčešće koriste dva metodološka pristupa: istraživanje načina prezentacije teksta i istraživanje interakcije čitatelja s tekstom. U radu je istražena interakcija, a na temelju rezultata istraživanja napravljene su klasifikacije interakcija koje su onda usmjerile sam tijek istraživanja. Autori razlikuju dvije forme interakcije: onu čitatelja s knjigom kao materijalnim objektom i onu čitatelja s tekstom kao intelektualnim sadržajem. Takav je pristup inovativan jer se odvojeno razmatra odnos prema knjizi kao predmetu i odnos prema njezinu sadržaju kao kulturnom dobru.⁷⁸

Čitanje je u prijašnjim vremenima rijetko bila samostalna aktivnost, a bilješke koje su čitatelji ostavili iza sebe daju nam uvid u načine na koje su male zajednice čitatelja koristile, razumijevale i čuvale tekstove. Kao primjer interakcije može poslužiti i naglašavanje važnosti

⁷⁷ Buckridge, Patric. The fate of an Ambitious School - Marm : Amy Curse and The History of Reading. // Book History 16(2013), str. 179.

⁷⁸ Velagić, Zoran; Kristek, Andrej. Čitatelji, knjige, tekstovi : oblici interakcije. // Osječki zbornik 29(2009), str. 338.

obiteljske Biblije. Tu knjigu od bilo koje druge razlikuje praksa bilježenja činjenica i značajki iz obiteljske povijesti na praznim stranicama na njezinu kraju ili početku. Prema Wolfgangu Isneru, praznine na stranicama stvaraju proces komunikacije između čitatelja i knjige tako da potiču čitatelja na reakciju. Praznine djeluju kao okidač, a istodobno kontroliraju čitateljevu aktivnost. Praznine naznačavanju da su različiti dijelovi i oblici teksta spojeni, iako tekst sam po sebi to ne nagovještava.⁷⁹

Marginalne bilješke mogu tijekom svog postojanja postati jedan od dijelova parateksta. Kao što je navedeno, paratekst je sve ono što pomaže čitatelju razumjeti tekst pa ako marginalije budućim čitateljima olakšavaju čitanje tekstova, one se mogu smatrati paratekstom. Čitatelji su, ostavljajući bilješke, zapravo nesvjesno usmjerili drugog čitatelja na drugačije čitanje knjige nego što je to možda bila namjera autora, tiskara ili izdavača. Svaka aktivnost koju je čitatelj ili vlasnik knjige poduzimao u knjizi, imala je određeni učinak na buduće čitatelje. Netko je, prema nekoj bilješci, mogao primjerice odlučiti hoće li čitati tu knjigu ili neće. Vrsta bilješke vrlo je važna u odgonetavanju onoga što je autor iste želio njome postići. Prvu poznatu klasifikaciju bilježaka dali su Zoran Velagić i Andrej Kristek u spomenutom istraživanju. Tako u interakciji čitatelja s tekstom kao intelektualnim sadržajem postoje bilješke uz tekst, organizacija sadržaja i tekstualni dodatci, dok se kod interakcije s knjigom kao materijalnim objektom nalaze oznake vlasništva, knjižne kletve, osobne bilješke, posvete i pisma, poruke i predmeti sačuvani u knjigama. Ta je podjela poslužila i ovom radu, ali je proširena za pojedinu vrstu klasifikacije o čemu će biti govora u nastavku rada.

⁷⁹ Isner, Wolfgang. Nav. dj., str. 293.

2.5. Osvrt na temeljna teorijska i metodološka uporišta korištena u ovom istraživanju

U ovome, posljednjem poglavlju teorijskog djela radnje, dan je pregled temeljnih teorijskih i metodoloških uporišta korištenih u ovom istraživanju. Pri tom se dio naslova i autora nužno ponovno navodi, no iz pregleda postaju jasnija ishodišta istraživanja i analize koje su provedene temeljem uvida u izvornu građu.

Uz nezaobilazne radove Chartiera i Dartona navedene u prethodnim poglavljima, veliki je utjecaj na formuliranje teme radnje imao možda i najznačajniji zbornik o povijesti knjige koji je obuhvatio sva četiri bitna područja kojima će se baviti i ovaj rad – *The Book History Reader* (2002.), koji su uredili David Finkelstein i Alistar McCleery. Taj zbornik sadrži najutjecajnije radove u području o samoj disciplini, o obliku i izgledu knjiga kroz povijest, o odnosu knjige i njezinog autora, odnosu knjige i čitatelja itd. U njemu su skupljeni radovi najvećih autoriteta povijesti knjige: Roberta Dartona, Rogera Chartiera, Elisabeth Eisenstein, Ronalda Barthesa, Michaela Foucaulta, Wolfganga Isera, Johnatana Rosea, Stanleyja Fisha i mnogih drugih. Drugi značajan, već spomenuti zbornik bio je *A history of reading in the West* (1999.), urednika Guglielma Cavalla i Rogera Chartiera. U njemu je dan pregled povijesti čitateljskih navika od razdoblja Grčke i Rimske Republike nadalje, a za ovaj je rad bio iznimno važan dio koji se odnosi na razdoblje kraja 18. i 19. stoljeća, kada se događa i prekretnica u načinu čitanja – čitateljska revolucija. Važan je i zbornik urednika Simona Eliota i Jonathana Rosea izdan 2007., *A companion to The History of The Book*. Autori okupljeni u njemu dali su jasan pregled razvoja polja povijesti knjige, ali se počelo i značajnije govoriti o problematici vezanoj uz tekstualnu organizaciju knjiga i interakciju knjige i čitatelja. To je posebno vidljivo u članku Stephena Colclougha, *Readers: Books and Biography*. Cijeli je zbornik obuhvatio novi val istraživača koji su otvorili i nova pitanja u istraživanju povijesti knjige.

Pravo mapiranje i određivanje granica polja povijesti knjige dala je Leslie Howsam u knjizi *Old Books and New Histories* (2006.). Pozivajući se na sve važnije pravce zastupljene u istraživanjima, Howsam je odredila tri znanstvena pristupa stvorena kroz tri glavne discipline koje pokrivaju proučavanje knjige i kulturu tiskarstva – povijest, književne studije i bibliografije – područja proučavanja koja su usredotočena na knjigu kao prenositelja kulture, literarnog teksta i materijalne rukotvorine. Interdisciplinarni pristup proteže se kroz sva tri polja, a svaka disciplina povezana je s jednim ili više sličnih polja istraživanja. Martin Lyons je u monografiji *A History of Reading and Writing in The Western World* (2010.) naglasak stavio na tri točke, pisanje, čitanje i čitatelja, koje je promatrao kroz međusobne odnose i

utjecaje. Posebno je istaknuo čitatelja i čitateljsku publiku, a kao važan dio istraživanja izdvojio je i interakciju čitatelja s knjigom, koja će biti vrlo važna i u ovom istraživanju.

Kao metodološko uporište istraživanju uglavnom su korištena tri rada. Prvi i najvažniji je onaj koji postavlja okvire za istraživanje tekstualne organizacije knjiga i parateksta, *Paratext: Thresholds of interpretation* Gerard Genettea. Kako je pojašnjeno, Genette je odredio paratekst kao sve elemente koji tekstu omogućavaju da postane knjiga i da kao takva bude ponuđena čitateljima na korištenje. Njegov pristup temeljio se na analizi unutarnjih elemenata knjige: imena autora, naslova, sadržaja, predgovora itd. No ti elementi, kako će biti pokazano i u ovome radu, ne čine jedinstvenu, nepromjenjivu i sistematičnu pojavnost oko teksta. Nekim djelima nedostaje uvod, nekima ime autora ili naziv rada, ovisno o vremenu kada je knjiga tiskana ili odlukama autora, nakladnika, ili tiskara. Paratekstualni elementi mijenjali su se kontinuirano, ovisno o razdoblju, kulturi, žanru, autoru, radu ili izdanju. Proučavanje parateksta mora se dakle temeljiti na proučavanju svakog pojedinog elemenata ili, bolje rečeno, svake vrste tog tipa elementa, a rezultat će dati mogućnost da se odredi status paratekstualne poruke, ako je uopće ima. Genetteovi paratekstualni elementi, detaljno opisani u prethodnim poglavljima, poslužiti će kao temelj i ovom istraživanju. Drugi rad koji se koristiti kao metodološko uporište je *Oblikovanje sadržaja i paratekstualni elementi u hrvatskim knjigama tiskanim u Divaldovoj tiskari do 1800. godine*. Autori Zoran Velagić i Andrej Kristek istražili su načine oblikovanja sadržaja i korištenje paratekstualnih elemenata u knjigama tiskanim na hrvatskom jeziku u tiskari Ivana Martina Divalda u Osijeku u razdoblju od početka rada tiskare, tj. od 1775. do kraja 18. stoljeća. Kao izvorna građa korištene su Divaldove knjige sačuvane u Zbirci Essekiana knjižnice Muzeja Slavonije u Osijeku. Istraživanje je provedeno stavljanjem u korelaciju formata, vrste djela, prisutnosti ili odsutnosti paratekstualnih elemenata i oblikovanja sadržaja, pri čemu je istraženo dijeljenje teksta u odlomke i poglavlja te korištenje bilježaka. Za podlogu istraživanja interakcije čitatelja s knjigom poslužiti će još jedan rad navedenih autora, *Čitatelji, knjige i tekstovi: oblici interakcije*. Rad prikazuje čitateljske navike, odnosno različite oblike interakcije čitatelja s knjigom i tekstem. Riječ je uglavnom o knjigama iz 19. stoljeća iz knjižnice Hermana Weissmanna.

Uz navedene, brojni drugi istraživači, poput Donalda F. McKenzieja, Jeromea McGanna, Harolda Lovea, Elizabeth Eisenstein, Adriana Johnsa, Marka i Jonathana Rosea, Petera Burkea, Paula Saengera, Reinharda Wittmanna, Tesse Watt, Natalie Zemon Davis, Michela de Certeaua, Wolfganga Isera, Waltera J. Onga i mnogih drugih, teorijski i istraživački, bavili su se problemima organizacije i recepcije teksta te su njihovi radovi također važna teorijska, ali i komparativna okosnica ovog rada.

2.6. Svrha, ciljevi i metodologija istraživanja

Temeljni je cilj radnje istražiti načine recepcije tiskane knjige tijekom 18. stoljeća i promjene u organizaciji i prezentaciji knjiškog sadržaja kroz isto razdoblje. Istraživanje se prvo usmjerava na tekstualnu organizaciju, a potom na interakciju čitatelja s knjigom kao materijalnim objektom i interakciju čitatelja sa samim sadržajem knjige. S obzirom na vrstu građe, prisutne književne vrste i obuhvaćeno vremensko razdoblje, a da bi se realizirao navedeni istraživački cilj, postavljene su sljedeće istraživačke hipoteze:

- Hipoteza 1. Sadržajna i tekstualna organizacija knjige i njezina recepcija međusobno su uvjetovani.
- Hipoteza 2. Čitateljsko iskustvo uvjetovano je općim društvenim kontekstom.
- Hipoteza 3. Istraživanje interakcije čitatelja s knjigom/tekstom rezultira spoznajom o različitim oblicima interakcije s obzirom na različite književne vrste.
- Hipoteza 4. Istraživanje interakcije rezultira spoznajom o različitim razinama čitateljskih vještina.

Za uspješno testiranje postavljenih hipoteza doktorsku je radnju bilo nužno temeljiti na dva ključna uporišta – izvornom materijalu i relevantnoj literaturi koja se ne koristi samo kao teorijska i metodološka vodilja, nego i kao bitna komparativna okosnica u evaluaciji odabrane teme, to jest u sagledavanju njezinih istovjetnosti, ali i specifičnosti u odnosu na korpus postojećih istraživanja.

Istraživanje je provedeno u dva koraka. Prvi se korak odnosi na prikupljanje podataka o knjigama tiskanim tijekom 18. stoljeća iz dostupnih bibliografija i ostalih sekundarnih izvora te lociranje dostupnih primjeraka knjiga. Drugi dio istraživanja odnosi se na detaljnu analizu pronađenih knjiga. Izvornom se materijalu pristupilo metodologijom i postupcima povijesnog istraživanja koje se sastoji od opće sadržajne i fizičke analize materijala, detaljne deskripcije sadržajnih i tekstualnih elemenata, i naposljetku kontekstualizacije i komparacije. Takvim je pristupom omogućeno cjelovitije sagledavanje prikupljenih podataka te susljedno analiziranje kako sadržajnog i tekstualnog oblikovanja knjige, tako i formi interakcije.

Izvorni materijal sastoji se od knjiga tiskanih na hrvatskom jeziku tijekom 18. stoljeća, a riječ je o 244 jedinice knjižne građe što, prema okvirnoj procjeni i istraživanju, čini između trećine i polovice svih knjiga tiskanih hrvatskim jezikom u 18. stoljeću. Kao temelj za procjenu i usporedbu korištena je *Bibliografija hrvatska* Ivana Kukuljevića Sakcinskog prema kojoj je u 18. stoljeću tiskano 612 knjiga na hrvatskom jeziku. Dakle, uzorak rabljen u istraživanju čini

39% knjiga ako se za oslonac uzme Kukuljevićevo djelo, koje je još uvijek jedina dostupna nacionalna bibliografija. Samo istraživanje provedeno je u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, Knjižnicama Grada Zagreba i Muzeju Slavonije u Osijeku tijekom 2014. i 2015. godine.

Očekivana ograničenja pri istraživanju različita su za dva opisana koraka. Kod istraživanja strukturnog, odnosno fizičkog razvoja knjige kao glavno i najznačajnije ograničenje javlja se nepostojanje bibliografskih podataka, tj. opće nacionalne hrvatske bibliografije, što se u ovom slučaju odnosi na hrvatske knjige tiskane u 18. stoljeću. Kao glavno polazište za prikupljanje informacija o knjigama iz 18. stoljeća poslužila je *Bibliografija hrvatska*, Ivana Kukuljevića Sakcinskog tiskana 1860. godine. Prilikom istraživanja rabljeno je drugo nadopunjeno izdanje. Moguće je da su knjižničari, ali i vlasnici privatnih zbirki pogrešno pisali podatke o svojim knjigama. Proizvod svega toga je bibliografija koja nam služi kao usmjerenje, ali ne i čvrsto uporište za rekonstrukciju stvarnog stanja hrvatske knjige 18. stoljeća. *Bibliografija hrvatska* I. K. Sakcinskog, bilježi 612 tiskanih knjiga na hrvatskom jeziku u 18. stoljeću. Naravno, taj broj nije siguran, a uvid u sekundarnu literaturu svjedoči o brojnim knjigama tiskanim hrvatskim jezikom otkrivenim u posljednjih 150-ak godina, koje Kukuljević ne spominje.

Kod istraživanja interakcije ograničenja su mnogo veća; dobar dio tragova čitatelja potječe iz kasnijih razdoblja (19. i 20. stoljeća), što je posebno uočljivo u knjigama koje su tiskane krajem 18. stoljeća. Također, odrediti vrijeme nastanka bilješke kod interakcije sa sadržajem gotovo je nemoguće, dok je kod interakcije čitatelja s knjigom kao fizičkim predmetom bilješka češće popraćena godinom zapisivanja. Prilikom istraživanja, kod interakcije čitatelja sa sadržajem nije pronađena niti jedna bilješka koja je imala godinu nastanka. U drugom slučaju, godina nastanka bilješke najčešće se pojavljuje kod pisanja ex librisa i osobnih bilješki. Kao još jednu prepreku prilikom istraživanja valja navesti određeni broj bilješki koje su nečitke i ne može im se iščitati sadržaj. Usto, uvidom u dva primjerka iste knjige uočeno je pojavljivanje različitih vrsta i oblika bilježaka različitih vlasnika, što navodi na zaključak da interakciju čitatelja s tekstom i/ili knjigom treba primarno shvatiti kao osobni čin i da treba biti vrlo oprezan s poopćavanjem zaključaka.

Ograničenja u istraživanju nisu bila određena samo navedenim preprekama. Na samom početku istraživanja, kada su knjige locirane, utvrđeno je kako se najveći broj njih nalazi u fondu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, u zbirci rukopisa i starih knjiga, a dio je pronađen u fondu Muzeja Slavonije i knjižnicama Grada Zagreba. Ono što se javlja kao opći problem jest činjenica da niti jedna knjižnica knjige nema složene prema stoljećima i godištu,

nego uglavnom prema formatu knjige ili zbirci kojoj pripadaju, što uvelike otežava pronalaženje pojedinih jedinica građe. Iako su katalozi pretraživani prema određenim popisima, zbog pogrešno napisanog naslova, imena autora, ali i godine, to je značajno otežalo pregled i pronalazak knjiga. Isto tako, kada je neka od knjiga pronađena u katalogu, javljao se problem njezine lokacije i dostupnosti. Iako u katalogu stoji da se knjige nalaze u fondu NSK, prilikom potraživanja knjige u svrhu istraživanja, knjige su ipak bile teško dostupne jer se nalaze u stalnom postavu izložbe, na nekoj drugoj lokaciji i sl. Jedna od većih prepreka pri obradi knjiga bila je i politika NSK, odnosno odjela zbirke rukopisa i starih knjiga, koja određuje da se u jednom danu na korištenje može dobiti svega šest knjiga, a kao poteškoća nametnula se i zabrana fotografiranja pojedinih dijelova knjige.

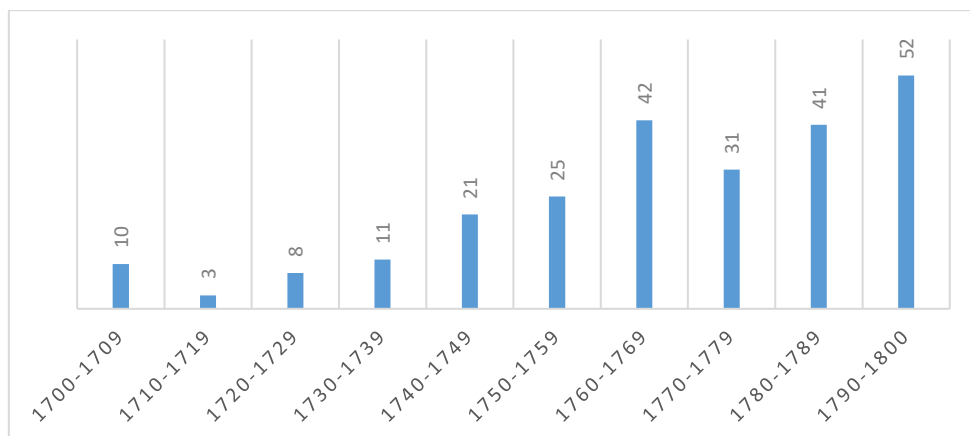
3. TEKSTUALNA ORGANIZACIJA KNJIGA TISKANIH NA HRVATSKOM JEZIKU U 18. STOLJEĆU

3.1. Žanrovska podjela

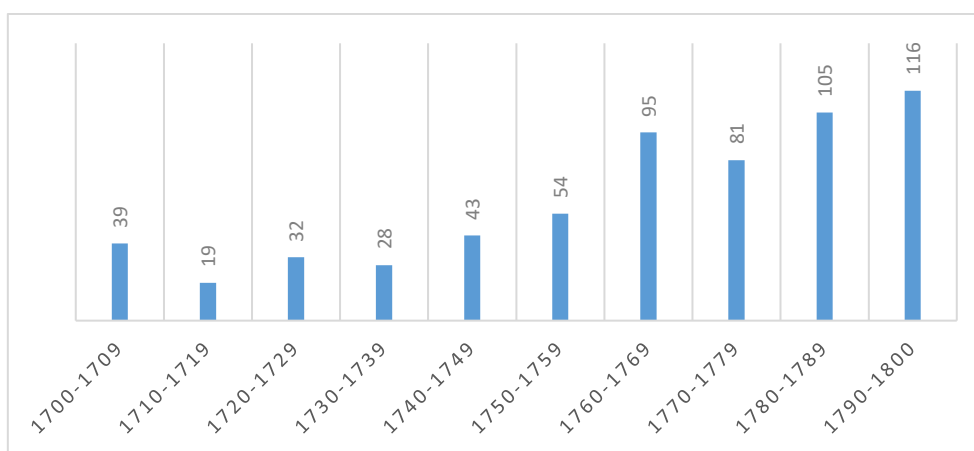
Cilj je ovoga poglavlja prikazati koji su žanrovi bili zastupljeni u hrvatskim knjigama tiskanim u 18. stoljeću. Temeljno polazište činit će 244 knjige obrađene tijekom istraživanja, a za usporedbu koristit će se *Bibliografija hrvatska*, Ivana Kukuljevića Sakcinskog tiskana 1860. godine. Prvo će se razraditi podjela na deset temeljnih žanrova koji će biti polazište za detaljniju, odnosno precizniju žanrovsku podjelu razrađenu u sljedećem koraku istraživanja.

Kako je već navedeno, za potrebe ovog istraživanja analizirane su 244 knjige tiskane na hrvatskom jeziku tijekom 18. stoljeća. Budući da ne postoji niti nacionalna retrospektivna bibliografija, niti bilo koji drugi pouzdan popis hrvatskih tiskanih knjiga iz razdoblja ranoga novog vijeka, točan postotak analiziranih knjiga u odnosu na ukupnu tiskarsku produkciju u 18. stoljeću nije moguće utvrditi. Ako se kao okvirni putokaz uzme *Bibliografija hrvatska* Ivana Kukuljevića Sakcinskog, koja navodi 612 hrvatskih knjiga iz navedenog stoljeća, riječ je o nešto manje od polovice tiskarske proizvodnje u 18. stoljeću, točnije 39 %. Iako ovaj broj čini samo uzorak od ukupnog broja knjiga iz 18. stoljeća, ipak je dostatan da prikaže kako se knjiga u tom razdoblju vizualno mijenjala. Prema uzorku na kojemu je provedeno istraživanje, proizvodnja knjiga na hrvatskom jeziku početkom 18. stoljeća bila je tek u povojima (Grafikon 4.).⁸⁰ Usporede li se podatci iz ovog istraživanja s bibliografijom I. K. Sakcinskog, vidljivo je da je intenzitet proizvodnje knjige identičan u oba slučaja, čime se potvrđuje pretpostavka da je početak 18. stoljeća bilo razdoblje kada knjige pisane hrvatskim jezikom tek počinju zauzimati svoje mjesto u tiskarskoj proizvodnji (Grafikon 5.). Utvrđivanjem podudarnosti u intenzitetu proizvodnje, potvrđena je i reprezentativnost uzorka korištenog u istraživanju, barem s obzirom na vrijeme (desetljeće) tiska.

⁸⁰ Podatci iz grafikona dobiveni istraživanjem na fondu knjiga tiskanih na hrvatskom jeziku u razdoblju od 1700-1800. godine

Grafikon 4. Proizvodnja hrvatskih knjiga u 18. stoljeću prema provedenom istraživanju

Grafikon 5. Proizvodnja hrvatskih knjiga u 18. stoljeću prema bibliografiji I. K. Sakcinskog

Ovakvo stanje može se objasniti činjenicom da je broj knjiga tiskanih na hrvatskom jeziku u prvoj polovici 18. stoljeća još uvijek puno manji u odnosu na druge jezike.⁸¹ U usporedbi s proizvodnjom u Njemačkoj, gdje se do 1764. godine tiskalo 1200 novih naslova, a u slijedećim desetljećima porast je bio još veći te je 1800. godine dosegao brojku od 5000 novih naslova, proizvodnja u Hrvatskoj bila je oskudna. S druge pak strane, francuska proizvodnja knjige slijedila je drugačiji obrazac. Umjesto naglog rasta, knjižna proizvodnja bila je ravnomjerno raspoređena. Dopuštenja za tiskanje novih knjiga do 1796. godine dosegla su brojku od 729 jedinica, 1770. godine 896 jedinica, samo 527 jedinica 1780. godine, a 1800. godine podneseno je 700 zahtjeva za tiskanje novih knjiga. Važno je naglasiti da različiti izvori daju različite podatke i da ovdje nije uključena ilegalna proizvodnja knjige na navedenim područjima.⁸²

⁸¹ Stipčević, Aleksandar. *Socijalna povijest knjige u Hrvata: od glagoljskog prvotiska (1483) do hrvatskoga narodnog preporoda (1835)*. Zagreb: Školska knjiga, 2005. Str. 348.

⁸² Darton, Robert. *History of Reading*. // *New Perspectives on Historical Writing* / edited by Peter Burke. Polity Press, 1992. Str. 144.

Prema tablici 1, udio knjiga tiskanih na hrvatskom jeziku raste tijekom 18. stoljeća. Iznimka je razdoblje 1770. – 1780. godine kada se uočava diskontinuitet rasta proizvodnje, što je vidljivo u ovom istraživanju, ali i u Kukuljevićevoj bibliografiji. Takvoj situaciji razloge se može pronaći i u manjem broju tiskara na hrvatskim prostorima, koje su se češće pojavljuju tek krajem stoljeća. Općenito, književnost 18. stoljeća u hrvatskim zemljama nije išla u željenom pravcu. Dubrovnik je kao važno kulturno i političko središte izgubio značaj koji je imao tijekom 16. i 17. stoljeća. Situacija nije bila ništa bolja niti u mletačkoj Dalmaciji koja je u to vrijeme bila jedna od najzapuštenijih europskih zemalja. Sjeverna Hrvatska u tom razdoblju dobiva sve veću važnost kao centar hrvatskih zemalja, ali i pred njom je bila teška borba za položaj na kulturnom i političkom planu.⁸³ Početak i veći dio 18. stoljeća nastavio je praksu književnih vrsta 17. stoljeća. Nakon crkvenih reformi, koje su pokrenute krajem 16. stoljeća, nabožno-poučna književnost imala je otvoren put da postane najzastupljenija književna vrsta tog vremena. Ta vrsta književnosti bila je sveprisutna u svim dijelovima tadašnje Hrvatske – Sjevernoj Hrvatskoj, Primorju, ali i u dijelovima pod turskom vlašću gdje do tada nije bilo značajnijeg književnog rada. U 18. stoljeću stanje se nije promijenilo. Vjerska djela činila su veći dio knjižne proizvodnje, dok se lijepa književnost nije mnogo njegovala.⁸⁴ Ti žanrovski oblici nisu naišli na plodno tlo na prostorima tadašnje Hrvatske sve do pojave Antuna Kanližića, M. A. Reljkovića i T. Brezovačkog, iako se i krajem 18. stoljeća hrvatska proza ogleda u nabožno-poučnoj književnosti.⁸⁵ U to vrijeme, kako je i ovo istraživanje pokazalo, prevladavaju crkvena i duhovna djela. Gledajući sliku kajkavske, ali i šire hrvatske književnosti tog vremena, vidljivo je da među domaćim piscima nema niti jednog svjetovnjaka, nego se književnošću bave uglavnom isusovci i pavlini, barem u prvim desetljećima 18. stoljeća. Dok u prvoj polovini 18. stoljeća prevladavaju knjige religioznog i pobožnog sadržaja, drugi dio daje određeni pomak prema svjetovnim književnim vrstama – što je također razvidno i iz ovdje provedenog istraživanja.

Obrada knjiga prema žanrovima i vrstama provedena je u dva koraka. Prvi se odnosi na temeljnu podjelu žanrova, dok je drugi žanrovski precizniji zbog širine određenih područja (religija, liturgija) i lakše obrade prikupljenih podataka. Prva podjela obuhvaća deset kategorija. U njih je uvrštena religija, liturgija, religiozna književnost, književnost, poljoprivreda i gospodarstvo, pravo, jezikoslovlje, matematika, medicina i povijest. Na početku istraživanja određeno je ovih deset osnovnih žanrova koji su prevladavali u 18. stoljeću, no detaljnija analiza

⁸³ Kombol, Mihovil. Nav. dj., str. 368.

⁸⁴ Isto, str. 185 – 189.

⁸⁵ Isto, str. 372.

ukazala je da uobičajeno svrstavanje pod religiju i književnost nije dostatno i podobno za provedbu ovakvog istraživanja jer, kako je uočeno, religija je obuhvaćala mnogo više manjih žanrova od tri navedena – religije, religiozne književnosti i liturgije. Iz tog razloga, uvidom u sekundarnu literaturu i izvore, žanrovi su preciznije određeni. Tako je utvrđeno 27 žanrova koji će biti temelj daljnjeg istraživanja. U vjerska djela uvršteni su katekizmi, propovijedi, kateheze, hagiografije, molitvenici, pastoral, redovnička pravila, eshatologija, poslanice, homiletika, mirakuli, psalmi i moralna teologija, odnosno ono što je prvotno ubrajano u religiju, liturgiju i religioznu književnost. Žanrovi kao što su jezikoslovlje, poljoprivreda i gospodarstvo, povijest, matematika, pravo i medicina ostali su isti, dok je književnost podijeljena na književna djela, kalendare, biografska djela, lekcionare, pjesmarice, pouke, polemiku i govorništvo. Najveća razlika dogodila se u religiji, liturgiji i religioznoj književnosti. U nastavku poglavlja prikazane su opće smjernice kako su pojedine vrste knjiga žanrovski određivane. Da bi bilo jasnije na koji je način utvrđena vrsta djela korištene su sljedeće odrednice:

- Katekizam: „katekizam (grč.), izlaganje kršćanskoga nauka u obliku pitanja i odgovora; priručnik za vjersku pouku. Figurativno didaktičko djelo koje izlaže osnovna načela neke discipline (...)“.⁸⁶
- Propovijed: vjernicima tumači otajstva vjere i pravila za življenje pravim kršćanskim životom. Ona treba navesti vjernike da djelotvorno slave euharistijsko slavlje.⁸⁷
- Kateheza: „metodički provedena vjerska nastava (...)“⁸⁸ ili poučavanje kršćanskog nauka u djece, mladeži i odraslih.
- Hagiografija: religiozni žanr koji opisuje živote svetaca.
- Molitvenik: knjižica koja sadrži molitvene tekstove; pjesme za privatnu upotrebu.
- Pastoral: djelo s pjevanjem koje obrađuje različite teme iz seoskog života, pastirska igra.⁸⁹

⁸⁶ Katekizam. // Hrvatski leksikon. URL: <http://www.hrleksikon.info/definicija/katekizam.html> (2016-05-05)

⁸⁷ Labaš, Danijel. Homilija kao obiteljski razgovor oprečan formalnoj retorici. // Živo vrelo : Hrvatski institut za liturgijski pastoral pri Hrvatskoj Biskupskoj konferenciji 2,12(2006), str. 5-7. URL: <http://www.hilp.hr/zivo-vrelo/arhiva/?god=2006> (2015-05-12)

⁸⁸ Kateheza. // Hrvatski leksikon. URL: <http://www.hrleksikon.info/definicija/kateheza.html> (2016-05-05)

⁸⁹ Pastoral. // Hrvatska enciklopedija. Mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013-2014. URL: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=46928> (2016-5-5)

Pastoral nije vjerska kategorija, ali je u ovom slučaju dodan u ovu podjelu jer sadrži teme iz vjerskog života

- Eshatologija: „nauk ili skup predodžaba o posljednjim stvarima čovjeka i svijeta; sa stajališta pojedinca, ona razmatra pitanja smrti, prethodne pojave nevolja, ponovnoga Kristova dolaska, uskrsnuća od mrtvih i posljednjega suda (...).“⁹⁰
- Poslanica: stihovna pismena poruka.
- Homiletika: teorijske i praktične upute kako steći vještinu pripovijedanja kršćanskih tekstova.⁹¹
- Čuda: „srednjovjekovne sakralne drame u kojoj se prikazuju život Majke Božje te sadržaji iz povijesti i legendi života svetaca (...).“⁹²
- Psalmi: religiozne pjesme i molitve koje čine dio starog zavjeta.
- Moralna teologija: usklađivanje načina života s moralnim načelima kršćanstva, odnosno, proučavanja Boga s ciljem da čovjek nauči živjeti da bi zadobio Božju prisutnost ili naklonost.⁹³

Takva je podjela preciznija i daje bolje rezultate, ali ujedno daje i prepreku za kategorizaciju, jer različiti konzultirani izvori različito kategoriziraju pojedina djela.

Tablica 3. Žanrovska podjela književnih vrsta prema provedenom istraživanju

Vrsta	Broj tiskanih knjiga	%
Religija	86	35
Književnost	46	18
Religiozna književnost	35	14
Liturgija	43	17
Poljoprivreda i gospodarstvo	12	4
Pravo	2	0,8
Jezikoslovlje	9	3
Matematika	2	0,8
Medicina	3	1
Povijest	6	2
Ukupno	244	

Kao što je vidljivo u tablici 3., vjerske knjige čine najveći udio u fondu knjiga. Brojka od 164 knjige vjerskog sadržaja, prema ovim podacima, potvrđuje kako je to stoljeće bilo u

⁹⁰ Eshatologija. // Hrvatski leksikon. URL: <http://www.hrleksikon.info/definicija/eshatologija.html> (2016-05-05)

⁹¹ Zagorac, Vladimir. Homiletika : Kratki tečaj liturgijskog propovijedanja. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1998.

⁹² Mirakul. // Hrvatski leksikon. URL: <http://www.hrleksikon.info/definicija/mirakul.html> (2016-05-05)

⁹³ Sabol, Josip. Zadaća moralne teologije danas. // Glas Koncila 38(1630). URL: http://www.glas-koncila.hr/index.php?option=com_php&Itemid=41&news_ID=4990 (2016-5-5)

znaku knjiga s vjerskom tematikom. Crkva je kroz tiskanje takvih djela vidjela priliku i učinkovit način širenja i učvršćivanja vjere u svim slojevima društva, a posebice u selima gdje su se još uvijek mogli sresti poganski običaji i vjerovanja. Iz tog su razloga mnogi pisci prionuli na pisanje vjerskih knjiga prilagođenih potrebama naroda. Crkva je, kao nakladnik, imala zadatak da najšire slojeve društva nauči zašto je važno braniti čistoću vjere i Crkvu kao ustanovu. Veći dio hrvatskog stanovništva bio je nepismen, a opismeniti i pridobiti taj dio populacije Crkvi je također bio važan zadatak. Iz tog razloga propovjednici su uveli čitanje knjiga naglas kao vrstu komunikacije i jedan od načina opismenjavanja ljudi.⁹⁴ Vjerske knjige, molitvenici i katekizmi obilježili su hrvatsku književnost 18. stoljeća. Cijeli niz učenih franjevaca i isusovaca sudjelovao je u stvaranju fonda tekstova koji će za svrhu imati obavljanje svakodnevnih i periodičnih vjerskih aktivnosti usmjerenih prema osvješćivanju i učvršćivanju kršćanskog svjetonazora. Ta djela odnosila su se uglavnom na katekizme i molitvenike, a u njih su ubrojene „nauke krstjanske“, „uputjenja katolicksanska“, „duhovne stazice“, „jezgre“, odnosno ona djela koja su trebala usmjeriti i poučiti puk o osnovnim kršćanskim postavkama i načelima.⁹⁵ Tek su od druge polovice 18. stoljeća počela nastajati djela šire religiozne tematike, primjerice hagiografska djela.

Od 164 knjige vjerskog sadržaja, njih 105 odnosno 64% tiskano je u drugoj polovici 18. stoljeća, čime se može potvrditi, prema podacima iz ovog istraživanja, kako je religija i u tom razdoblju još uvijek vodeća književna vrsta. Slična situacija u to vrijeme bila je i u Francuskoj. Sama *Bibliothèque bleue*, koliko god bila svjetovna i namijenjena širokom krugu ljudi, bila je jak saveznik katoličke reformacije. Inventar trgovca Jaquesa Oudota iz 1722. godine otkriva čak 33,421 kopije vjerskih knjiga, od čega su najveći dio hagiografske knjige, katekizmi, kateheze, propovijedi, psalmi i knjige za svećenike. Još jedan primjer iz Francuske je inventar knjiga iz 1789. godine. U njemu je popisano 443,069 knjiga, od čega je 42,7% vjerskih djela, 28,8% književnosti i 26,8% praktičnih vodiča i uputa.⁹⁶ Prema tome, situacija u Francuskoj bila vrlo slična onoj u Hrvatskoj s obzirom na omjere između najzastupljenijih žanrova.

Budući da djela vjerskog sadržaja čine značajan udio obrađenih knjiga, u nastavku poglavlja navedeni su neki od najvažnijih pisaca te vrste književnih djela. U povijesti se književnosti Mihovila Kombola spominju uglavnom pisci koji su se bavili lijepom književnošću, poviješću, filozofijom, itd. Iako Kombol naglašava da se „hrvatska proza još i sada ogleda u nabožno-

⁹⁴ Stipčević, Aleksandar. Nav. dj., str. 342.

⁹⁵ Tatarin, Milovan. Kako su se u Slavoniji u 18. stoljeću prepjevali psalmi. Dani Hvarškoga kazališta : Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu 22, 1(1996), str. 229-291. URL: <http://hrcak.srce.hr/101475>

⁹⁶ Chartier, Robert. Nav. dj., str.242-243.

poučnoj književnosti⁹⁷, vrlo malo prostora daje piscima tih vrsta tekstova. Tako spominje da je isusovac Juraj Muliš napisao „dvadesetak praktično pobožnih pučkih spisa“ (...) ⁹⁸, bez da je igdje naveo ijedno njegovo djelo, dok ga drugi književni povjesničar, Dubravko Jelčić, uopće ne spominje. S druge pak strane, Aleksandar Stipčević u *Socijalnoj povijesti knjige u Hrvata* karakterizira Mulišu kao „izrazitog predstavnika isusovačkog misionarstva, koji je sjajno definirao važnost knjige za promicanje vjerskog života u narodu (...)“ ⁹⁹. On je njemu i njegovim djelima dao dosta pozornosti, a kao neka od važnijih ističe katekizam iz 1734. godine *Piszanica Duhovna* ¹⁰⁰, te katekizam iz 1744. godine *Skola Krisstuseva*. ¹⁰¹ Kombol kao pisca vjerskih djela također spominje Hilariona Gašparotija i njegovo hagiografsko djelo *Czvet Szveteh* iz 1752. godine, kojega kao takvog određuje i Stipčević. Osim navedenih, važno mjesto u zauzima i Antun Kanižlić, „isusovac koji je svoj rad počeo s nabožno-poučnim djelima, najviše molitvenicima (...)“ ¹⁰² kako ga opisuje Mihovil Kombol. On je kao njegova najvažnija djela izdvojio molitvenik iz 1759. *Bogolyubstvo na postenye*, katekizam iz 1773. *Mala i svakomu potribna bogoslovica ...*, te molitvenik iz 1766. *Bogolyubnost molitvena*. U nastavku pregleda književnosti 18. stoljeća on navodi sve važnije pisce tog vremena, ali ne navodi njihova djela vjerske tematike. Za razliku od Kombola, Dubravko Jelčić Antuna Kanižlića opisuje kao pisca koji „ne bi i pored stilskih i jezičnih vrijednosti ostavio dubljeg traga nabožnim knjigama i molitvenicima, da nije napisao veliki spjev Sveta Rožalija (...)“ ¹⁰³, što također pokazuje negativan odnos prema piscima vjerske književnosti. Stipčević pak naglašava da je Kanižlić bio isusovac koji je napisao spomenuti molitvenik iz 1759. godine ¹⁰⁴ te ga je time uvrstio u red pisaca vjerskih djela. Nadalje, Jelčić spominje i grupu pisaca koja je djelovala na području grada Osijeka, a koja je pisala vjerska djela. Prvi među njima je Aleksandar Tominković sa svojom propovijedi *Sveta govorenja petdeset na vechu slavu gospodina Boga Sabaoth* iz 1797., iako ga opisuje kao „začetnika svjetovne proze (...)“ ¹⁰⁵, a ne kao pisca djela vjerskog sadržaja. Kao pravog vjerskog pisca izdvaja Ivana Velikanovića i njegovo djelo *Promisljanja po nediljah svete korizme*, homiletsko djelo iz 1778. godine. U ovu kategoriju ubraja i znamenitog Osječanina Antuna Ivanošića i njegove psalme *Svemoguchi neba i zemlye*

⁹⁷ Kombol, Mihovil. Nav. dj., str. 372.

⁹⁸ Isto

⁹⁹ Stipčević. Nav. dj., str. 430.

¹⁰⁰ Isto, str. 185.

¹⁰¹ Isto, str. 53.

¹⁰² Kombol, Mihovil. Nav. dj., str. 375.

¹⁰³ Jelčić, Dubravko. Nav. dj., str. 119.

¹⁰⁴ Stipčević, Aleksandar. Nav. dj., str. 142.

¹⁰⁵ Isto, str. 127.

Stvoritely iz 1788. godine. Različite povijesti hrvatske književnosti nisu posebno izdvajale i naglašavale vjerska djela i pisce, jednostavno stoga što nisu smatrani estetski važnijim književnim dostignućima.

Nakon vjerskih djela, najbrojnija vrsta 18. stoljeća je književnost. Djela iz književnosti tiskala su se tijekom cijelog 18. stoljeća. Brojka od 46 knjiga, prema ovom istraživanju, čini važan dio fonda hrvatske knjige tog razdoblja. Prema dobivenim podacima vidljivo je da se u Hrvatskoj djela iz književnosti značajnije počinju tiskati tek krajem 18. stoljeća. U istraživanju je zastupljeno ukupno 17 knjiga tiskanih do 1780. godine, te 29 u razdoblju od 1780. do 1800. godine. Za razliku od vjerskih, književna su djela našla svoje mjesto u svim važnijim povijestima hrvatske književnosti. Tako treba izdvojiti kroniku *Korabljicu* Andrije Kačića Miošića iz 1760. godine i spjev Matije Antuna Reljkovića *Satyr illiti divji čovik* o kojemu Kombol govori kao o borbi protiv „predrasuda i loših narodnih običaja (...)“¹⁰⁶. Djelo Vida Došena iz 1767. godine *Jeka planine koja na pisme Satira i Tamburaša odjekuje* je odgovor na Reljkovićeve Satyre. Također, važno mjesto u književnosti tog vremena zauzima i *Axdaja sedmoglava*, pučko-prosvjetiteljski ep iz 1768. godine u kojem Došen „opširno i drastično opisuje i šiba različite narodne mane (...)“¹⁰⁷. Među češće spominjanim piscima je i Adam Tadija Blagojević sa svojom pjesmom *Pjesnik putnik* iz 1771. godine, zatim Adam Baltazar Krčelić, pisac niza značajnih djela od kojih se na hrvatskom jeziku izdvajaju nekrolozi *Naivrednesze sztalnoszti pelda* iz 1767. i *Dusnoszti szpunienie proti pokoinomu goszpodinu groffu Petru Troillu Sermage* iz 1772. godine, te Antun Ivanošić sa svojim djelima *Pisma od junaštva* iz 1788. i *Pisma koju piva Slavonac uz tamburu a Licsanin odpiva od uzetja Turske Gradishke* iz 1789., u kojima je opisao ratne događaje i zbivanja. Svi ti primjeri ukazuju da je književnost sve zastupljenija vrsta, ali treba napomenuti da su i ova navedena književna djela imala crtu utilitarnosti i obilježena su, ne samo vjerskim karakteristikama, nego i mnogim drugima, kao što su pouke, poduke, upute, načela, itd.

Druge vrste, kao što su poljoprivreda i gospodarstvo, jezikoslovlje, povijest, matematika, medicina i pravo, također dobivaju sve više prostora prema kraju 18. stoljeća. Početkom 18. stoljeća one su malo ili nimalo zastupljene. Tako sve do sredine 1744. godine, prema ovom istraživanju, nema podatka o tiskanju niti jednog djela iz područja poljoprivrede i gospodarstva, jezikoslovlja, povijesti, matematike, medicine ili prava. Značajan porast knjiga iz područja poljoprivrede i gospodarstva bilježi se u razdoblju od 1770 do 1800. godine kada je

¹⁰⁶ Kombol, Mihovil. Nav. dj., str. 400.

¹⁰⁷ Isto, str. 401.

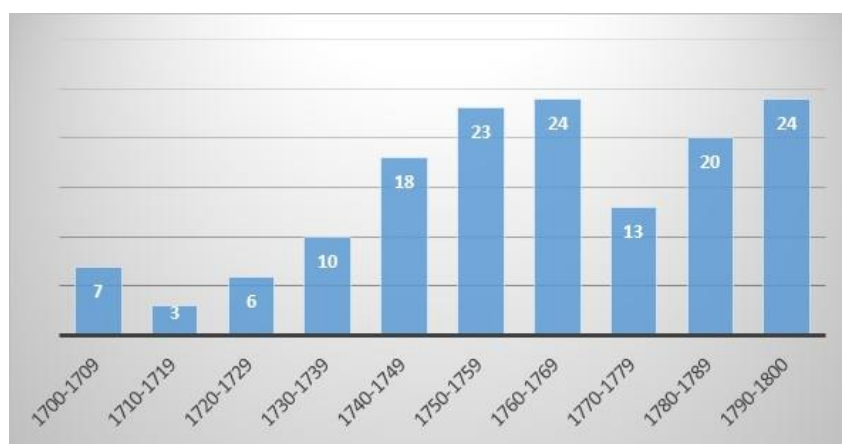
tiskano 12 knjiga. Uloga tih knjiga bila je da narod upozna nove tehnologije rada u poljoprivredi, stočarstvu, ribarstvu, itd.¹⁰⁸ Utilitarna književna djela u tom su kontekstu smatrana najkorisnijima. Jedno od značajnijih djela ove vrste bila je *Prava i pomnjivo ispisana ovcsarnica illiti uvixbani nauk kakose ovce po dobrom godenju u najpodpuniu verstu okrenuti i u njoj uxderxati moguh*, gospodarski priručnik M. A. Reljkovića iz 1776. godine kojemu je bila namjena obučiti seljake pravom načinu uzgoja ovaca. Još jedno djelo ove vrste bio je *Kuchnik shto svakoga miseca priko godine u polju, u berdu, u bashcsi, oko marve i xivadi, oko kuche i u kuchi csiniti i kako zdravje razloxno uzderxavati ima* Josipa Stjepana Reljkovića iz 1796. godine. Bio je to kućni savjetnik vezan uz poslove oko održavanja seoskog gospodarstva po mjesecima. Dva djela iz medicine dolaze od autora Jeana Baptiste'a Lalanguea – *Medicina ruralis illiti Vrachtva ladanyszka* iz 1776. godine i *Brevis institutio de re obstetritia illiti kratek navuk od mestrie pupkorezne* iz 1777. godine, koja su poslužila kao praktični priručnici iz ljekarništva i primaljstva. Iz područja matematike evidentirana su dva djela tijekom istraživanja, *Arithmetika horvatszka* Mihaela Šiloboda-Bolšića iz 1758. i *Aritmetika u slavni jezik illiricki sastavgliena* iz 1766. godine kojoj je autor Mate Zorčić. Djela iz povijesti češće se pojavljuju u proizvodnji knjiga 18. stoljeća, kako je pokazao ovdje obrađeni uzorak. Jedno od važnijih je *Kronika aliti Szpomenek vszega szveta vekov na tri dele razdelyen* iz 1744. godine Pavla Rittera Vitezovića. Treba još spomenuti djelo Emerika Bogdanića *Dogodjaji svieta* iz 1792. godine, kao i djelo Grgura Peštalića iz 1790. godine *Dostojna plemenite Bacske starina*.

Ovdje treba reći da je od 244 pronađena i obrađena djela, njih 7 neidentificirano i nije analizirano prema preciznijoj žanrovskoj podjeli, iako su u prvoj gruboj podjeli uvršteni u religiju i religioznu književnost. Nemogućnost točnog smještanja djela u potkategoriju proizlazi iz činjenice što se prvim, direktnim uvidom u djelo moglo utvrditi samo da djelo pripada religiji, ali uvid u literaturu i sekundarne izvore nigdje nije pružio podatak koji bi omogućio odgonetavanje vrste religioznog djela o kojoj je ovdje riječ. Iako nisu točno određena djela su analizirana i uvrštena u rad pod neidentificirana.

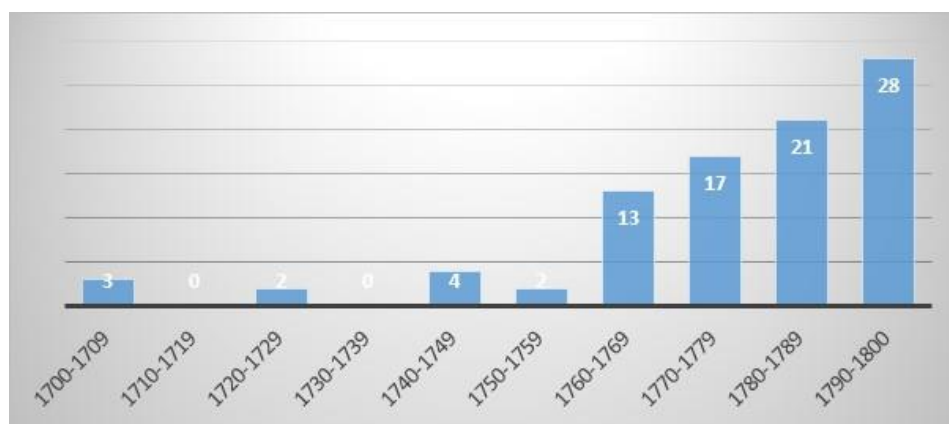
Budući da se “grublja” žanrovska podjela u 10 kategorija, kako je već navedeno, pokazala nedostatnom za ostvarenje ciljeva postavljenih u ovom istraživanju, u nastavku poglavlja bit će detaljno analizirana i prikazana precizna podjela na žanrove s brojem pronađenih i obrađenih knjiga. Ta podjela poslužila je kao temeljno polazište za daljnji tijek istraživanja. Pretpostavka je naime da se oblikovanju, primjerice, molitvenika, propovijedi, katekizama, i nekih

¹⁰⁸ Stipčević. Nav. dj., str.343.

književnih vrsta, nije pristupalo jednako. Uvidom u sekundarnu literaturu i izvore određeno je 27 književnih vrsta ili žanrova. Od tih 27, 13 pripada vjerskim djelima, 8 književnosti, a 6 ostalim vrstama. U vjerska djela, uvršteni su katekizmi, propovijedi, kateheze, hagiografije, poslanice, homiletika, moralna teologija, psalmi, čuda, redovnička pravila, eshatologija, pastoral i molitvenici. Ostale vrste predvodi književnost i njoj srodne vrste: polemike, pjesmarice, pouke, biografska djela, kalendari, lekcionari i govorništvo, te matematika, pravo, medicina, jezikoslovlje, poljoprivreda i gospodarstvo i povijest (tablica 2.). Predočena su i najznačajnija obilježja žanrova vjerskih knjiga i na temelju njih klasificirane knjige iz obrađenog fonda. Prema grafikonima 6. i 7. vidljivo je kako je prema rezultatima ovog istraživanja izgledala proizvodnja knjiga po žanrovskim vrstama u 18. stoljeću.

Grafikon 6. Proizvodnja vjerskih knjiga u 18. stoljeću

Grafikon 7. Proizvodnja ostalih vrsta knjiga u 18. stoljeću

Djela razvrstana prema navedenoj, detaljnoj žanrovskoj podjeli, bit će stavljena u suodnos s oblikovnim pristupima, tj. prema toj će kategorizaciji biti istraženo kako se knjiga vizualno mijenjala i pripremala za tisak tijekom 18. stoljeća. Da bi se istraživanje provelo, bilo je potrebno utvrditi koji će se paratekstualni elementi koristiti u istraživanju. Slijedom istraživanja sekundarne literature i uvida u izvornu građu knjiga, utvrđeno je da u ovom istraživačkom fondu postoje sljedeći paratekstualni elementi koji su u svrhu istraživanja podijeljeni u dvije kategorije:

- prva kategorija označava paratekstualne elemente unutar djela – sadržaj, ilustracije, poglavlja/potpoglavlja, bilješke, posvete, predgovore, oblik teksta, podijeljenost teksta u odlomke/paragrafe, popis pogrešnih riječi, pogovor, tekući naslov i podnaslov,
- druga kategorija odnosi se na elemente koji su oblikovali naslovnu stranicu – autora, titulu autora, mjesto autora na naslovnoj stranici, pokrovitelja, funkciju pokrovitelja, odobrenje, namjenu/svrhu, vrstu, žanr/indikacije, posvete, epigrafe, ilustracije, podatke o tiskaru/izdavaču/mjestu tiska, broj izdanja i datum.

Paratekst je u ovome istraživanju shvaćen u skladu s predstavljenom koncepcijom Gerarda Genettea, kao

„sve ono što nije temeljni tekst knjige, odnosno obuhvaća sve ono što omogućava tekstu da postane knjiga i da kao takav bude ponuđen čitatelju na korištenje (...).”¹⁰⁹. On je posrednik između autora, knjige, izdavača i čitatelja. Paratekst nije ustaljen, on se mijenja ovisno o vremenu, kulturi, žanru, autoru i izdanju(...).¹¹⁰

U nastavku rada prvo će se prikazati uloga i razvoj naslovne stranice od 16. do 18. stoljeća, a zatim i rezultati dobiveni istraživanjem koje će obuhvatiti sve značajne elemente koje je naslovna stranica sadržavala. Prema dobivenim podacima zaključit će se je li se i kako, u obrađenom istraživačkom uzorku, naslovna stranica mijenjala tijekom 18. stoljeća.

¹⁰⁹ Genette, Gerard. Nav. dj., str. 1.

¹¹⁰ Isto

3.2. Organizacija naslovne stranice

Cilj je ovog poglavlja prikazati kako se naslovna stranica razvijala kroz povijest s naglaskom na razdoblje od 16. do 18. stoljeća, tko je najviše utjecao na stvaranje naslovne stranice kakvu danas poznajemo i kada se u knjigama tiskanim na hrvatskom jeziku u 18. stoljeću počinju javljati „čiste naslovne stranice“, u kojim žanrovima i u kojim knjigama.

Naslovna stranica svoje je zasebno mjesto u knjizi dobila u 16. stoljeću. Tu prekretnicu može se pripisati skupini tiskara koji su potaknuli mnoge promjene u izgledu knjige, te je ona tada stekla oblik kakav poznajemo i danas. Tada je knjiga dobila „naslovnu stranicu, predgovor ili uvod, tekst podijeljen u poglavlja, sadržaj, kazalo, paginaciju, žive glave, errate. Stekla je autora, cenzora, nakladnika, tiskara, knjižara i čitatelja (...)“¹¹¹. Neki od tiskara koji su predvodili promjene bili su Melchior Lotter iz Wittenberga, obitelji Giunti u Veneciji i Plantin u Antwerpenu, obitelji Estienne iz Pariza, J. Froben iz Basela i Gioliti de' Ferrari iz Venecije. Većina njih slavu je stekla tiskajući vjerska djela koje je potpomagala crkva.¹¹² U tom razdoblju svi podatci koji su se prije nalazili u kolofonu sele na naslovnu stranicu. Ilustracije su, s druge strane, imale posebno mjesto na naslovnoj stranici, a kako je vrijeme prolazilo, postajale su sve veće i raskošnije. Uskoro će se na njoj pronaći crteži raskošnih dijelova arhitekture, razni portreti, motivi, itd. Vrhunac raskošnosti naslovna stranica dostiže u baroku kada sadrži brojne i detaljne podatke o autoru i sadržaju knjige, o mecenama i zaštitnicima, tiskaru i izdavaču, pa čak i citate iz djela antičkih pisaca.¹¹³ Ipak, u 18. stoljeću slika se mijenja, pojavljuje se naslovna stranica koja je sadržavala samo osnovne podatke za identifikaciju knjige, a ista će promjena biti razvidna i u hrvatskim knjigama, ali tek tijekom posljednjeg desetljeća 18. stoljeća. Među jednostavne naslovne stranice s manjim brojem podataka prema ovom je istraživanju moguće ubrojiti one iz djela Emerika Bogdanića *Dogodjaji Svieta* iz 1792. godine, potom *Duhovni kalendar iz Pobosne Knisicze Tomassa od Kempis* iz 1793. godine, *Nebeszki Pasztir pogublyenu ovczu ische* iz 1795. godine, *Temely xitne tergovine : polag narave y dogacsajev Josipa Sipusa* iz 1796. godine, *Neztranchno vezdassnyega tabora izpiszavanye*, iz 1790. godine i *Knisicza od baratanya z-finki* iz 1798. godine. Svih šest knjiga tiskano je u zadnjem desetljeću 18. stoljeća, što ukazuje da se izgled naslovne stranice polako počeo prilagođavati onome drugih europskih država.

¹¹¹ Tiskarstvo. URL: <http://leksikon.muzej-marindrzic.eu/tiskarstvo/> (2016-05-10)

¹¹² Isto

¹¹³ Stipčević, Aleksandar. Nav. dj., str. 516.

Prema Gerardu Genettu naslovna stranica je *prethodnik* modernog izdavačevog periteksta.¹¹⁴ Osim naslova i njegovih dodataka ona sadrži različite indikatore, kao što su indikacija na žanr, epigrafe, posvete ili spomen na posvetu i onoga kome je posveta namijenjena. Naslovnica iz 18. stoljeća, koja je mnogo opširnija i sadržajnija nego ona koja se pojavljuje danas, često sadrži stvarne opise knjige, sažetke djela, definiciju teme, listu dodataka, itd. Naslovnica iz tog razdoblja može sadržavati i ilustracije ili neku vrstu ornamenta koji je služio kao “portal” za ulaz na naslovnu stranicu. Kasnije, kada se naslovnica riješila silnih dodataka, taj ornament prešao je na lijevu stranicu nasuprot naslovnice.¹¹⁵

Ovo istraživanje obuhvatilo je ukupno 233 djela kod kojih je pronađena sačuvana naslovna stranica. Kod 7 djela žanr nije identificiran, dok ostalim knjigama nedostaju naslovne stranice ili su one toliko oštećene da podaci nisu mogli biti iščitani. U analizi naslovne stranice, kako je već navedeno, obuhvaćeni su sljedeći elementi: autor, naslov (titula) autora, mjesto autora na naslovnoj stranici, pokrovitelj, funkcija pokrovitelja, odobrenje, namjena/svrha, vrsta, žanr/indikacije, posveta, epigraf, ilustracije, tiskar/izdavač/mjesto, broj izdanja, datum. Istraživanje će pokazati mijenja li se naslovna stranica i kako tijekom 18. stoljeća.

3.2.1. Autor ili pseudonim

Danas se smatra obaveznim i uobičajenim navesti ime autora u knjizi, bilo stvarno ili fiktivno. Međutim, pogleda li se naslovna stranica od njenog nastanka negdje početkom 16. pa sve do 19. stoljeća, razvidna je drugačija praksa. Primjenom tiskarskog stroja ime autora nije se odmah nametnulo kao obavezan element naslovnice neke knjige,¹¹⁶ trebalo je pričekati na pisce i čitatelje iz razdoblja zrelog renesansnog humanizma koji su imali drugačije potrebe i očekivanja, nego što je to bio slučaj s prijašnjim vremenima. Tiskari i nakladnici iz tog vremena postaju samosvjesni i na naslovnoj stranici rade promjene koje su postale „stalnim sastavnim dijelom knjige (...)“.¹¹⁷ Njihovi grbovi, amblemi i žigovi ponekad su zauzimali trećinu naslovne stranice i naglašavali doprinos tiskara nastanku knjige – postaje jasno da „autor stvara tekst, no oblikovanje teksta, tj. oblikovanje medija, djelo je tiskara (...)“.¹¹⁸ Vremenom je i ime autora postajalo sve važniji dio naslovne stranice, a pojava njegovog imena nije imala ulogu samo označiti autora knjige, već i naznačiti čitatelju je li ta knjiga vrijedna čitanja. Usto,

¹¹⁴ Peritekst je dio knjige koji je manje ili više u nadležnosti izdavača. On obuhvaća omot, naslovnu stranicu i njene dodatke, ali i materijalnu konstrukciju knjige – izbor formata, papira, tipografije itd.

¹¹⁵ Genette. Nav. dj., str. 33.

¹¹⁶ Genette. Nav. dj., str. 37.

¹¹⁷ Tiskarstvo. Nav. dj.

¹¹⁸ Isto.

samosvjesni humanistički autor isticanjem svoga imena također želi ukazati na vlastiti doprinos nastanku knjige, što otada postaje uobičajenom praksom. U nastavku poglavlja prikazat će se kako se ime autora pojavljivalo u knjigama tiskanim na hrvatskom jeziku tijekom 18. stoljeća prema dobivenim rezultatima istraživanja.

Prilikom istraživanja utvrđeno je da od 233 knjige kojima je sačuvana naslovna stranica, njih 156 ili 66% ukupnog broja ima navedeno ime autora. Prema vrstama knjiga, ime autora pojavljuje se u 100 vjerskih i 56 ostalih knjiga. Ako se ti podatci podijele prema pojedinim vrstama vjerske knjige, propovijedi (26), katekizmi (24), kateheze (12) i molitvenici (12) vrste su s najvećom pojavnosti autora na naslovnici. Može se zaključiti kako je ime autora bio važan segment naslovne stranice kod vjerskih knjiga, što se lako može pripisati činjenici da su autori redom bili pripadnici svećenstva i crkvenih redova i vjerojatno su smatrali da će njihovo ime pozitivno pridonijeti percepciji knjige. Usporede li se ti podatci s ukupnim brojem vjerskih knjiga, zaključak je da se ime autora pojavljuje u 65% knjiga te vrste kao što prikazuje tablica 4.

Tablica 4. Pojava imena autora u vjerskim knjigama

Vrsta djela	Ime autora	Ukupno u 18.st
Katekizam	24	36
Propovijedi	26	37
Kateheza	12	19
Hagiografija	13	21
Molitvenik	12	19
Pastoral	6	9
Redovnička pravila	1	1
Eshatologija	2	2
Homiletika	1	1
Mirakuli	1	1
Psalmi	1	1
Moralna teologija	/	1
Poslanice	1	1
Ukupno	100	149

Kod ostalih vrsta pojavnost je slična: 62% knjiga sadrži ime autora na naslovnoj stranici. Književnost je i ovdje najzastupljenija vrsta s 25 knjiga, dok se autor na naslovnoj stranici značajnije pojavljuje još u jezikoslovlju (7) i poljoprivredi i gospodarstvu (7), kao što je i vidljivo u tablici 5. Ovdje treba dodati da se u četiri književna djela umjesto punog imena pojavljuju samo inicijali. U djelima *Naruchna knisicza vechnoga naklona Preszvetoga*

Oltarszkoga Sacramentuma: za hasznovitu potrebu oneh koteri k-rechenoj Bratovchine izpadaju i Neztrachno vezdassnyega tabora izpiszavanye, ime autora nalazi se pod inicijalima P.G.C., što znači da je djela napisao Pater Grgur Kapucin. Nadalje, djelo *Istomacenie nauka karstjanskoga za korist duhovonii pastira i bogogliubnii dusca / sastavglieno i na svitlost dato po F. I. A. B. reda male bratje od obsluxegna s. o. Franceska* tiskano je s inicijalima F.I.A.B, a odnose se na fra Ivana Antuna Bomana, mletačkog franjevcu, do sada nepoznatog priređivača katekizama.¹¹⁹ Još je jedno djelo tiskano i obilježeno inicijalima, a ono što je kod njega posebno je to što su ime autora i prvog i drugog izdanja tiskani na taj način. Radi se o djelu *Vrachitel betegujuche sivine tho jeszt Vrachtva za rogatu marhu, kermke y mladinu / van dana najpervich po J.G.O.R.G.Z. ; vezda pako po F. G. O. K. Z. na obchinzku haszen*. Prvi pseudonim otkriva autoricu “Josefinu Groficzu Orssich Rojenu Groficze Zichy“, dok se drugi odnosi na sina grofice Josipe, Franju Grofa Oršića Kanonika Zagrebačkog.¹²⁰

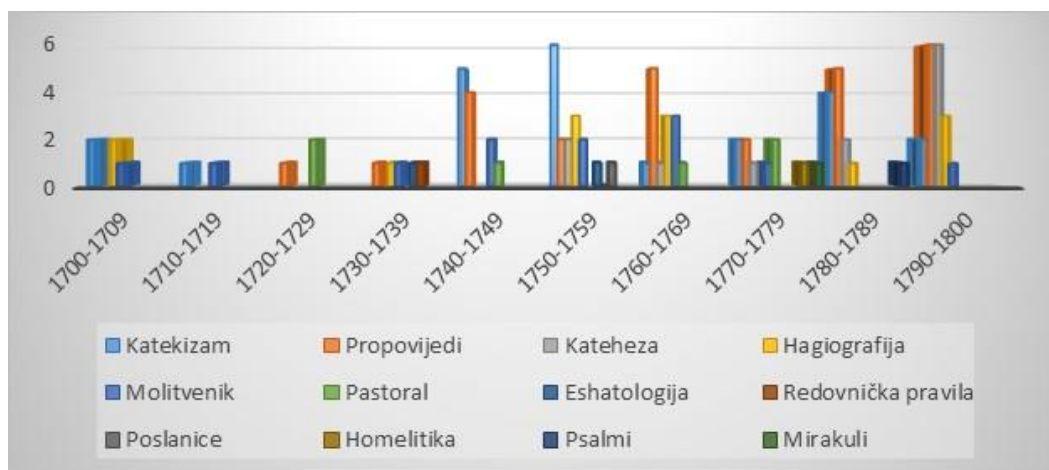
Tablica 5. Pojava imena autora u ostalim vrstama knjiga

Vrsta djela	Ime autora	Ukupno u 18.st.
Jezikoslovlje	7	10
Poljoprivreda i gospodarstvo	7	12
Povijest	4	6
Književnost	25	42
Kalendar	/	3
Polemika	1	2
Pjesmarica	/	1
Pouke	3	3
Matematika	2	2
Pravo	1	2
Medicina	3	3
Govorništvo	1	1
Lekcionar	1	1
Biografsko djelo	1	1
Ukupno	56	89

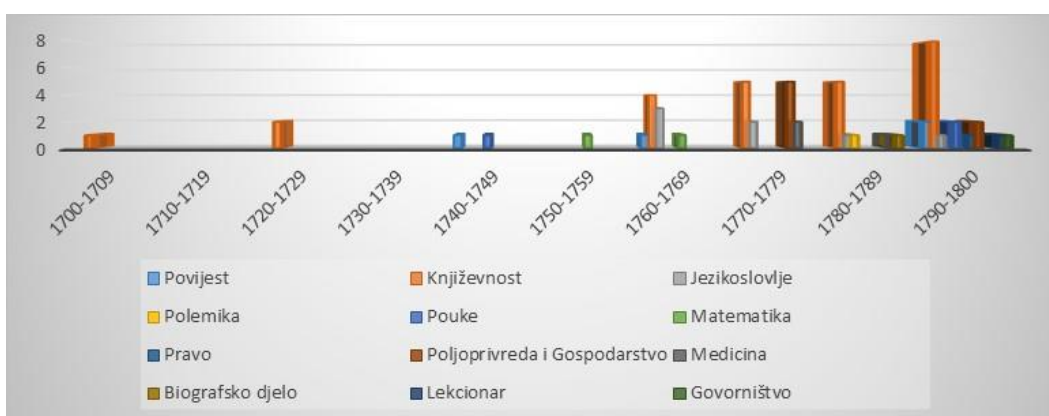
¹¹⁹ Kapitanović, Vicko. Franjevci među hrvatskim narodom i njihovo prosvjetiteljsko djelovanje. URL: <http://documents.tips/documents/franjevci-u-hrvata.html> (2016-05-09)

¹²⁰ Registar arhivskih fondova i zbirki. URL: http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=3_11566 (2016-5-9)

Na grafikonima 8. i 9. prikazano je pojavljivanje autorskog imena na naslovnim stranicama kroz sva desetljeća 18. stoljeća, što korespondira ukupnom broju objavljenih i analiziranih knjiga (usp. grafikone 6. i 7.).

Grafikon 8. Pojava imena autora kod vjerskih knjiga

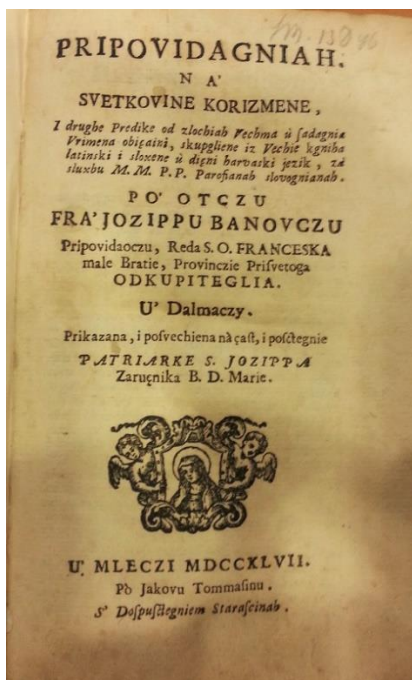

Grafikon 9. Pojava imena autora kod ostalih vrsta knjiga

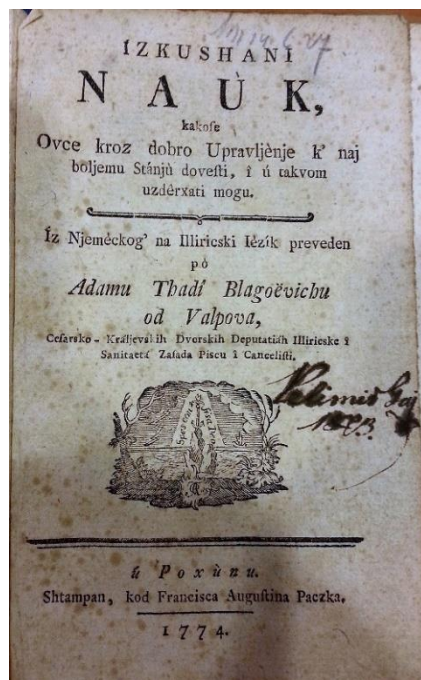
Česta praksa kod tiskanja imena autora u hrvatskim knjigama iz 18. stoljeća jest da su imena popraćena nabrojanjem njihovih funkcija ili naslova. Ime nije bilo dovoljno da knjiga bude prepoznata kao kvalitetna, već je autora trebalo identificirati s njegovim funkcijama. Čitatelj je tako imao uvid u to tko je pisac i otkuda mu legitimitet za pisanje određenog djela.¹²¹ Tako se u obrađenim podacima uz imena autora pronalazi pripadnost autora crkvenom redu,

¹²¹ Velagić, Zoran. Nav. dj., str. 99.

župa u kojoj su bili župnici ili su u njoj služili, funkcija koju su imali u crkvi (npr. kapelan), dužnost koju su obavljali u svojim mjestima, funkcije u vojnoj službi i sl. U djelu Josipa Banovca *Pripovidagniah na svetkovine korizmene* iz 1747. godine, vidljiva je pripadnost autora crkvenom redu (slika 1.), dok se kod djela Adama Tadije Blagojevića *Izkushani Nauk* iz 1774. godine vidi koje je bilo autorovo zanimanje i položaj u društvu (slika 2.).

Slika 1. Funkcija autora - propovijed
Josip Banovac,
Pripovidagniah na svetkovine korizmene (Venecija 1748.)

Slika 2. Funkcija autora - poljoprivreda
i gospodarstvo
Adama Tadija Blagojević, *Izkushani Nauk*
(Bratislava, 1774.)

Prema prikupljenim podatcima, pronađena su ukupno 132 autora koji su uza ime imali i naslov ili funkciju koju su obnašali. Usporedi li se taj podatak s ukupnim brojem knjiga (156) koje su na naslovnici imale navedenog autora, vidljivo je da je čak 85% knjiga sadržavalo oba podatka – ime/prezime i naslov/funkciju. Time se potvrđuje teza kako je isticanje naslova/funkcije autora bilo ustaljen i čest način promoviranja knjiga jer, kako je već navedeno, knjiga je na taj način bila prepoznata kao kvalitetna i dobra za čitanje. Prema žanrovima, kod vjerskih knjiga naslov/funkcija autora pojavljuje se u 86 djela. Kao i kod pojave imena autora dominiraju propovijedi (22), katekizmi (22), kateheze (12), molitvenici (11) i hagiografije (12). Iz tablice 6., vidljivo je da se kod vjerskih knjiga uz ime autora u gotovo svim slučajevima pojavljuje i njegov naslov/funkcija, a tablica 7. prikazuje da je situacija slična i kod ostalih vrsta knjiga gdje također većina ima podatak o funkciji/naslovu autora.

Tablica 6. Pojava imena autora i naslova/funkcije kod vjerskih knjiga

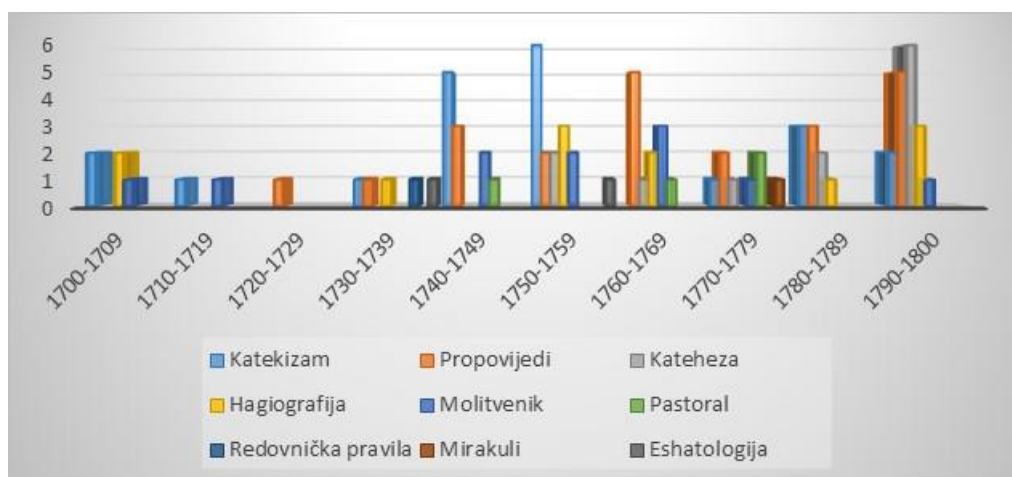
Vrsta djela	Autor	Funkcija/naslov	Ukupno u 18.st
Katekizam	24	22	36
Propovijedi	26	22	37
Kateheza	12	12	19
Hagiografija	13	12	21
Molitvenik	12	11	19
Pastoral	6	4	9
Redovnička pravila	1	1	1
Eshatologija	2	2	2
Homiletika	1	/	1
Mirakuli	1	1	1
Moralna teologija	/	/	1
Psalmi	1	/	1
Poslanice	1	/	1
Ukupno	99	86	148

Tablica 7. Pojava imena autora i naslova/funkcije kod ostalih vrsta knjiga

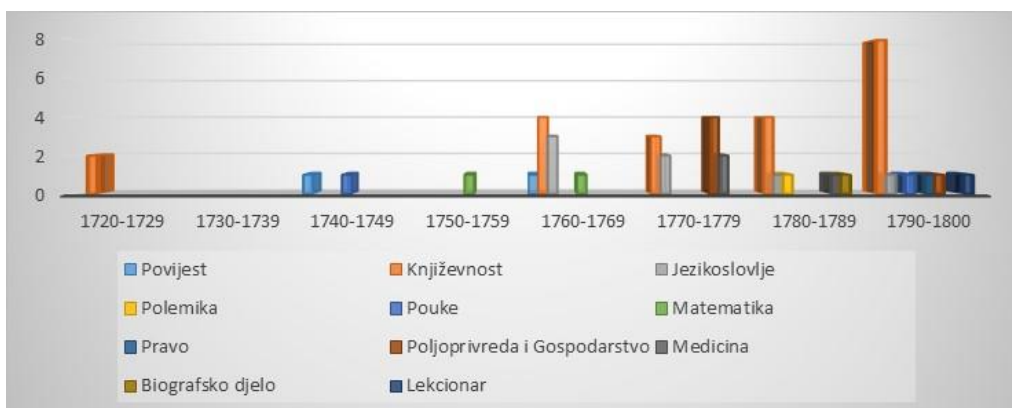
Vrsta djela	Autor	Funkcija/naslov	Ukupno u 18.st.
Jezikoslovlje	7	7	10
Poljoprivreda i gospodarstvo	7	5	12
Povijest	4	2	6
Književnost	25	21	42
Kalendar	/	/	3
Polemika	1	1	2
Pjesmarica	/	/	1
Pouke	3	2	3
Matematika	2	2	2
Pravo	1	1	2
Medicina	3	3	3
Govorništvo	1	/	1
Lekcionar	1	1	1
Biografsko djelo	1	1	1
Ukupno	56	46	89

Iako pojavnost imena autora tijekom cijelog stoljeća bilježi lagani rast, u slučaju pojave njegove funkcije/naslova, podatci se razlikuju. Kod knjiga vjerskog sadržaja, ti su podatci

najčešći u razdoblju od 1740 do 1770. godine, dok se u sljedeća dva desetljeća bilježi lagani pad te potom ponovni rast u razdoblju od 1790 do 1800. godine, u kojem je pronađeno 17 takvih knjiga. Kod ostalih vrsta, značajniji rast bilježi se od 1760. godine sve do kraja stoljeća. Razlikuje se samo razdoblje od 1780 do 1790. godine kada se bilježi manji pad, što je vidljivo na grafikonima 10. i 11.

Grafikon 10. Pojavnost naslova/funkcije autora kod vjerskih knjiga

Grafikon 11. Pojavnost naslova/funkcije autora kod ostalih vrsta knjiga

Može se zaključiti kako je isticanje funkcije autora u tiskanim knjigama na hrvatskom jeziku u 18. stoljeću bilo važno koliko i tiskanje imena samog autora. Prikazati pripadnost crkvi, vojsci, državi i sl., razvidno je da se tako vjerovalo, jamčilo je knjizi bolji uspjeh kod čitatelja. Smatralo se da autor sam ne može jamčiti kako je djelo dobro i kvalitetno, nego mu je za to bila

potrebna pomoć institucija kojima je pripadao, a koja je na naslovnici oprisućnjena navođenjem njegovih titula i funkcija.

Ime autora bilo je vrlo česta pojava na naslovnicaama tijekom 18. stoljeća, ali koje će mjesto zauzeti autor na naslovnoj stranici u odnosu na autora izvornika ili pokrovitelja, bilo je ponekad važnije za promociju knjige nego ime samog autora. Ako se na naslovnici pojavilo dva ili više imena, za ono ime koje je bilo najistaknutije i na prvom mjestu, držalo se da ima najvažniju ulogu u nastanku i promociji knjige. U sljedećem potpoglavlju, prikazat će se na kojim se sve mjestima i na koji način, prema ovom istraživanju, pojavljivalo ime autora i u kakvom je odnosu bilo prema ostalim zastupljenim imenima.

3.2.2. Položaj autorova imena na naslovnoj stranici

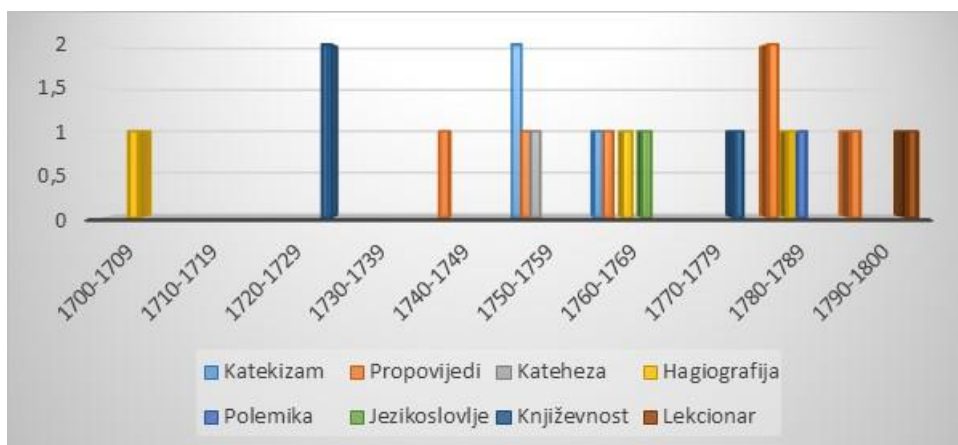
Ime autora jedan je od najčešćih paratekstualnih elemenata. No, važnost i položaj autora u društvenim strukturama često je tijekom 18. stoljeća određivalo gdje će se točno i na kojem mjestu pojaviti njegovo ime. Najčešće, kao što je to i uobičajeno, ime autora stoji na naslovnoj stranici. Na njoj je ime prikazano skromno, može se reći legalno i općenito, manje upadljivo nego što je to slučaj kada se autorsko ime pojavljuje na omotu ili koricama knjige.¹²² Tijekom 18. stoljeća, kada je riječ o ovdje analiziranim knjigama, omota ili korica nije bilo, autorsko je ime bilo istaknuto ili na naslovnici, ili se otkrivalo iz ostalih paratekstualnih elemenata knjige. Nerijetko se ime pronalazi u predgovorima ili posvetama. U djelu *Nachin jabuke zemelyzke szaditi y nye na haszen obernuti*, iz 1788. godine ime autora Jeana Baptistea Lalanguea pojavljuje na kraju knjige. U djelu *Nebescki pasztir pogublyenu ovczu ische* iz 1795. godine, ime autora nalazi se u predgovoru, dok se u djelu *Sveta govorenja petdeset na vechu slavu gospodina Boga Sabaoth* iz 1797. godine ime autora, Aleksandra Tominkovića, nalazi u posveti pokrovitelju iza naslovne stranice.

Pri pogledu na naslovnu stranicu vidljivo je da se vrlo često uz ime autora pojavljivalo i ime pokrovitelja, odnosno osobe koja je materijalno i duhovno potpomogla tiskanje knjige, ali i njezino širenje kod čitateljske publike. Također se u nekim slučajevima kod prevedenih djela na naslovnicaama pojavljivalo i ime autora izvornika. Ako je naslovnica sadržavala oba imena, pišćevo i pokroviteljevo/autora izvornika, ime pokrovitelja/autora izvornika zauzimalo je središnji dio stranice, bilo je otisnuto debljom i većom tipografijom i samostalno je stajalo u jednom retku. U takvim slučajevima ime pisca bilo je tiskano na dnu stranice manjim slovima,

¹²² Genette, Gerard. Nav. dj., str. 38.

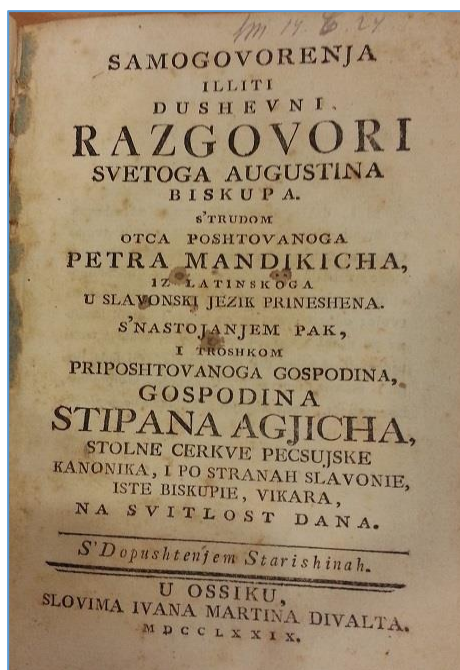
a samim time i manje vidljivo.¹²³ Svrha takvog načina slaganja naslovne stranice bila je isticanje kvalitete i vjerodostojnosti kakvu knjiga ne bi mogla dobiti samo od autora, koji je nerijetko bio samo župnik, redovnik, vojnik, itd. Prema podacima iz obrađenih knjiga, ime autora na naslovnoj stranici, u odnosu na pokrovitelja ili autora izvornika, pojavljuje se na tri mjesta – na prvom, drugom i trećem mjestu u odnosu na prethodno navedene osobe. Ukupno su takvi podatci pronađeni u 56 knjiga koje su imale naznačenog autora.

Pojavljivanje autora na prvom mjestu zabilježeno je u 19 knjiga. Važno je spomenuti kako od tih 19 knjiga pet ne pripada vjerskim knjigama – pripadaju književnosti (3), jezikoslovlju (1), jedna je lekcionar, dok je njih 16 podijeljeno na pet vjerskih vrsta – katekizme (3), propovijedi (6), kateheze (1), hagiografije (3). Pojavnost tog elementa ne bilježi značajniji porast ili pad tijekom 18. stoljeća, ali je vidljivo da su se tek četiri knjige s tim elementom pojavile do 1750. godine, dok razdoblje od 1750 do 1770. godine bilježi najveći broj knjiga s autorom na prvom mjestu, kako je i vidljivo u grafikonu 12. Neki od autora čija su imena svoje mjesto pronašla na prvom mjestu bili su Matija Divković u djelu *Xivot svete Katarine* iz 1709., Petar Mandikić u djelu *Samogovorenja illiti dushevni razgovori* iz 1779., *Scivot S. Benedikta opatta* iz 1784. Ignjata Đurđevića. (slika 3. i 4.) Međutim, iako je u ovim slučajevima ime autora prethodilo pokroviteljevu, tipografsko rješenje, pri čemu je autorsko ime manje, a pokroviteljevo veće, naznačuje važnost pokrovitelja.

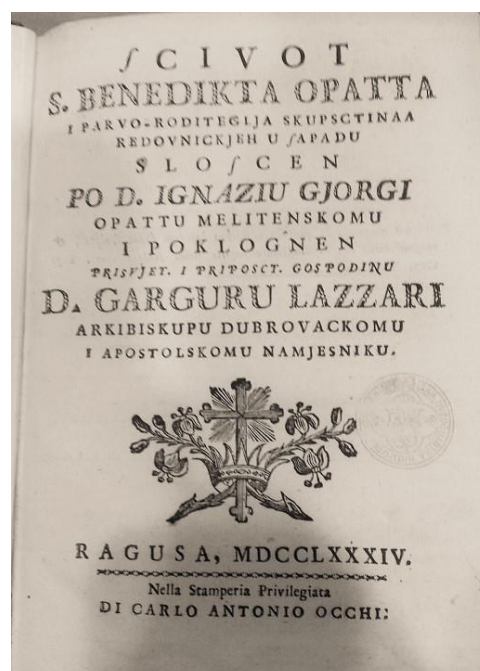

Grafikon 12. Pojavnost imena autora na prvom mjestu na naslovnoj stranici

¹²³ Velagić, Zoran. Nav. dj., str. 96.

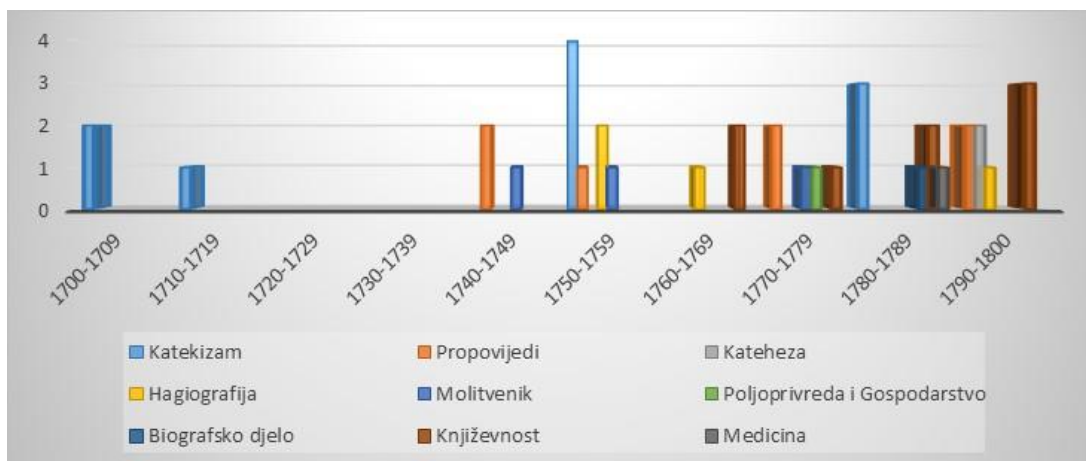

Slika 3. Hijerarhija naslovne stranice
Pisac i pokrovitelj. Mandikić, Petar,
Samogovorenja (Osijek 1779.)

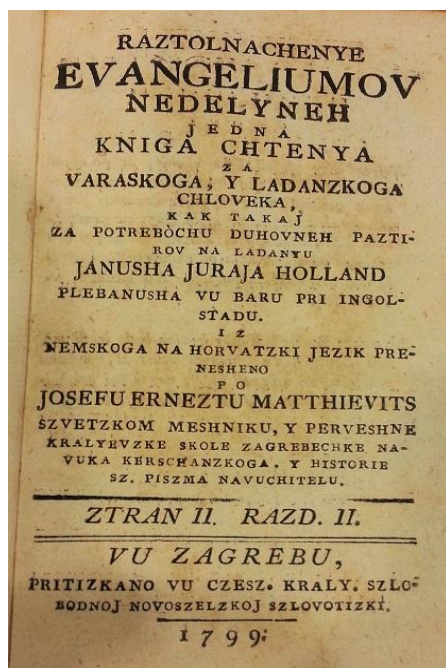

Slika 4. Hijerarhija naslovne stranice
Pisac i pokrovitelj. Ignjat Đurđević,
Scivot s. Benedikta Opatta (Dubrovnik, 1784.)

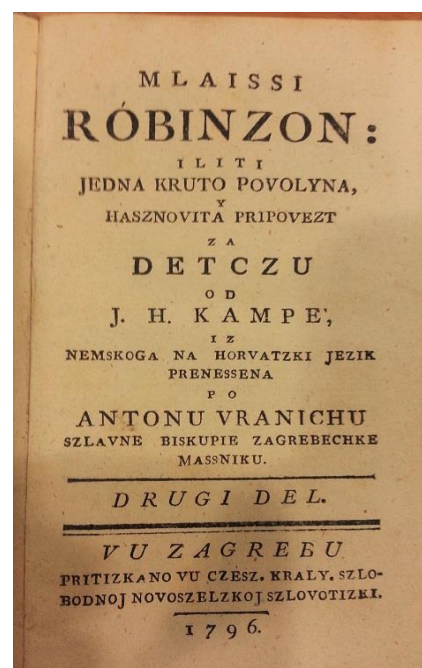
Kod pojave autora na drugom mjestu još je očitije da je autor bio u podređenom položaju u odnosu na pokrovitelja ili zaštitnika. Istraživanje je pokazalo da je takva situacija bila u 37 knjiga. Prema žanrovskoj odrednici, zastupljeno je 9 vrsta djela od kojih pet pripada vjerskim knjigama (katekizam, propovijed, hagiografija, molitvenik i kateheza), koja broji 26 djela, dok četiri pripada ostalim vrstama (književnost, poljoprivreda i gospodarstvo, medicina i biografsko djelo) s 11 djela. Gledajući pojedinačno, najveća pojavnost autora na drugom mjestu je u katekizmima (10), propovijedima (7) i književnosti (8). Ovakav način bio je učestaliji u knjigama tiskanim u 18. stoljeću u odnosu na prikaz autorskog imena na prvom mjestu, a za razliku od pojavnosti autora na prvom mjestu, broj knjiga u ovom slučaju raste u drugom dijelu 18. stoljeća jer u razdoblju od 1720. do 1740. godine nije pronađena niti jedna takva knjiga, što je vidljivo na grafikonu 13. Važno je napomenuti da se, osim vjerskih djela, niti jedno djelo druge vrste s autorom na drugom mjestu ne pojavljuje do 1760. godine, kada se pojavljuju dva takva djela koja pripadaju književnosti. To su djela Josipa Ernsta Matijeveća *Raztolnachenye Evangeliumov* tiskanom u Zagrebu 1799. godine i Antona Vranića *Mlaisi Robinzon* koje je također tiskano u Zagrebu 1796. godine (v. slike 5. i 6.).

Grafikon 13. Pojavnost autora na drugom mjestu na naslovnoj stranici

Slika 5. Hijerarhija naslovne stranice - kateheza
Pokrovitelj i pisac. Josip Ernst Matijević
Raztolnachenye Evangeliumov (Zagreb, 1799)

Slika 6. Hijerarhija naslovne stranice
- književnost
Pisac i prevoditelj. Anton Vranić
Mlaissi Robinzon (Zagreb, 1796.)

Nužno je naravno pripomenuti da se u slučaju prikazanom na slici 6. Anton Vranić smatra autorom hrvatskog prijevoda, i kao takav je kao "autor" smješten na drugo mjesto iza autora izvornika, a takav je slučaj i u sljedećim primjerima.

Kao treća i najrjeđa opcija pojave autora bila je stavljanje njegovog imena na treće mjesto na naslovnoj stranici. U ovom istraživanju takvo slaganje pronalazi se u svega dva

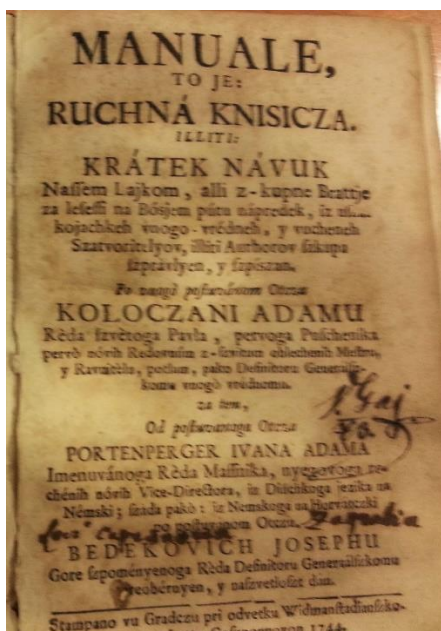
slučaja, u dva katekizma tiskanima 1744. i 1745. godine. Prvi primjer prijevod je Josipa Bedekovića kojemu se u naslovu ime pojavljuje na trećem mjestu:

Manuale to je Ruchna knisicza illiti kratek navuk nassem lajkom alli z-kupne brattje na lesessi na Bosjem putu napredek, iz vszakojachkeh vnogo vredneh y vucheneh szatvoritelyov illiti authorov szkupa szpravlyen y szpisan po ... otczu Koloczani Adamu ... za tem od ... otcza Portenperger Ivana Adama ... iz diachkoga jezika na nemski, szada pako iz nemskoga na horvatczki po ... otczu Bedekovich Josephu ... na szvetloszt dan.

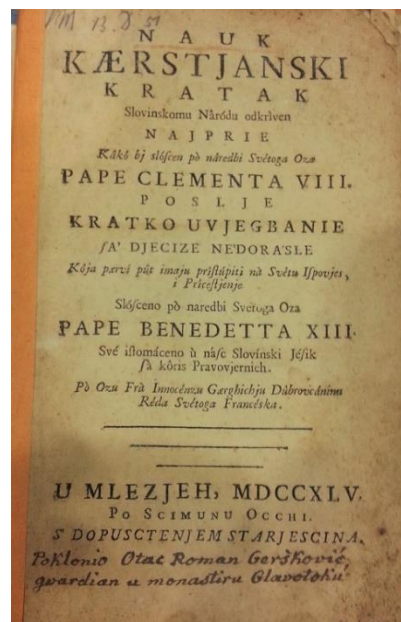
Drugi primjer gdje se ime autora pojavljuje na trećem mjestu je katekizam autora Inocenca Grgića:

Nauk kaerstjanski kratak ; Kratko uvjebavanje sa djecize nedorasle koja paervi put imaju pristupiti na Svetu Ispovjes i Pricestjenje :Slovinskomu narodu odkriven najprije kako bj sloscen po naredbi Svetoga Oza Pape Clementa VIII, poslije slosceno po naredbi Svetoga Oza Pape Benedetta XIII / sve istomaceno u nasc slovinski jesik sa koris pravovjernich po ozu fra Innocenzu Garghichju Dubrodcaninu.

U oba slučaja nije dakle riječ o izvornim autorima hrvatskoga teksta, nego prevoditeljima djela s njemačkog i latinskog jezika (v. slike 7. i 8.).

Slika 7. Hijerarhija naslovne stranice
Pisac, prevoditelj, prevoditelj. Josip Bedeković
Manuale, to je: ruchna knisicza (Graz, 1744.) - katekizam

Slika 8. Hijerarhija naslovne stranice
Pisac, prevoditelj, prevoditelj. Inocenzije Grgić
Nauk kaerstjanski (Venecija, 1745.) - katekizam

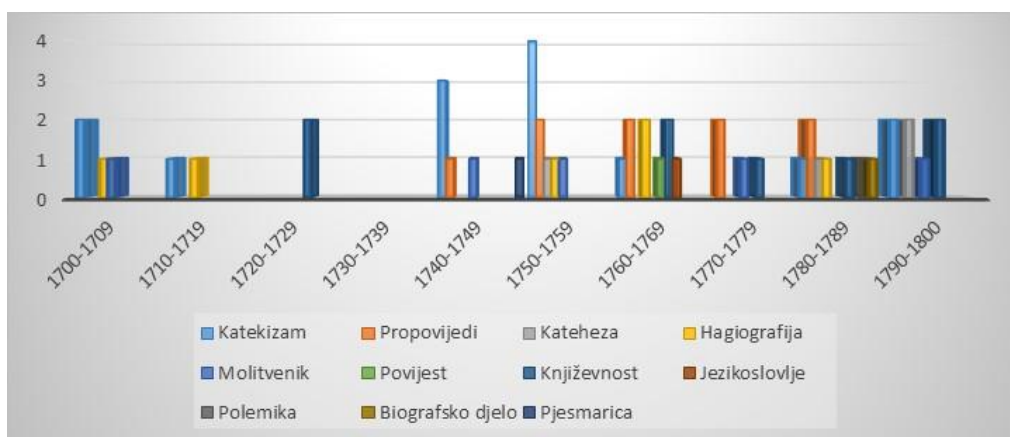
Razvidno je da je hijerarhija naslovne stranice bila važan segment u knjigama tiskanim u 18. stoljeću. Možda i presudnu ulogu na životnom putu knjige imao je pokrovitelj. Tko je on bio, odnosno koju je funkciju imao u društvu i koliko često se pojavljivao na naslovnim stranicama vjerskih i ostalih vrsta knjiga razjasnit će se u sljedećem potpoglavlju.

3.2.3. Pokrovitelj

S ciljem uspješnog tiskanja i promoviranja knjiga pisci i tiskari često su tražili pomoć u bogatim, imućnim i poznatim osobama iz svojih društvenih sredina. Kada bi dodijelile traženu potporu, te bi osobe zauzvrat dobile posebno mjesto na naslovnoj stranici knjige ili njezinim početcima, tako da budući vlasnici knjiga znaju za njihovu velikodušnost i ulogu u promicanju i izdavanju dobrih i korisnih knjiga.¹²⁴

Među analiziranim knjigama pronađeno je ukupno 51 djelo, ili 21% od ukupnog broja sačuvanih naslovnica, koje su sadržavale ime pokrovitelja. Od toga 38 pripada vjerskim djelima, dok 13 pripada ostalim vrstama. Najveći broj pokrovitelja na naslovnoj stranici imaju katekizmi (14), a slijede propovijedi (10), hagiografije (6), molitvenici (5) i kateheze (3). Kod ostalih je vrsta književnost (8) najzastupljenija, dok se kod pet ostalih vrsta s imenom pokrovitelja pojavljuje po jedna knjiga. Kao najčešći pokrovitelj u obrađenim knjigama javlja se Katolička crkva i njezini predstavnici. Prema analiziranim podacima, Crkva se kao pokrovitelj, zajedno s autorom, na naslovnoj stranici pojavljuje u 35 ili u 14% obrađenih vjerskih djela. Većina knjiga vjerskog karaktera uz pokrovitelja – Crkvu, imala i stoga navedeno i ime autora. Također, proizlazi da su vjerske knjige imale prednost u odnosu na ostale vrste knjiga i pokrovitelji su češće davali novac za njih. S obzirom na pojavnost imena pokrovitelja na naslovnicaama tijekom 18. stoljeća (grafikon 14.), vidljivo je da se podatci javljaju tijekom cijelog razdoblja, izuzevši desetljeće od 1730. do 1740. godine, kada nije pronađeno niti jedno takvo djelo. Vrhunac pojave pokrovitelja na naslovnicaama je razdoblje od 1750 do 1780. godine za koje je pronađeno 18 takvih knjiga. Nastavak stoljeća donosi lagani pad podatka. Do 1760. godine pronađena tek tri djela s imenom pokrovitelja koja nisu vjerskog sadržaja. Podatci nadalje pokazuju da se u 27 djela zajedno nalaze pokrovitelj i posveta pokrovitelju koja je tiskana u nastavku knjige. Ukupno 113 djela imalo je u neki oblik posvete pokrovitelju (na naslovnoj stranici ili u paratekstu iza nje), što čini značajan udio od ukupnog broja obrađenih knjiga.

¹²⁴ Stipčević, Aleksandar. Nav. dj., str.32.

Grafikon 14. Pojavnost imena pokrovitelja na naslovnoj stranici

Kada se pokrovitelj pojavljivao na naslovnoj stranici, kao i kod imena autora, uz njegovo je ime stajala funkcija, dužnost i titula koju je obnašao u društvu/crkvi.¹²⁵ Zato naslovne stranice otkrivaju i drugačiju ulogu pokrovitelja od one koju predstavlja samo njegovo ime – one nam prikazuju ulogu koja se identificira putem nabiranja njegovih funkcija. Zadaća imena pokrovitelja i njegovih funkcija,

„(...)bila je jamčiti vjerodostojnost konkretnom tekstu, bilo da je riječ o biskupu ili dostojanstveniku crkvenog reda, župniku, propovjedniku, misionaru, svjetovnjaku ili osobi koja nije bila pripadnik crkvenog reda itd.“¹²⁶

Prema pronađenim podacima, 46 djela uz ime pokrovitelja ima navedenu i funkciju koju je on imao u društvu. Usporedi li se tu brojku s ukupnim brojem imena pokrovitelja na analiziranim naslovnim stranicama, proizlazi da samo 7 djela nema popraćeno ime pokrovitelja funkcijama koje je isti obnašao. Prema vrsti, prednjače djela vjerskog sadržaja s 35 knjiga; od toga najveći broj pripada katekizmima (12) i propovjedima (9). Kod ostalih vrsta književnost je najbrojnija sa 7 knjiga dok su ostale četiri raspodijeljene u četiri vrste kao što je vidljivo u tablici 8.

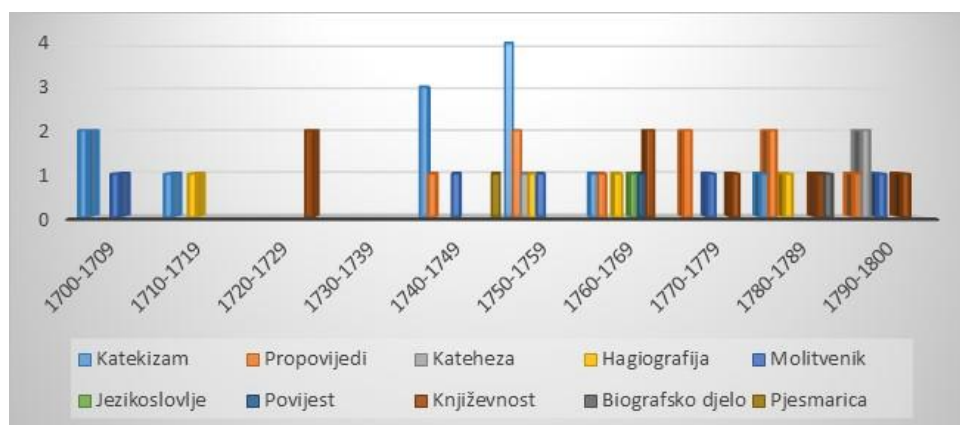
¹²⁵ Zbog takvog običaja Zoran Velagić predlaže uvođenje koncepcije pokrovitelja-funkcije, po uzoru na M. Foucaulta i koncepciju autora funkcije. Usp. Velagić, Zoran. The patron function in eighteenth-century book dedications: the case of Croatian religious writing. // *European Review of History: Revue européenne d'histoire*, 21, 3 (2014). Str. 363 – 377.

¹²⁶ Velagić, Zoran. Nav. dj., str. 107- 110.

Tablica 8. Pojava imena pokrovitelja i njegove funkcije u žanrovima tijekom 18. stoljeća

Vrsta djela	Ukupno tiskano u 18.st.	Pokrovitelj	Pokrovitelj i funkcija
Katekizam	36	14	12
Propovijedi	37	10	9
Kateheza	19	3	3
Hagiografija	21	6	4
Molitvenik	19	5	5
Jezikoslovlje	10	1	1
Povijest	6	8	7
Književnost	42	1	1
Biografsko djelo	1	1	1
Pjesmarica	1	1	1
Polemika	1	1	/
Ukupno	193	51	44

Vremenska raspodjela pojavnosti tih podataka vrlo je slična onoj koja bilježi navođenje samog imena pokrovitelja (v. grafikon 14). Broj podataka raste tijekom stoljeća, a vrhunac dostiže u razdoblju od 1740. do 1770. godine, kada su zabilježene 22 takve knjige. Potkraj stoljeća bilježi se pad takve vrste podataka kako je i vidljivo u grafikonu 15.

Grafikon 15. Pojavnost naslova/funkcije pokrovitelja

Može se zaključiti kako je pojava pokroviteljeva imena bila važan segment u proizvodnji knjiga na hrvatskom jeziku u 18. stoljeću. Broj od 113 djela s navedenim imenom pokrovitelja ukazuje na činjenicu da su hrvatski autori u to vrijeme još uvijek bili značajno ovisni o financijskim, ali i duhovnim potporama pri tiskanju svojih knjiga.

Još jednu „ovisnost“ imali su pisci tijekom 18. stoljeća, a ona se odnosila na odobrenje cenzorske komisije za objavu djela. Kao važan dio naslovne stranice u knjigama tiskanim na hrvatskom jeziku u 18. stoljeću, javlja se podatak o odobrenju ili dopuštenju starješina za tisak.

3.2.4. Odobrenje za tisak

Kako bi se potvrdila ispravnost sadržaja knjige, ona se prije tiska davala na pregled nadležnim komisijama s ciljem stjecanja odobrenja za tisak. Iako je odlukama Tridentskoga koncila

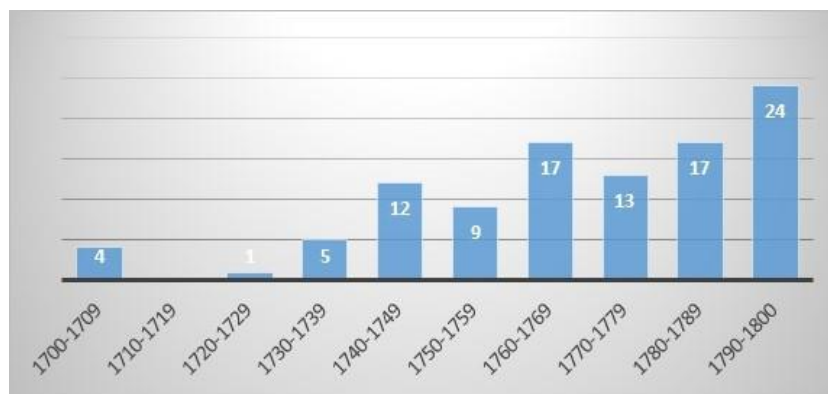
“određeno da se sve knjige koje se bave vjerskim temama moraju pomno ispitati, da se mogu objaviti tek ako dobiju odobrenje i, naposljetku, da nijedna od njih ne smije biti objavljena bez imena pisca, cenzora i tiskara“,¹²⁷

u 18. stoljeću ta odluka nije dosljedno i sustavno provodila. Ipak, veći broj knjiga objavljen je uz odobrenje, a podatak o mišljenju cenzora otisnuo bi se na naslovnoj stranici ili iza nje. Prema podacima iz provedenog istraživanja, na naslovnoj stranici takav podatak pronalazi se na hrvatskom i na latinskom jeziku u sljedećim oblicima:

- *S dopusctenjem starjescina,*
- *Con licenza de` Superiori,*
- *S Dopusschiegniem Stareschinah,*
- *Z-Dopuschenyem Vissejseh,*
- *Superiorum Premissu Ac Privilegio* (v. slike 9., 10., 11.)

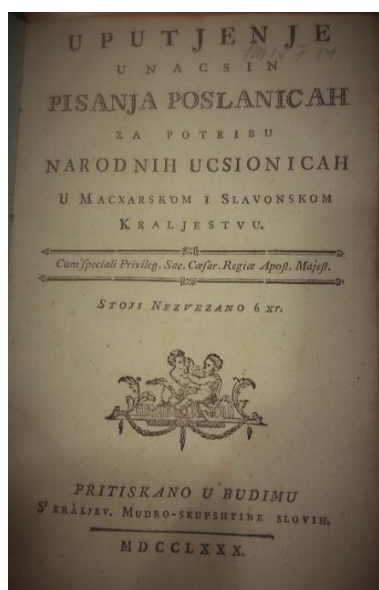
Pronađene su ukupno 102 knjige koje su sadržavale takav podatak na naslovnici. Prema tome, 43% od ukupnog broja obrađenih naslovnica sadržavalo je element odobrenja, iz čega se može zaključiti da su autori i tiskati tijekom 18. stoljeća rado isticali pozitivno mišljenje kratkom formulom na naslovnici, radije nego da otiskuju cijeli tekst odobrenja u slijednim paratekstualnim elementima. Grafikon 16. pokazuje da pojavnost odobrenja na naslovnici tijekom stoljeća nije jednako raspoređena. Zadnje desetljeće bilježi najviše knjiga s tim podatkom, što se možda može povezati sa sve većom proizvodnjom knjiga na hrvatskom jeziku.

¹²⁷ Velagić, Zoran. Nav. dj., str. 98.

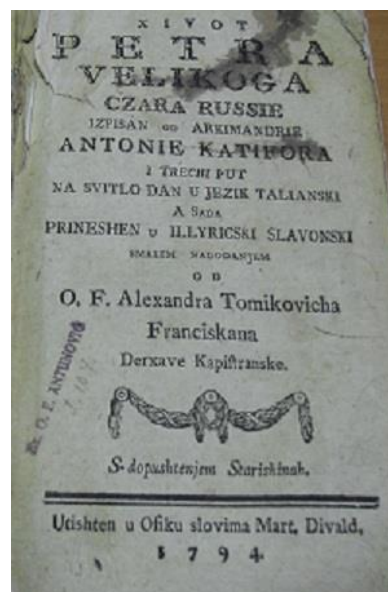

Grafikon 16. Pojavnost odobrenja za tisak tijekom 18. stoljeća

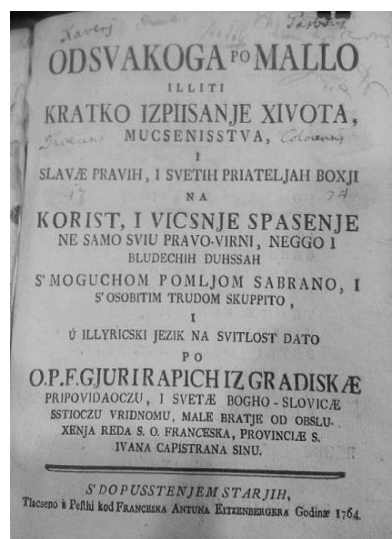
S obzirom na književne vrste, odobrenje je pronađeno u 75 knjiga vjerskog sadržaja – katekizmi (13), propovijedi (21), kateheze (13), hagiografije (11) i molitvenici (11) broje najviše knjiga s tim elementom na naslovnici. Usporedi li se tih 75 knjiga s ukupnim brojem od 147 obrađenih vjerskih knjiga, vidljivo je da čak 51% ima odobrenje u okviru kratke formulacije na naslovnici. Zanimljivo je da se do 1740. godine ono javlja u tek četiri vjerske knjige. Nakon toga, pojavnost elementa raste, a najzastupljeniji je u posljednjem desetljeću 18. stoljeća. Kod ostalih vrsta ovaj se element pojavljuje u 27 knjiga, a prednjače književnost (13) i jezikoslovlje (6) – u potonjem slučaju najčešće je riječ o odobravanju priručnika korištenih u školama (v. npr. sliku 9).

Slika 9. Različiti oblici odobrenja za tisak: *Uputjenje u nacin pisanja poslanicah* (Budim, 1780) - jezikoslovlje

Slika 10. Različiti oblici odobrenja za tisak: Aleksandar Tominković, *Xivot Petra Velikog* (Osijek, 1794.) - književnost

Slika 11. Različiti oblici odobrenja za tisak:
Gjuro Rapić, *Odsvakoga po mallo*
(Pešta, 1764.) – propovijed

Odobrenje na naslovnoj stranici bilo je važan podatak koji je čitatelju ukazivao da su nadležni autoriteti suglasni sa sadržajem knjige. Sljedeći podatak za koji se može reći da je definirao sadržaj knjige, iako na drugi način, bila je naznaka o kojoj se vrsti ili žanru djela radi.

3.2.5. Žanrovska indikacija

Žanrovska indikacija izražena je kao dodatak naslovu knjige. Ona je više-manje opcionalna i autonomna, ovisna o vremenu tiskanja knjige ili žanru. Svrha joj je anticipirati žanr, a samim time čitateljima koji nisu upoznati s djelom najaviti sadržaj koji slijedi iza naslovne stranice.

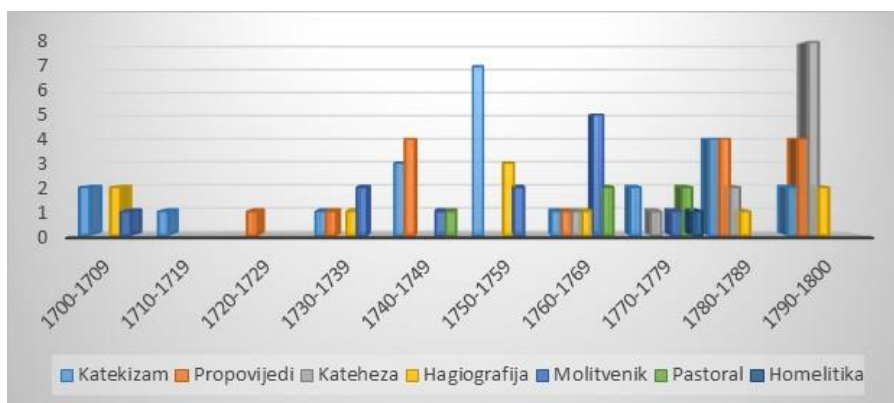
„Taj podatak je služben, u smislu da su takav dodatak autor i izdavač željeli pridodati tekstu i u smislu da niti jedan čitatelj neće moći opravdano biti nesvjestan i ignorirati isti dodatak, čak i ako se on u potpunosti s njim ne slaže (...)“.¹²⁸

Indikacija na žanr pronalazi se i u drugim dijelovima knjige, ne samo na naslovnoj stranici. Tako se ona može naći na popisu radova istog autora, ako postoji, ili na kraju knjige.

U ovom se istraživanju vrlo često iz samih naslovnih stranica moglo iščitati o kojoj vrsti djela je riječ. Naslovi su, u skladu s baroknim običajem oblikovanja naslovnice, bili dugački, s povelikim brojem informacija o sadržaju knjige. Na temelju njih mogla je biti određena i žanrovska indikacija. Prema provedenom istraživanju, naznaku određenja žanra ima 114,

¹²⁸ Genette, Gerard. Nav. dj., str. 94.

odnosno 48% ukupno obrađenih naslovnica knjiga. Zastupljeno je čak 19 od 27 različitih žanrova. Prema ranije utvrđenoj podjeli, vjerske knjige broje 78 takvih knjiga. Gledajući pojedinačno, katekizmi su najzastupljenija vrsta s 23 primjera, a slijede propovijedi (15), kateheze (12), hagiografije (10) i molitvenici (12). Pojavnost ovog elementa tijekom stoljeća prati rast knjižne proizvodnje. Naznake žanra kod vjerskih knjiga pojavljuju se tijekom cijelog 18. stoljeća, dok kod ostalih vrsta to nije slučaj. Žanrovska je indikacija velika, s 12 knjiga, u razdoblju od 1750 do 1760. godine. Nakon toga su u laganom je padu, a najzastupljenija je u zadnjem desetljeću 18. stoljeća, što je vidljivo na grafikonu 17.

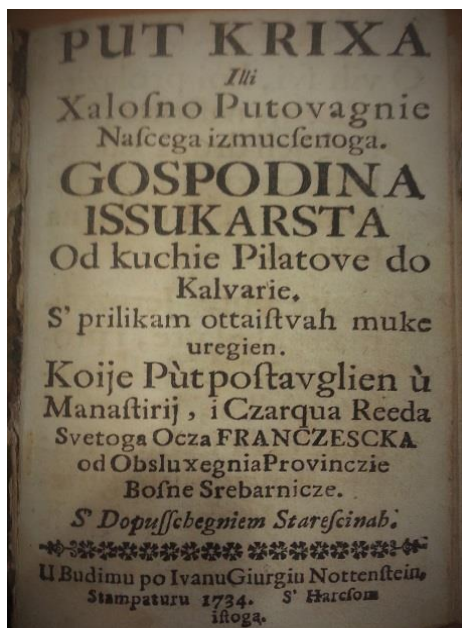
Grafikon 17. Žanrovska indikacija kod vjerskih knjiga

Molitvenik *Put krix*a, za koji su poznata izdanja iz 1734., 1742., 1743. i 1780. lijep je primjer žanrovskega određenja djela. Vjernici su ga koristili tijekom mise, a na njegovoj naslovnici stoji:

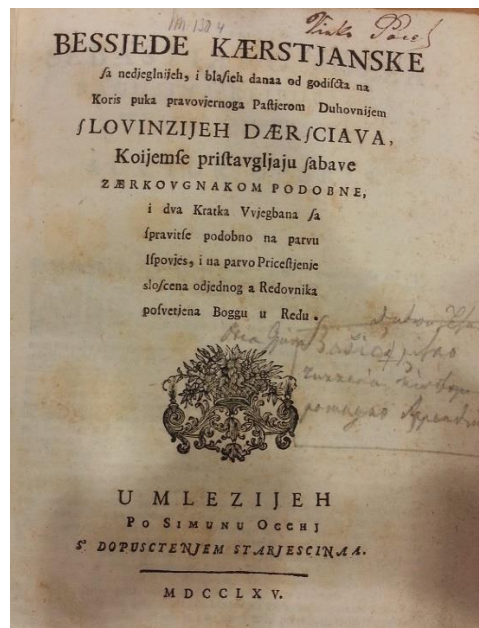
*Put krix*a illi Xalosno putovagne nascega izmucsenoga Gospodina Issukarsta od kuchie Pilatove do Kalvarie : s prilikam ottaistvah muke uregien : koije Put postavglien u manastirij i czarqua reeda svetoga oca Franczescka od obsluxegnia provinczie Bosne Srebarnicze (slika 12.)

Također su primjer indikacije na žanr propovijedi iz 1745. godine:

Bessjede kaerstjanske sa nedjeglunijeh i blasieih danaa od godiscta na koris puka pravovjernoga pastjerom duhovnijem slovinzijeh daersciava : kojem se pristavgljaju sabave zaerkovgnakom podobne i dva kratka vvjebana sa spraviti se podobno na parvu ispovjes i na parvo pricestjenje (slika 13.).

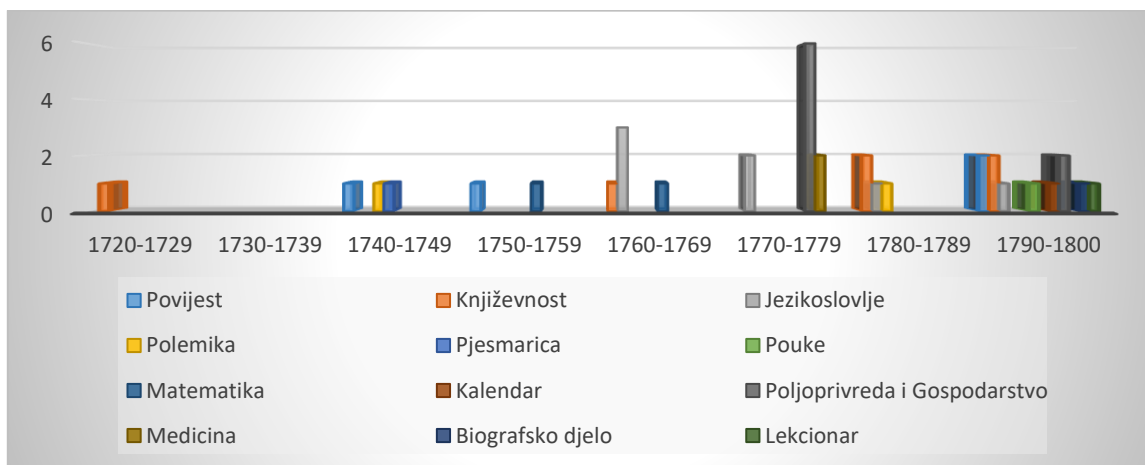

Slika 12. Indikacija na žanr - molitvenik
Put krix (Budim, 1734.)

Slika 13. Indikacija na žanr - propovijedi
Bessedje kaerstjanske (Venecija, 1765.)

Ostale književne vrste zastupljene su s 36 primjera indikaciju na žanr. Najzastupljenije su poljoprivreda i gospodarstvo (8), jezikoslovlje (7), književnost (6), povijest (4) i matematika (2). Najviše pojavnosti ovog elementa kod ostalih vrsta zabilježen je u razdoblju od 1770. do 1780. godine kada je pronađeno 10 takvih knjiga ili 33% od ukupne brojke od 30 tiskanih knjiga u tom desetljeću. U razdoblju od 1780. do 1790. godine manji je broj knjiga sa žanrovskom indikacijom (4), dok je krajem stoljeća zabilježeno 11 takvih knjiga, što je vidljivo na grafikonu 18.

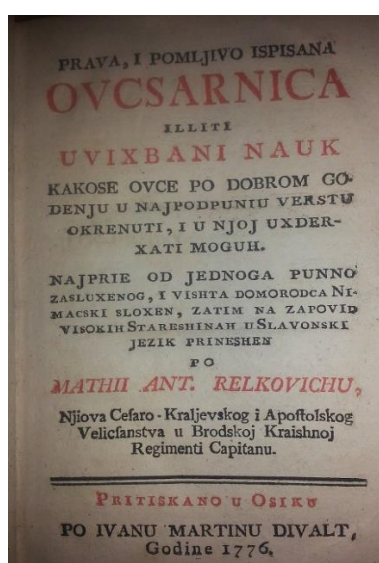

Grafikon 18. Žanrovska indikacija kod ostalih vrsta knjiga

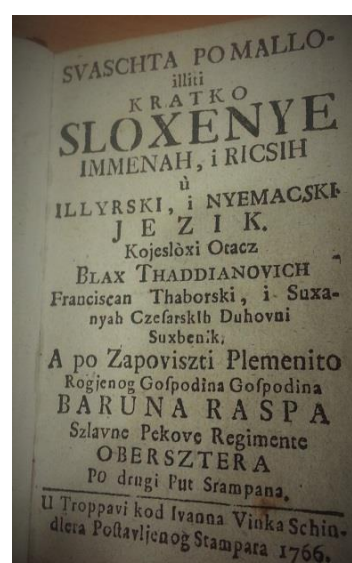
Kao primjer indikacije žanra može se izdvojiti i djelo M. A. Reljkovića iz 1776. godine, *Ovcsarnica*, gdje je na naslovnici otisnuto:

Prava i pomnjivo ispisana ovcsarnica illiti uvixbani nauk kakose ovce po dobrom godenju u najpodpuniu verstu okrenuti i u njoj uxderxati moguh / najprie od jednoga puno zasluxenog i vishta Domorodca nimacski sloxen...

U ovom slučaju radi se o gospodarskom priručniku koji ima zadaću poučiti narod kako uzgajati ovce (slika 14.). Još jedan je primjer indikacije na vrstu ili žanr knjiga iz jezikoslovlja Blaža Tadijanovića tiskana 1766. godine kojoj na naslovnici stoji: *Svaschta po mallo illiti kratko sloxenyne immenah i ricsih u Illyrski i Nyemacski jezik* (slika 15.).

Slika 14. Vrsta, žanr indikacije – poljoprivreda i gospodarstvo
M.A. Reljković, *Ovcsarnica* (Osijek 1776.)

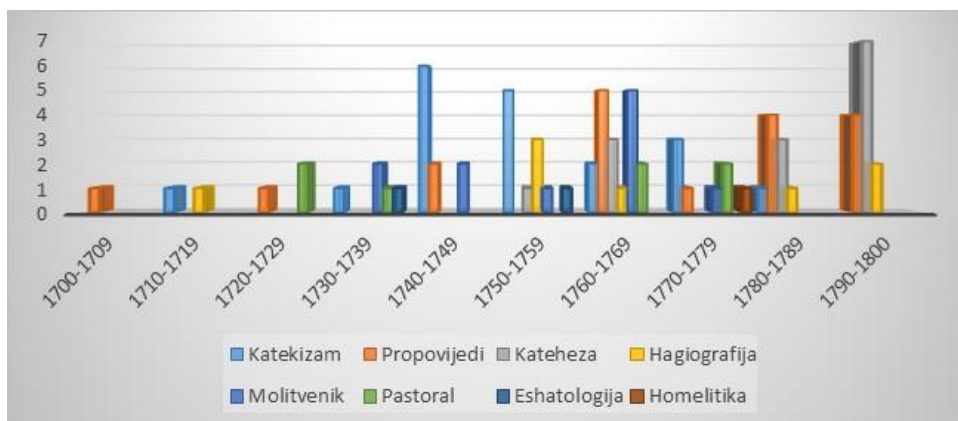
Slika 15. Vrsta, žanr indikacije – jezikoslovlje
Tadijanović, Blaž, *Svashta po mallo* (Troppava, 1766)

Element naslovnice sličan žanrovskoj indikaciji, koji je imao ponešto drugačiju ulogu, bio je podatak o namjeni ili svrsi napisanog djela.

3.2.6. Namjena i svrha djela

Kao i kod indikacije na žanr ili vrstu, kod prikupljenih i obrađenih knjiga s naslovne je stranice moguće iščitati namjenu ili svrhu koja je nekom djelu pridana. Autori i tiskari na taj su način mogli olakšati čitateljima odabir knjiga, definirajući svrhu ili namjenu koju ona ima. Prema analiziranim podacima, pronađeno je 111 knjiga koje na naslovnici iskazuju svrhu i namjenu, od čega 80 pripada djelima vjerskog sadržaja, dok 31 pripada ostalim vrstama. U ovom slučaju

podatci se pronalaze u 18 od 27 različitih žanrova. Kod vjerskih knjiga katekizmi s 19 primjera imaju najveći broj naslovnica s kojih se može iščitati namjena ili svrha djela, a slijede propovijedi (18), kateheze (14), hagiografije (8) i molitvenici (11). Pojavnost elementa vidljiva je tijekom cijelog stoljeća. Najveći broj pronalazi se u razdoblju od 1740. do 1770. godine kada je pronađeno 39 knjiga s tim elementom. Naredna dva desetljeća bilježe blagi pad, dok u zadnjem desetljeću brojka ponovno raste te bilježi 13 knjiga (grafikon 19.).

Grafikon 19. Namjena/svrha djela vjerskog sadržaja

Jedan od primjera vjerskih djela koji iskazuju namjenu je molitvenik Ludovika Radića *Rukolisti duhovni* iz 1776. godine, kojemu na naslovnici stoji:

Rukolisti duhovni u kojemse sadarsgju boggoljubna djella sa dobro se ispovidjet i pricestit : izvarsni nacin sa cinit korisno put kriscia i ostala plodna vjebagna svakoj dusci pravovjernoj potrebita (slika 16.).

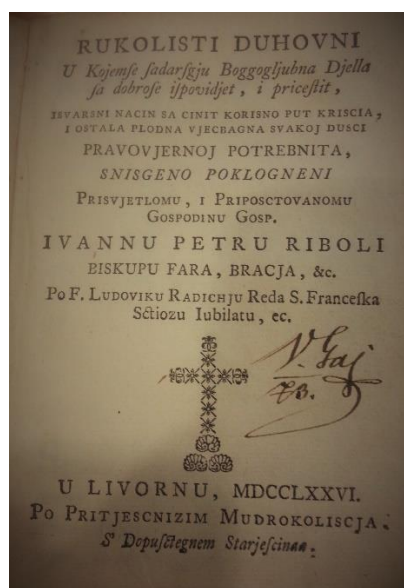
Još jedan primjer namjene/svrhe vjerskog djela je kateheza *Jezgra nauka kerstjanskog* iz 1791. godine. Na njezinoj naslovnici stoji

Jezgra nauka kerstjanskoga, pisme i molitve bogoljubne za sluxbu i zabavu duhovnu puku kerstjanskomu prikazane (slika 17.).

Oba primjera zorno prikazuju kome je djelo namijenjeno i za što će ga se moći koristiti.

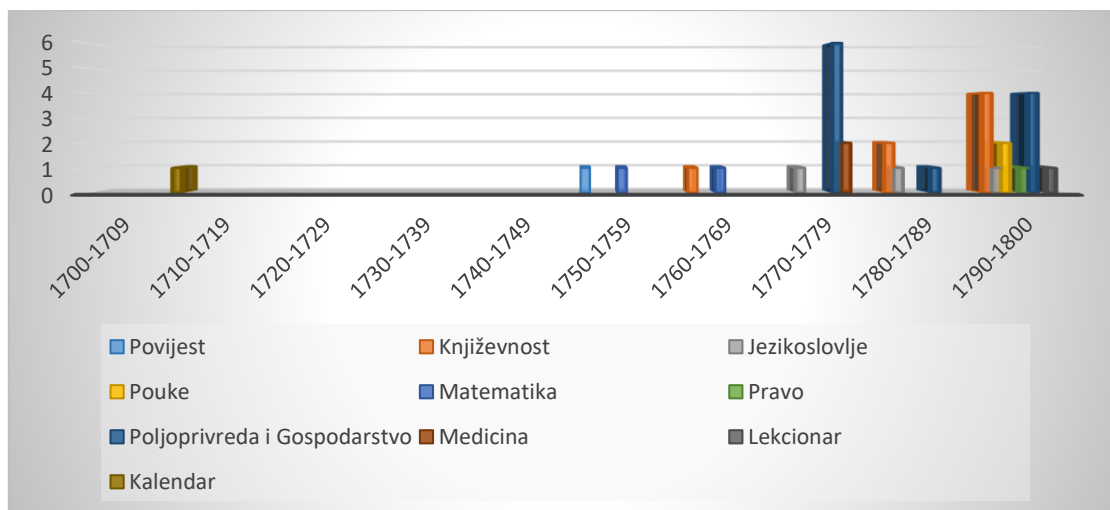
Slika 16. Namjena/svrha djela - kateheza
Jezgra nauka kerstjanskog (Osijek, 1791.)

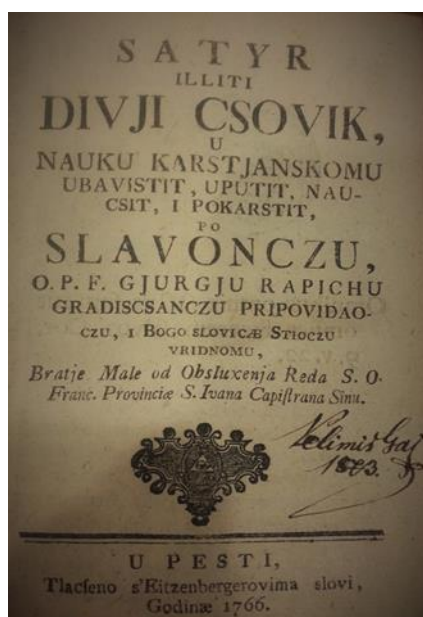
Slika 17. Namjena/svrha djela - molitvenik
Radić Ludovik, Rukolist duhovni (Livorno, 1776.)

U ostalim književnim vrstama 31 djelo sadrži iskaz svrhe ili namjene. Najviše ih je pronađeno u djelima iz poljoprivrede i gospodarstva (11) i književnosti (7). Kod ostalih vrsta ovaj se element pojavljuje s jednim ili dva primjera. Važno je napomenuti da se iz 90% djela poljoprivrede i gospodarstva može razaznati koja im je bila namjena ili svrha.. Kod djela iz matematike i medicine, do 1750. godine naznaka svrhe ili namjene pojavljuje se u jednoj knjizi. Značajniji rast podataka vidljiv je 70-ih godina, a najviše knjiga sa svrhom i namjenom, njih 13, pronađeno je od 1790. do 1800. godine, što je prikazano na grafikonu 20.

Kao primjer može poslužiti *Satyr Đure Rapića* iz 1766. godine, djelo iz književnosti. Na njegovoj naslovnici stoji *Satyr illiti Divji csovic u nauku karstjanskomu ubavistit, uputit, naucsit i pokarstit po Slavonzcu* (slika 18.). Djelo iz povijesti, *Zachetek Historiae* Duferne Maxmiliana iz 1759. godine, također je dobar primjer koji na naslovnici prikazuje kome je djelo namijenjeno i za koju svrhu: naslov glasi *Zachetek historiae iliti kratki i lehkek nachin mlade lyudi historie nauchiti* (slika 19.).

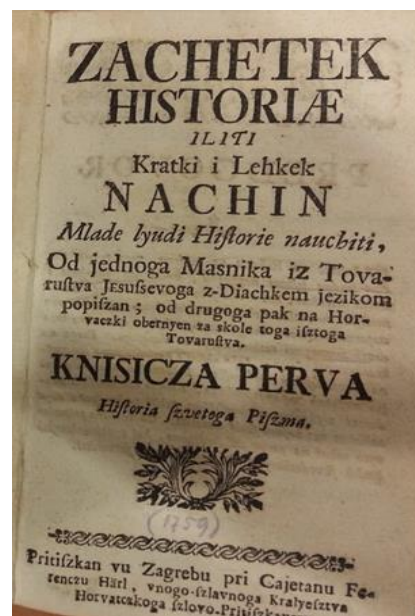

Grafikon 20. Namjena/svrha kod ostalih književnih vrsta

Slika 18. Namjena/svrha – književnost

Rapić, Đuro. *Satyr illiti divji csovik* (Pešta, 1766)

Slika 19. Namjena/svrha – povijest

Zachetek historiae (Zagreb, 1759)

Ova dva elementa mogla su imati određenu ulogu u odabiru knjiga kod pojedinih čitatelja i bili su važni elementi naslovne stranice u knjigama tiskanim na hrvatskom jeziku tijekom 18. stoljeća. Još se jedan pisani element mogao pronaći na naslovnici u to vrijeme, iako je bio rijedak – epigraf.

3.2.7. Epigraf

Prema Gerardu Genetteu, epigraf je, najjednostavnije rečeno, citat koji se nalazi na početku rada ili dijela rada. Genette je usto ustvrdio da su epigrafi noviji elementi koji se pojavljuju u knjigama rjeđe nego što je bio slučaj kod nekog drugog elementa s naslovne stranice. Trag epigrafu ne ide dalje od 17. stoljeća, a običaj njegova korištenja postaje rašireniji tijekom 18. stoljeća, kada ih se pronalazi na počecima nekih od poznatijih književnih djela. Najčešće se pojavljuju na prvoj desnoj stranici poslije posvete, ali prije predgovora. Genette navodi da se u počecima epigraf mogao naći i na naslovnoj stranici, kao što je to bio slučaj i u ovom istraživanju. Još jedna moguća lokacija epigrafa bio je kraj knjige, na praznim stranicama ili poslije završetka teksta na dijelu stranice koji je ostao neispunjen.¹²⁹

Prema analiziranim podacima, pisanje epigrafa nije bila raširena praksa pisaca i tiskara 18. stoljeća – epigraf je pronađen na naslovnoj stranici u dva djela. Prvi žanrovski pripada katekizmima, to je *Knisica za Pocinajuce iz koje steti, y kerschanszki nauk szkupa navuchitisze je mochi* iz 1771. godine (slika 20.). Epigraf glasi:

Sinite parvulus & nolite eos prohibere

ad me venire: talium eft enim regnum cœlorum. Matthæi c.19.v.14.

Epigraf je pisan na latinskom i njemačkom jeziku, a preuzet je iz Novog zavjeta, točnije Matejevog evanđelja. Još jedan primjer epigrafa na naslovnoj stranici pronađen je u djelu *Redovnika dominikana Dubrovčanina tri bessjede Dubrovniku u strahu od kugge reccene* iz 1784. godine koje žanrovski pripada propovijedima (slika 21.). Epigraf je pisan prvo na latinskom, zatim na hrvatskom jeziku:

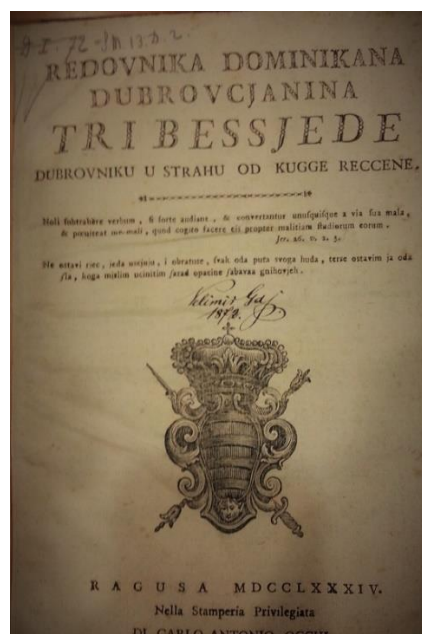
*Ne ostati rjec, jeda uscuju, i obratuše, svak od puta svoga huda, terse ostavim ja doa-
sla, koga mislim ucinitim sarad opacine sabavaa gnihovjeh. Jer.26.v.23.*

Tek su ta dva epigrafa smještena na naslovnica, no mnogo više njih, kao što navodi i Genette u svom radu, pronalazi se odmah iza naslovne stranice, u ovom slučaju u 42 djela koja su pronađena tijekom istraživanja, što će biti prikazano kasnije.

¹²⁹ Genette Gerard. Nav. dj., str. 144-148.

Slika 20. Epigraf na naslovnoj stranici – katekizam Knicicza za pochinajuche (Zagreb, 1771.)

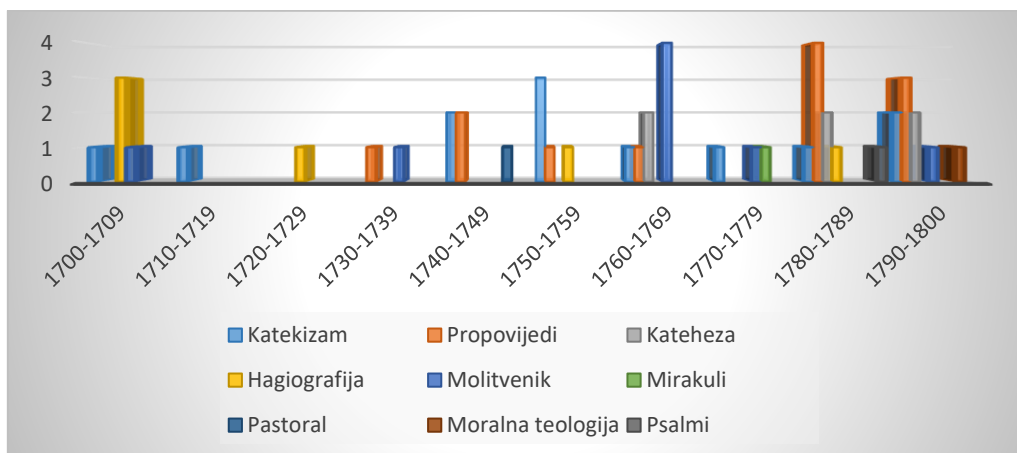
Slika 21. Epigraf na naslovnoj stranici – propovijed Redovnika dominikana (Dubrovnik, 1784.)

3.2.8. Ilustracije na naslovnoj stranici

Ilustrativni elementi često se nalaze na naslovnica hrvatskih knjiga iz 18. stoljeća. Prema analiziranim podacima, bilo ih je na 86 naslovnih stranica. Usporedi li se taj broj s ukupnim brojem analiziranih knjiga, vidljivo je kako je 35% naslovnica ilustrirano. Ilustracije su bile raznovrsne, od potpuno ilustrirane naslovnice do malih sličica koje su predstavljale obilježja određenih tiskara. Tiskari su svoje originalne ploče, s kojih su se utiskivale grafike za potrebe knjižne ilustracije, razmjenjivali, prodavali i dorađivali te su one služile kao predlošci drugim majstorima i tiskarima. Isto se događalo i s pločama za izradu naslovnih stranica. Prema analiziranim podacima, tijekom stoljeća je 27 tiskara ilustriralo naslovne stranice. Najveći broj ilustriranih naslovnica dolazi iz tiskara Ivana Martina Divalda i obitelji Occhi. Njih 13 otisnuto je u Divaldovoj tiskari u Osijeku u razdoblju od 1779. do 1800. godine. Iz tiskare obitelji Occhi koje su djelovale i tiskale djela na hrvatskom jeziku tijekom cijelog 18. stoljeća izašlo je 17 djela s ilustriranom naslovnom stranicom.

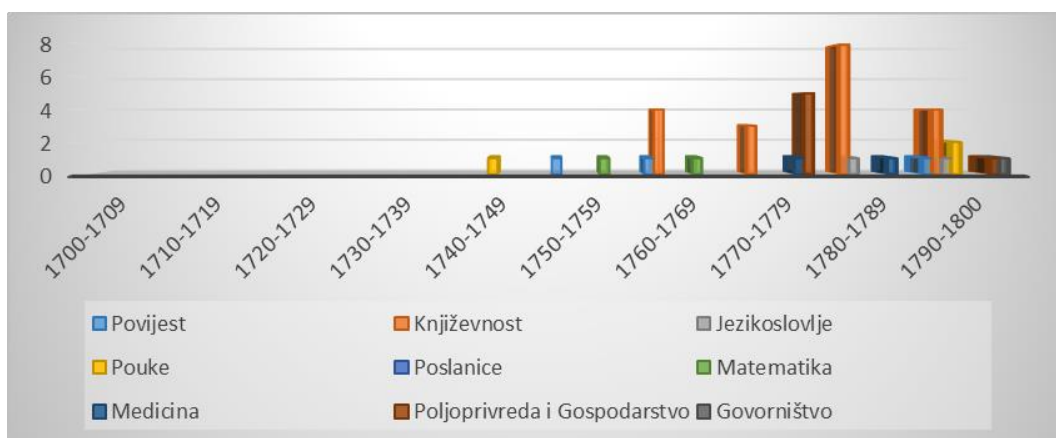
Ilustriranu se naslovnicu pronalazi u 18 žanrovskih vrsta, 9 pripada vjerskim knjigama, a 9 ostalim vrstama. Prednjače vjerska djela s 48 primjera ilustriranih naslovnica. Prema pojedinim vrstama, najviše ih pripada katekizmima (12), propovijedima (12), katehezi (6), hagiografijama (6) i molitvenicima (8). Pojavnost ilustrativnog elementa raste tijekom 18. stoljeća kod vjerskih knjiga. Iznimka je prvo desetljeće koje broji 5 djela s ilustriranom

naslovnicom i razdoblje od 1770. do 1780. godine, kada su pronađena samo tri takva primjera, iako je broj podataka rastao u prethodna četiri desetljeća (grafikon 21.)

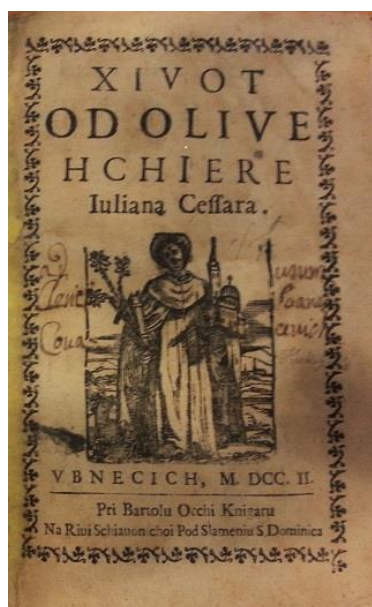
Grafikon 21. Ilustracije na naslovnoj stranici kod vjerskih knjiga

Kod ostalih vrsta, ilustrativni se element pojavljuje u 38 knjiga; od toga 19 pripada djelima iz književnosti. Gledajući ukupan broj djela koja pripadaju ovoj vrsti, vidi se kako je čak 45% svih djela iz književnosti ilustrirano. Iza njih slijede djela iz poljoprivrede i gospodarstva sa šest primjera, što čini 50% ukupnog broja knjiga iz ovog područja. Prva naslovna stranica s ilustracijama kod ostalih vrsta javlja se tek 1747. godine, što i nije tako neobično jer se, prema podacima iz ovog istraživanja, do tada tiskalo svega 9 djela tih književnih vrsta. Najveći broj knjiga s ilustriranom naslovnicom tiskan je u zadnja tri desetljeća 18. stoljeća, kada se tiska njih 29 od ukupno 38, što je prikazano na grafikonu 22.

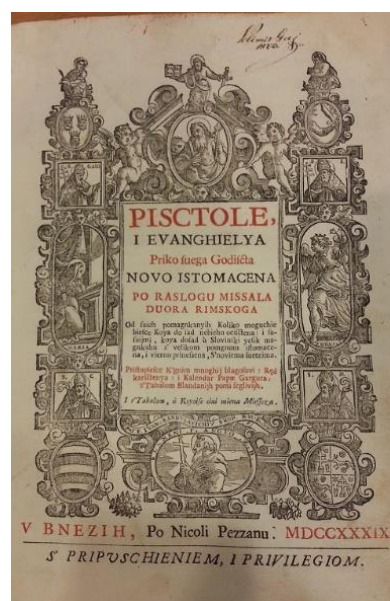

Grafikon 22. Ilustracije na naslovnoj stranici kod ostalih vrsta knjiga

Da su neke od naslovnica bile bogato ukrašene i ukazivale na baroknu ostavštinu, pokazuju slike 22., 23., i 24. Može se zaključiti da su ilustracije činile važan segment u kompoziciji naslovne stranice, a neke od njih mogle su imati i funkciju da svojom vizualnošću potaknu čitatelje da koriste knjigu.

Slika 22. Ilustracije u vjerskim djelima - hagiografija, *Xivot od Olive* (Venecija, 1702.)

Slika 23. Ilustracije u vjerskim djelima - propovijedi *Pistole i evanghietya* (Venecija, 1739.)

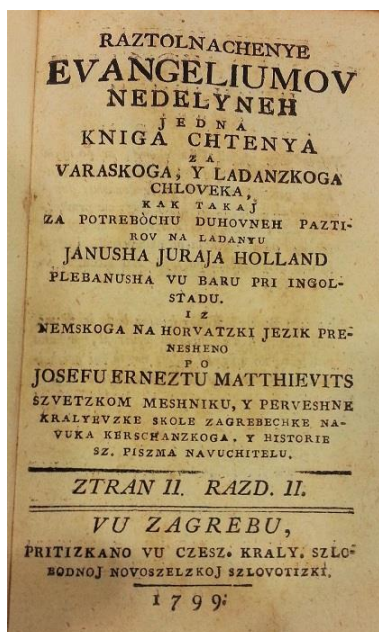

Slika 24. Ilustracije u kalendaru *MiszecseNIK Hervacki* (Zagreb, 1705.)

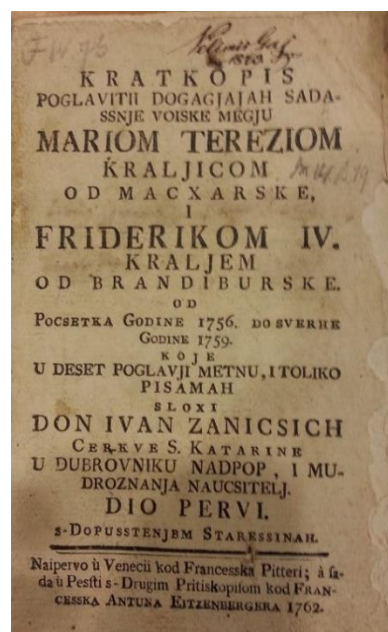
3.2.9. Redni broj izdanja

Podatak o rednom broju izdanja bio je vrlo rijedak, prema podacima prikupljenim istraživanjem tek 10 naslovnih stranica daje podatak o broju izdanja knjige. S obzirom na žanrovsku podjelu, četiri vrste djela sadrže takav podatak: katekizmi (2), kateheze (6), jezikoslovlje (1) i povijest (1). Zanimljivo je da se niti jedan podatak o rednom broju izdanja ne pojavljuje do 1750. godine, dok se najveći broj, njih čak 6, pojavljuje u zadnjem desetljeću 18. stoljeća, a svih šest djela pripada katehezi. Podatci se pojavljuju u sljedećim knjigama i njihovim pretiscima:

- *Raztolnachenye evangeliumov nedelyneh (1796., 1799.), (slika 25.)*
- *Kratkopolis poglaviti dogagjajah sadassnje voiske megju Mariom Tereziom kraljicom od Macxarske i Friderikom IV. kraljem od Brandiburske od pocetka godine 1756. do sverhe godine 1759. : dio prvi (1762.) (slika 26.)*
- *Mala i svakomu potribna bogoslovica to jest Nauk kerstjanski u tri skule razdilyen, s obicsajnama molitvami i pismami : za dicu koja igyu u skulu od nauka kerstjanskoga; Pritiskanie treche (1764., 1773.)*
- *Svaschta po mallo illiti kratko sloxeny immenah i ricsih u Illyrski i Nyemacski jezik / koji sloxi Blax Thaddianovich, franciscan thaborski i suxanyah czesarskih duhovni sluxbenik. (1764., 1773.)*
- *Raztolnachenya zverhu velikoga katekismusha vu czeszarsko-kralyevzkih dersavah za navuchanye odluchenoga (1796., 1797., 1797., 1798.,).*

Slika 25. Podatak o izdanju – kateheza
 „Raztolnachenye evangeliumov nedelyneh“ (Zagreb, 1799.)

Slika 26. Podatak o izdanju – povijest
 „Kratkopis poglavitii dogagjajah“ (Venecija, 1762)

3.2.10. Tiskara

Podatak o tiskari bio je, uz godinu izdanja, posljednji podatak na naslovnoj stranici. Podatak o tiskaru otkriva nekoliko informacija. Prva se, naravno, odnosi na mjesto gdje je knjiga otisnuta. Druga se odnosi na ulogu tiskara u proizvodnji određene knjige: nerijetko bi tiskari (koji su vrlo često bili i nakladnici), kada bi osjetili da djelo može postići veći uspjeh i dobro se prodavati, sami snosili troškove tiskanja knjiga. Cilj im je bio pokriti troškove tiskanja, ali i zaraditi na određenoj knjizi.¹³⁰ Na taj su način oni postajali neka vrsta pokrovitelja.

Ukupno je tijekom istraživanja pronađeno 47 različitih tiskara koji su tiskali knjige na hrvatskom jeziku. U ovom slučaju treba izdvojiti obitelj Occhi u čijim je tiskarama otisnuto 27 knjiga zastupljenih u ovom istraživanju. Ova obitelj poznata je po tiskarama u Veneciji, a tek 1783. godine Carlo Antonio Occhi otvara tiskaru na hrvatskom tlu, u Dubrovniku. Treba spomenuti i osječkog tiskara Ivana Martina Divalda čijih je 29 knjiga obuhvaćeno istraživanjem.

Prema dobivenim rezultatima, ime tiskara i mjesto tiska zabilježeno je na naslovnoj stranici u 185 knjiga, što znači da čak 75% svih obrađenih naslovnica (233) ima taj podatak. Od toga 117 pripada vjerskim djelima, a 68 ostalim vrstama. Pojedinačno, najveći broj tog

¹³⁰ Stipčević, Aleksandar. Nav. dj., str. 37.

elementa bilježe propovijedi, njih 36, dok se kod hagiografija taj podatak pojavljuje u 18 knjiga, kao što je i vidljivo u tablici 9. Kod ostalih vrsta, u djelima koja pripadaju književnosti tiskar i mjesto pojavljuju se u 32 knjige, dok se kod poljoprivrede i gospodarstva podatak pojavljuje u 11 knjiga (tablica 10.). Podatak o tiskari pojavljuje se u 26 od 27 različitih žanrovskih djela; jedna obrađena knjiga poslanica nije sadržavala navedeni podatak.

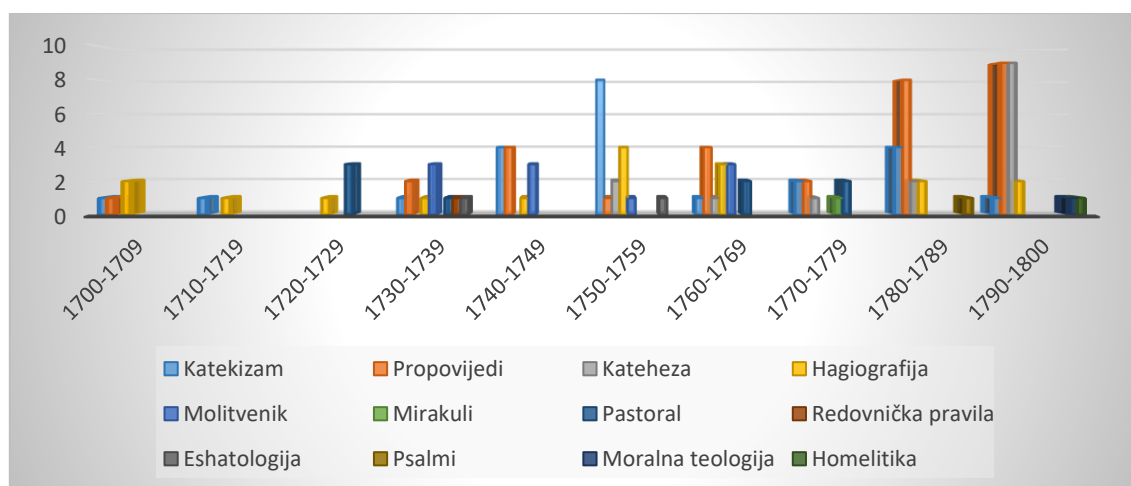
Tablica 9. Pojavljivanje imena tiskara u 18. stoljeću u vjerskim knjigama

Vrsta djela	Tiskar/mjesto	Ukupno u 18.st
Katekizam	23	36
Propovijedi	36	37
Kateheza	15	19
Hagiografija	18	20
Molitvenik	10	19
Pastoral	8	9
Redovnička pravila	1	1
Eshatologija	2	2
Homiletika	1	1
Mirakuli	1	1
Moralna teologija	1	1
Psalmi	1	1
Poslanice	/	1
Ukupno	127	148

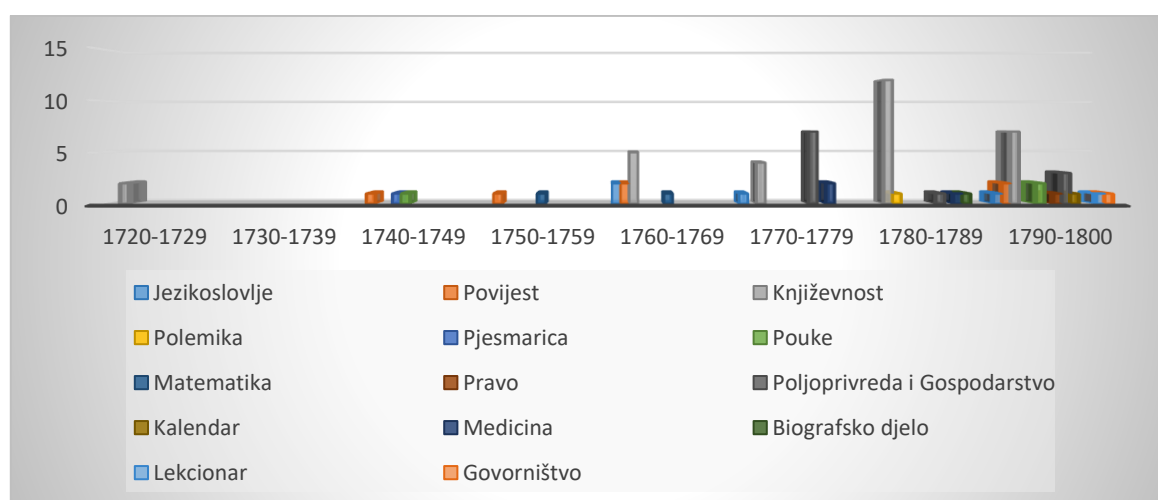
Tablica 10. Pojavljivanje imena tiskara u 18. stoljeću u ostalim knjigama

Vrsta djela	Tiskar/mjesto	Ukupno u 18.st.
Jezikoslovlje	4	10
Poljoprivreda i gospodarstvo	11	12
Povijest	6	6
Književnost	32	42
Kalendar	1	3
Polemika	1	2
Pjesmarica	1	1
Pouke	3	3
Matematika	2	2
Pravo	1	2
Medicina	3	3
Govorništvo	1	1
Lekcionar	1	1
Biografsko djelo	1	1
Ukupno	68	89

Zastupljenost imena tiskara i mjesta tiska prati rast knjižne proizvodnje u 18. stoljeću. Prema grafikonu 23., do 1760. godine sve je više podataka o tiskarama, nakon čega slijede dva desetljeća opadanja. Ponovni rast kreće od 1780. godine, a najveći broj knjiga s podatkom o tiskari (23) zabilježen je u razdoblju od 1790. do 1800. godine. Kod ostalih je književnih vrsta situacija slična: broj podataka raste tijekom stoljeća, s tim da se do 1740. godine otisnulo tek dvije knjige s tiskarom na naslovnici. Najveći broj knjiga koje donose podatak o tiskari otisnut je u zadnjem desetljeću 18. stoljeća, njih 19 (grafikon 24.).

Grafikon 23. Pojavnost tiskara/mjesta tiska u vjerskim knjigama

Grafikon 24. Pojavnost tiskara/mjesta tiska u ostalim vrstama knjiga

Na 17 naslovnih stranica (deset vjerskih djela i 7 ostalih) pronađen je samo podatak o mjestu tiskanja. Djela s ovim podacima tiskana su u Beču, Zagrebu, Dubrovniku, Budimu i

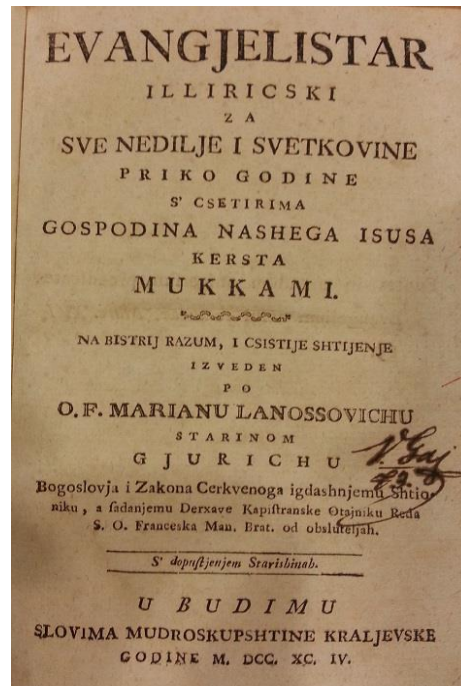
Trnavi. Zanimljiva je da je 5 obrađenih knjiga tiskano u Trnavi, a niti jedna od njih nema podatak o tiskaru, nego samo o mjestu tiska. Primjer je molitvenik *Bogolyubstvo na poscetye svetoga Franceska Saverie* iz 1759. godine (slika 27.). Sve su te knjige tiskane u razdoblju od 1759. do 1794. godine i nemaju vidljivu poveznicu, osim da se radi o vjerskim vrstama, i to o tri molitvenika i dva katekizma.

Slika 27. Mjesto tiska bez tiskara – molitvenik

Bogolyubstvo na poscetye svetoga Franceska Saverie (Trnava, 1759)

U 6 djela tiskara i mjesto tiska su poznati, ali tiskar nije fizička osoba, nego je riječ o državnim ili crkvenim tiskarama – zastupljene su *Mudroskupštinska kraljevska tiskara* iz Budima s 4 djela, *Cesarsko Kraljevsko Slobodna biskupska štamparija* iz Zagreba i *Kraljevsko Cesarska tiskara* iz Budima, svaka s jednim djelom. Jedan je od primjera i lekcionar Marjana Lanosovića, *Evangelistra illiricki*, tiskan u Budimu u *Mudroskupštinskoj kraljevskoj tiskari* 1794. godine. (slika 28.). Sva navedena djela tiskana su u zadnjem desetljeću 18. stoljeća. Jedno djelo na mjestu tiska i tiskara ima navedeno *Ritjeschnizim Mudrokolicsja*. U dvanaest djela tiskar i mjesto tiska nisu navedeni ili nisu pronađeni zbog oštećenja naslovnice. Prema tome, ovo istraživanje pokazalo je kako je u 209 knjiga zabilježeno ime tiskara ili mjesto tiska i ukazuje na to kako je čak 87% obrađenih naslovnica sadržavalo taj podatak.

Slika 28. državna kraljevska tiskara – lekcionar
Marjan Lanosović, *Evangjelistra illiricki* (Budim, 1794.)

3.2.11. Godina izdavanja

Godina izdavanja jedan je od najčešćih i najvažnijih elemenata na naslovnoj stranici. Prema analiziranim podacima, 210 knjiga ima navedenu godinu izdanja, što znači da 90% svih obrađenih naslovnica sadrži taj podatak. Zastupljeno je 25 od 27 žanrova, od toga 131 knjiga pripada vjerskim djelima, dok njih 79 pripada ostalim vrstama. Pojedinačno gledajući, uočljivo je kako gotovo svi žanrovi sadrže podatak o godini izdavanja (tablice 11. i 12.).

Osam knjiga nema podatak o godini izdavanja, primjerice književno djelo *Jeka planine* Vida Došena koje je tiskano u Zagrebu. U navedenom djelu čitatelj je sam dodao godinu izdanja (slika 29.). Tih 8 knjiga raspoređeno je u tri vrste: književnost (3), povijest (2) i propovijedi (3). Upada u oči da je ta djela tiskalo tek nekoliko tiskara: dva od tri djela iz književnosti tiskao je Anton Jandera, oba djela iz povijesti tiskao je Ferenz Harl, dok je sve tri propovijedi tiskao I. M. Divald. Razlog zbog kojega su tiskari ta djela ostavili bez godine izdanja, može se samo nagađati – a zanimljivo je da dolaze od nekolicine majstora.

Tablica 11. Podatak o godini izdanja u vjerskim knjigama

Vrsta djela	Podatak o god. izdanja	Ukupno u 18.st
Katekizam	31	36
Propovijedi	31	37
Kateheza	17	19
Hagiografija	20	20
Molitvenik	18	19
Pastoral	8	9
Redovnička pravila	1	1
Eshatologija	2	2
Homiletika	1	1
Mirakuli	1	1
Moralna teologija	1	1
Psalmi	/	1
Poslanice	/	1
Ukupno	131	148

Tablica 12. Podatak o godini izdanja u ostalim vrstama knjigama

Vrsta djela	Podatak o godini izdanja	Ukupno u 18.st.
Jezikoslovlje	9	10
Poljoprivreda i gospodarstvo	12	12
Povijest	5	6
Književnost	36	42
Kalendar	2	3
Polemika	2	2
Pjesmarica	1	1
Pouke	3	3
Matematika	2	2
Pravo	1	2
Medicina	3	3
Govorništvo	1	1
Lekcionar	1	1
Biografsko djelo	1	1
Ukupno	79	89

Slika 29. Primjer knjige bez godine izdanja – književnost
Jeka planine (Zagreb)

Sumirajući istraživanje elemenata naslovnih stranica knjiga tiskanih hrvatskim jezikom tijekom 18. stoljeća, može se ukratko zaključiti da one sadrže očekivane elemente s obzirom na zastupljene žanrove i vremenski kontekst, te da zastupljenost svih elemenata raste kako raste i opća knjižna produkcija. Doslovce, naslovnica je bila *predvidljiva*, tj. čitatelj je tijekom cijeloga stoljeća na njoj mogao pronaći iste elemente, a prve naznake promjene, u smislu čišćenja naslovnice od brojnih baroknih elemenata, pojavljuju se u zadnjem desetljeću 18. stoljeća.

U nastavku rada istražit će se ostali paratekstualni elementi koji su utjecali na organizaciju knjige i njezina sadržaja: predgovori i posvete, sadržaja/kazala, načina oblikovanja teksta (proza ili stih), dijeljenje teksta u poglavlja i potpoglavlja, bilješke, popis pogrešnih riječi, pogovori, tekući naslovi i ilustracije. Svi dobiveni rezultati bit će, kao i u prethodnom poglavlju, obrađeni po žanrovima i prikazani na slikama, tablicama i grafikonima.

3.3. Paratekstualni elementi knjiga tiskanih hrvatskim jezikom u 18. stoljeću

Cilj je ovog poglavlja prikazati kako se knjiga fizički i strukturno razvijala tijekom 18. stoljeća. Detaljno će se analizirati svi dijelovi, odnosno njezini paratekstualni elementi. Prema literaturi, do sredine 16. stoljeća tiskana je knjiga stekla sve osnovne elemente – naslovnu stranicu, početne dijelove (posvetu, predgovor), tekstualni dio, sadržaj, indeks i paginaciju. No potreban je samo kratak pogled na knjige iz prijašnjih vremena, da se dođe do zaključka kako su knjige nastavile demonstrirati svoju međusobnu različitost. Svaka od njih nosi u sebi obilježje mjesta i vremena nastanka te svog predodređenog čitatelja i svaka je odraz načina razumijevanja teksta u određenom razdoblju.¹³¹

Prema temeljnoj literaturi i sekundarnim izvorima, u ovom radu izdvojeni su sljedeći paratekstualni elementi istraženi u 244 obrađene knjige: proučena je i zabilježena prisutnost predgovora i posveta, sadržaja/kazala, načina na koji je tekst oblikovan (je li pisan u prozi ili u stihu), prisutnost poglavlja i potpoglavlja, bilježaka, popisa pogrešnih riječi, pogovora, tekućeg naslova/podnaslova i ilustracija. Dobiveni rezultati daju jasniju sliku o eventualnim promjenama u fizičkoj pojavnosti knjige tijekom 18. stoljeća. Prvi istraženi element koji je ujedno bio i najčešće zastupljen u istraženoj građi bili su predgovori i posvete.

3.3.1. Predgovori i posvete

Francuska imenica *dedicace* označava da je djelo napisano u znak poštovanja prema fizičkoj ili idealnoj osobi, grupi ili nekom drugom entitetu. Povijest posveta seže daleko u prošlost, čak do antičkog Rima. Samo postojanje posvete više je stvarno nego tekstualno, osim u slučaju kada se ime osobe kojoj je djelo posvećeno ne pojavljuje u tekstu ili, preciznije, u uvodu djela, koji u mnogim pogledima slovi kao prethodnik peritekstu. Peritekst obuhvaća sve one elemente knjige koji nužno imaju mjesto koje se može staviti u odnos s lokacijom samoga teksta, a nalaze se oko teksta, u istoj knjizi ili na nekoj drugoj razumnijoj udaljenosti.¹³²

Kao najzanimljiviji i najčešći paratekstualni elementi 18. stoljeća navode se pregovori i posvete. Posvećivanje knjige bogatima i moćnima pojedincima postaje praksa već u doba antičkog Rima. U renesansnom razdoblju uvodni tekstovi postaju osobni, dobivaju autorska obilježja, pa se mogu koristiti za objašnjenje nastanka književnih djela. Imali su stoga važan

¹³¹ Lyons, Martin. A History of Reading and Writing In the Western World. New York: Palgrave Macmillan, 2010. Str.308.

¹³² Genette, Gerard. Nav. dj., str.118.

humanistički znak historiografskog podatka i dokumenta, te se mogu smatrati važnim segmentom u istraživanju povijesti knjige i knjižne proizvodnje.¹³³

Za razliku od posveta koje dolaze iz rimskog doba i srednjeg vijeka, one kasnije razdoblja sadrže određene inovacije. Posveta postaje autonomna izjava koja se pojavljuje u tri oblika, bilo da se radi o kratkoj formi pa se osoba kojoj je posvećeno djelo samo kratko spominje, bilo da je riječ o proširenoj formi razgovora namijenjenog određenoj osobi ili spoju obje navedene. *Dedicatory epistle*¹³⁴ krajem 18. stoljeća bila je sinonim terminu *dedication*, odnosno posveti. U razdoblju kada pisanje knjiga nije gledano kao profesija i kada praksa davanja dijela zarade od prodaje knjige autoru još nije bila poznata, posvete su smatrane i ubrajane u oblike autorova izvora zarade.¹³⁵ Posveta, u teoriji, nije stavljana u tisak, a da ju prethodno nije odobrio onaj kome je bila namijenjena. No, postavlja se pitanje kome je ona namijenjena i tko je bila ta osoba? Postoje dvije vrste posvete: privatna i javna. Pod privatnom podrazumijevamo osobu, poznatu čitateljskoj publici ili ne, kojoj je rad posvećen u ime osobnog odnosa – prijatelj, draga osoba, itd. Javne posvete namijenjene su osobama koje su više-manje poznate svima, a autor u posveti označava odnos koji je javan po svojoj prirodi – intelektualan, umjetnički, politički, vjerski, itd. Česte vrste posveta bile su i one namijenjene kolektivnom čitatelju ili one u kojima autor posvećuje djelo sam sebi. Tko god da je bio primatelj te posvete, uvijek su postojale nedorečenosti oko nje i oko toga kome je zapravo ona bila namijenjena, a koje leže u činjenici što je posveta zapravo uvijek pisana i namijenjena dvjema stranama, odnosno osobi koja je navedena u posveti i svim čitateljima koji čitaju to djelo.

„Posveta je uvijek pitanje demonstracije, razmetanja, egzibicije, ona proglašava odnos, osobni ili intelektualni, pravi ili simbolični, a taj je proglas uvijek svrhovit za djelo, bilo da se radi o podizanju ugleda djelu ili je posveta tek tema za razgovor (...)“.¹³⁶

Vrlo važan segment posvete je i mjesto gdje se ona nalazi. Već krajem 16. stoljeća, crkvene posvete očigledno su bile na početnim stranicama knjige. Kako je vrijeme odmicalo i crkva je imala sve manje značenje u pisanju i izdavanju djela, posveta je pomaknuta na prvu stranicu iza naslovnice, kao što je to slučaj i danas.¹³⁷ Ovo je istraživanje pokazalo kako se već tijekom 18. stoljeća posveta u većini slučajeva nalazila iza naslovne stranice, a samo u rijetkim

¹³³ Bogišić, Rafo. Posvete i predgovori u hrvatskih pisaca 18. stoljeća. // Dani hvarskog kazališta : Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu. Književni krug 21, 1(1996), str. 5.

¹³⁴ *Dedicatory epistle* – posvećena poruka nekome ili nečemu.

¹³⁵ Genette Gerard. Nav. dj., str. 119.

¹³⁶ Isto, str. 133-135.

¹³⁷ Isto, str. 126.

knjigama na naslovnoj stranici ili negdje drugdje. Moguće je mjesto, iako u rijetkim situacijama, posveta pronalazila i na kraju knjige, kao što je to bilo u primjeru propovijedi tiskanih 1800. godine, *Pisme molitve i fale duhovne*.

Posveta na neki način započinje na naslovnoj stranici, ona odražava odnos pisca i pokrovitelja (v. poglavlja 3.2.2. i 3.2.3.) naglašava njegov značaj i time priprema čitatelja na posvetu koja slijedi iza naslovne stranice. Kada je naslovna stranica organizirana propisno i u skladu s vremenskim razdobljem u kojem je tiskana, slijedi posveta koja, ako je knjiga posjeduje, „dolazi uvijek i samo nakon naslovne stranice (...)“¹³⁸. Svi ostali paratekstualni elementi dolaze nakon posvete. Prema tome, može se zaključiti kako naslovna stranica i posveta koja slijedi iza nje čine jednu povezanu cjelinu.¹³⁹

„ Za razliku od posveta, predgovori su goleme riznice misli i ideja koje su pisci držali prikladnima prenijeti čitateljima, a pomoću njih moguće je rekonstruirati pišćeve stavove o važnosti pisane riječi, o vrijednosti knjige, njihove strahove za vlastita djela, ideje o načinima prenošenja katoličkog učenja vjernicima, itd(...)“.¹⁴⁰

Gerard Genette je, s druge strane, odredio uvod kao svaku vrstu početnog teksta, bilo da se radi o predgovoru ili pogovoru. To je govor koji je namijenjen i napisan s ciljem upoznavanja sa sadržajem djela koji mu slijedi ili prethodi. Tijekom 18. stoljeća, predgovor je bio element koji je često pronalazio mjesto u knjigama. Kristofer Nelson definira predgovor ili uvod kao vrstu predteksta, odnosno teksta koji prethodi sadržaju djela – on čitatelja uvodi u onaj dio o kojemu će biti govora u knjizi. Predgovor također pokušava posredovati između svijeta čitatelja i svijeta teksta tako što će otkriti namjere potonjeg. No, te namjere mogu i ne moraju biti namjere autora, posebno ako se zna da predgovor ili uvod može napisati bilo tko, izdavač, tiskar, poznati pisac ili netko drugi. Takvo posredovanje između čitatelja i teksta na prolazi bez poteškoća – ono uključuje ciljanog čitatelja, koji nije nužno stvarni čitatelj. Ono što predgovor ili uvod zapravo nude je posredovanje između vremena, mjesta i konteksta s tekстом koji slijedi.¹⁴¹

U ovom istraživanju predgovori imaju značajno mjesto u knjizi, što pokazuju dobiveni rezultati. Za razliku od ostalih paratekstualnih elemenata, predgovori se pojavljuju u najvećem broju ovdje istraženih knjiga, odnosno u njih 55%. Odmah se može naglasiti da su posvete i

¹³⁸ Velagić, Zoran. The patron function in eighteenth century book dedications : the case of Croatian religious writing. // European review of history 21, 3(2014), str. 363-377. URL: <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13507486.2014.927832?mobileUi=0&journalCode=cerh20> (2015-04-14)

¹³⁹ Isto, str. 369.

¹⁴⁰ Velagić. Nav. dj., str. 144.

¹⁴¹ Nelson, Kristopher A. Nav. dj., str. 1.

predgovori bili najčešći paratekstualni elementi u hrvatskim knjigama iz obrađenog uzorka. U nastavku poglavlja prvo će biti prikazani predgovori i posvete u vjerskim knjigama, tj. u katekizmima, propovijedima, hagiografijama, molitvenicima i katehezi, pastoralima, redovničkim pravilima, eshatologiji, homileti, mirakulima, moralnoj teologiji, poslanicama i psalmima. Razlog je činjenica da su posvete i predgovori najzastupljeniji u obrađenim knjigama upravo tih žanrovskih vrsta. Nakon njih prikazat će se podaci dobiveni iz ostalih književnih vrsta: jezikoslovlja, poljoprivrede i gospodarstva, povijesti, književnosti, kalendara, polemika, pjesmarica, pouka, matematike, prava, medicine, govorništva, lekcionara i biografskih djela.

Prema prikupljenim podacima, od 244 tiskane knjige u 18 stoljeću predgovori se pojavljuju u njih 138 ili u 55% knjiga. Od tih 138 knjiga, predgovori se pronalaze u 90 knjiga vjerskog sadržaja, što je prikazano u tablici 13.

Pojavljivanje predgovora kroz desetljeća u religijskim knjigama tijekom 18. stoljeća prikazuje grafikon 25. U prva četiri desetljeća 18. stoljeća pojavljuje se manji broj predgovora, njih tek 4, a činjenicu da je broj s vremenom rastao većemo uz opći rast knjižne proizvodnje. Vrhunac zastupljenosti je sredina stoljeća, dok krajem stoljeća slijedi pad. Najviše predgovora, njih ukupno 46, pojavljuje se u razdoblju od 1740. do 1770. godine. Prema pojedinim vrstama, predgovori su najčešći u katekizmima (22), propovijedima (18), hagiografijama (14), molitvenicima (15) i katehezi (9). Ako se taj podatak usporedi s ukupnim brojem knjiga te vrste (katekizmi (36), propovijedi (36), hagiografije (22), molitvenici (19), kateheze (17)) uočljivo je kako prosječno 60% knjiga vjerskog sadržaja sadržava predgovor. Jedan od razloga zasigurno je i činjenica da su mnogi autori tog vremena i tih knjiga bili svećenici ili pripadnici crkvenih redova koji su predgovor smatrali vrlo važnim djelom knjige, ali i savršenim mjestom za upoznavanje čitatelja s koristima koje će mu donijeti čitanje određene knjige.¹⁴² Rezultate je moguće povezati i s nastojanjem crkve da opismeni i obrazuje što veći broj ljudi, ali isto tako i s namjerom da se ljudi potaknu kršćanskom životu, jer je vjerovanje u mistično i pogansko, u vještice, vukodlake i moć amuleta u to vrijeme još uvijek bilo prisutno.¹⁴³ pisci su u predgovorima izražavali mogućnost i htijenje pisanja teksta, a čitatelju su postavljali moralnu obvezu da tekst pročitaju.¹⁴⁴

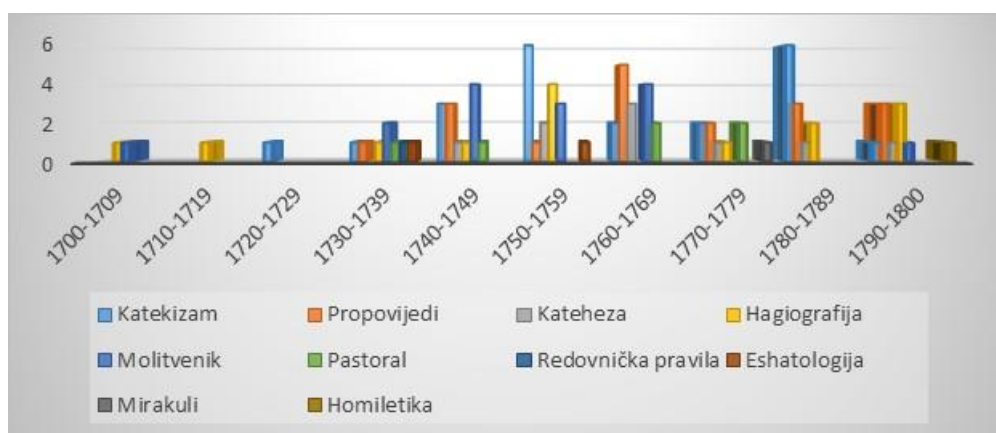
¹⁴² Velagić, Zoran. Nav. dj., str. 142-143.

¹⁴³ Stipčević. Nav. dj., str. 334.

¹⁴⁴ Velagić. Nav. dj., str. 142-143.

Tablica 13. Predgovori i posvete u knjigama vjerskog sadržaja

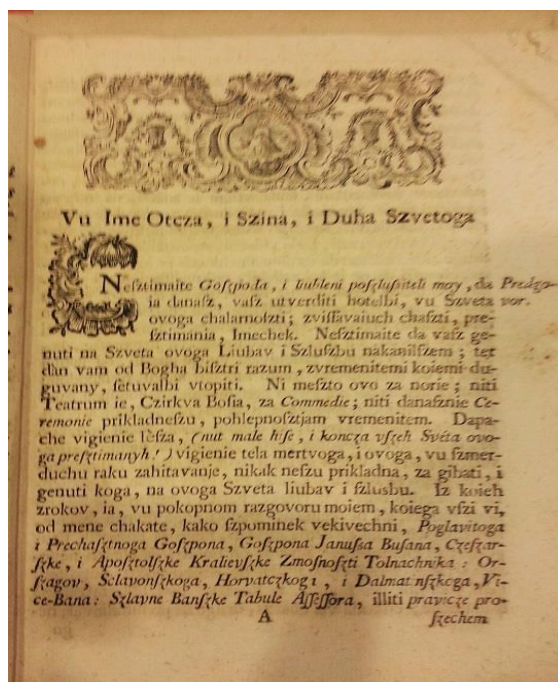
Vrsta djela	Predgovor	Posveta	Ukupno u 18.st
Katekizam	22	16	36
Propovijedi	18	17	37
Kateheza	9	7	19
Hagiografija	14	10	20
Molitvenik	15	12	19
Pastoral	6	3	9
Redovnička pravila	1	/	1
Eshatologija	2	1	2
Homiletika	1	/	1
Mirakuli	1	/	1
Moralna teologija	/	1	1
Psalmi	1	1	1
Poslanice	1	/	1
Ukupno	90	66	148

Grafikon 25. Pojavljivanje predgovora u vjerskim knjigama tijekom 18. stoljeća

Nešto manji broj predgovora, njih 48, pojavljuje se u drugim književnim vrstama što je prikazano u tablici 14. Najviše predgovora, njih 18, pojavljuje se u književnosti. Broj predgovora u ostalim vrstama raste u zadnja tri desetljeća 18. stoljeća, u vrijeme kada su predgovori u vjerskim vrstama u laganom opadanju. Još je jedan važan podatak da se 8 predgovora pojavljuje u djelima poljoprivrede i gospodarstva u razdoblju od 1770. do 1800. godine, što je vidljivo na grafikonu 26. Razvoj poljoprivrednih tehnika potaknuo je pojedine pisce da i u ovim vrstama knjiga pišu predgovore i na taj način potiču narod na čitanje i obrazovanje donoseći im novitete i upute iz raznih poljoprivrednih i gospodarskih djelatnosti. Isto kao kod književnosti, oni se pojavljuju u zadnja tri desetljeća 18. stoljeća. Uzrok tomu

pripisuje se sve većoj dostupnosti knjige, jeftinijoj proizvodnji, ali i želji da ljudi čitaju i neke druge vrste knjiga osim onih vjerskog sadržaja.

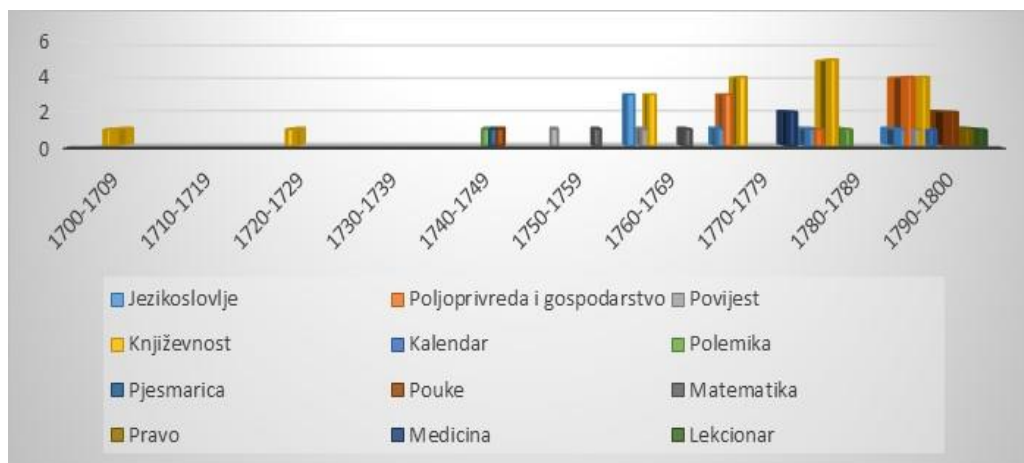

Slika 30. Predgovor – književnost

Krčelić, Adam Baltazar, *Naivrednesze sztalnoszti pelda*
(Zagreb, 1767.)

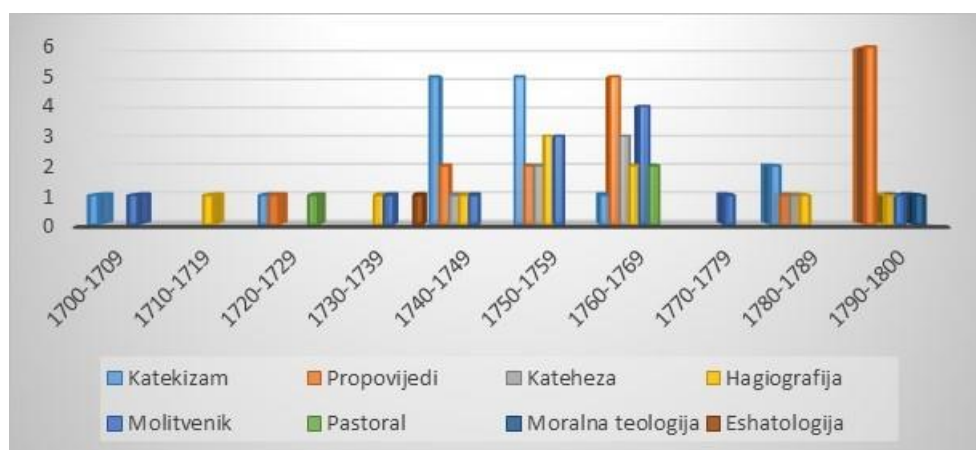
Tablica 14. Posvete i predgovori kod ostalih vrsta knjiga

Vrsta djela	Predgovor	Posveta	Ukupno u 18.st.
Jezikoslovlje	6	3	10
Poljoprivreda i gospodarstvo	8	5	12
Povijest	3	3	6
Književnost	18	8	42
Kalendar	1	1	3
Polemika	2	/	2
Pjesmarica	1	/	1
Pouke	3	1	3
Matematika	2	/	2
Pravo	1	2	2
Medicina	2	/	3
Govorništvo	/	/	1
Lekcionar	1	/	1
Biografsko djelo	/	/	1
Ukupno	48	23	89

Grafikon 26. Pojavljivanje predgovora u drugim književnim vrstama

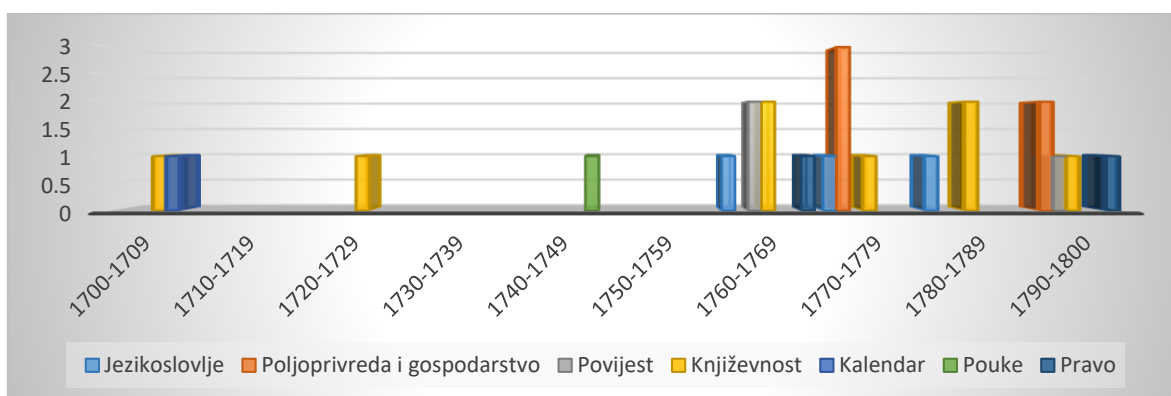
Posvete se, usporedi li ih se s predgovorima, pojavljuju u manjem broju knjiga. Smatra se da su se pisci u posvetama preporučivali pokroviteljima tražeći zaštitu i materijalnu dobit, ali su, isto tako, posvete imale i ulogu autorizacije teksta.¹⁴⁵ U 244 obrađene knjige ukupno je pronađeno 90 posveta, dakle u 36% knjiga. Od toga se 67 posveta nalazi u vjerskim knjigama, dok je njih 23 pronađeno u ostalim vrstama (tablice 13. i 14.). Najveći broj posveta u vjerskim djelima pronađen je u knjigama tiskanim sredinom 18. stoljeća, tj. u razdoblju od 1740. do 1770. godine. Grafikonu 27. prikazuje porast posveta u vjerskim knjigama sredinom stoljeća i pad krajem stoljeća. U tom razdoblju pronađene su ukupno 42 posvete, od čega najviše u katekizmima (11), propovijedima (10), molitvenicima (8), itd. Ako se uzme u obzir da je u to vrijeme tiskano ukupno 20 katekizama, 11 propovijedi, 13 molitvenika, može se zaključiti kako su i posvete bile vrlo važan segment u tiskanju vjerskih knjiga tog vremena.

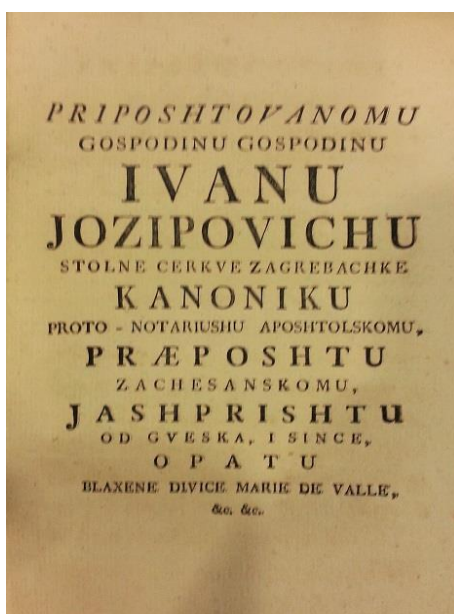
Grafikon 27. Pojavljivanje posveta u vjerskim knjigama

¹⁴⁵ Isto, str. 116.

Broj posveta u drugim književnim vrstama također prati trend predgovora. Do 1760. godine pronađene su 4 posvete, a ostalih 19 u razdoblju od 1760. do 1800. godine. Najviše posveta pripada književnosti (6) i poljoprivredi i gospodarstvu (5). Usporedi li se taj broj s ukupnim brojem knjiga tiskanim u tom razdoblju iz područja književnosti (32) i poljoprivrede i gospodarstva (12), jasno je kako posvete u ovim vrstama nisu imale važnost i svrhu kao što je to kod knjiga vjerskog sadržaja (grafikon 28.).

Grafikon 28. Pojavljivanje posveta u drugim vrstama

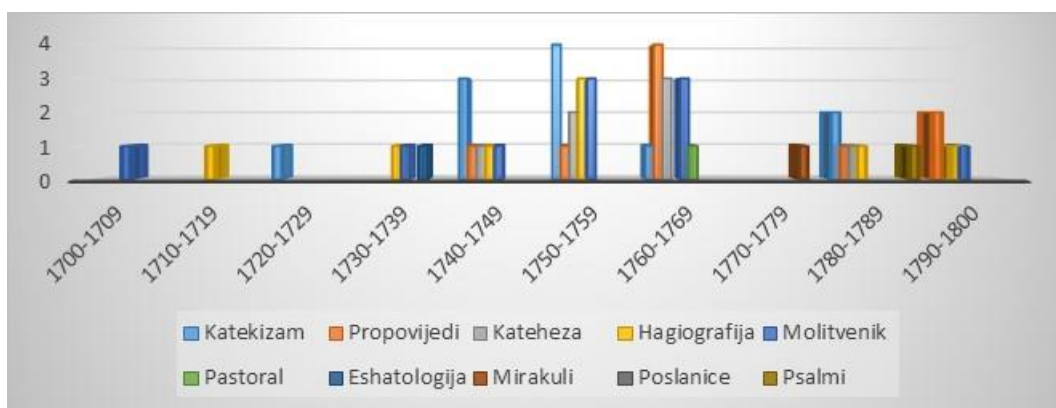

Slika 31. Posveta – psalmi

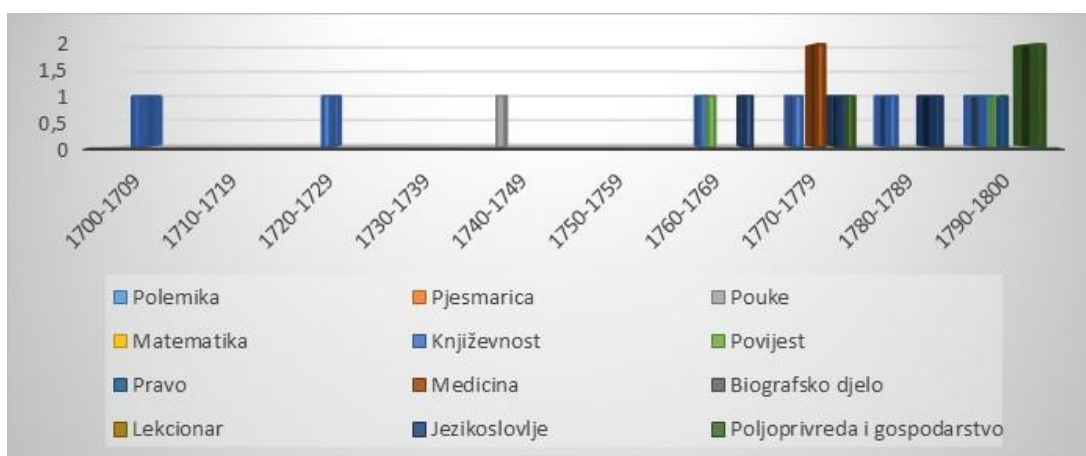
Antun Ivanošić, *Svemoguchi neba i zemlye Stvoritely* (Zagreb, 1788.)

Vrlo je važan i podatak kako su u 67 od 244 knjiga posveta i predgovor pronađeni zajedno, i to u 49 vjerskih knjiga, i 18 u ostalim vrstama (najviše u književnosti, 6 knjiga). Na

grafikonu 29. vidljivo je da se od početka stoljeća do 1750. godine javlja tek 13 knjiga koje sadržavaju i posvetu i predgovor. Zastupljenost sredinom stoljeća raste, dok je krajem stoljeća u laganom opadanju. Kod ostalih vrsta, situacija je nešto drugačija. Do 1760. godine tiskane su tek 3 knjige koje sadrže posvetu i predgovor, dok je porast uslijedio krajem stoljeća, odnosno u razdoblju od 1770. godine, kao što je vidljivo u grafikonu 30. U razdoblju od 1750. do 1770. godine tiska se najviše vjerskih knjiga koje sadrže posvetu i predgovor, njih 25, dok se kod ostalih vrsta to događa u razdoblju od 1770. do 1800. godine, kada je pronađeno 12 takvih knjiga. Ako se usporedi brojku od 89 knjiga koje sadrže posvetu s brojkom od 67 knjiga koje sadrže posvetu i predgovor, uočava se kako je većina knjiga koja je sadržavala posvetu sadržavala i predgovor. Kakav je bio odnos ukupnog broja knjiga pojedinog žanra u odnosu na one koje su sadržavale predgovor, vidljivo je u tablicama 15. i 16.

Grafikon 29. Pojavljivanje posvete + predgovora u vjerskim knjigama

Grafikon 30. Pojavljivanje posvete + predgovora u ostalim knjigama

Tablica 15. Pojavljivanje posvete i predgovora u vjerskim knjigama u 18. stoljeću

Vrsta djela	Posveta+predgovor	Ukupno u 18.st
Katekizam	11	36
Propovijedi	9	37
Kateheza	7	19
Hagiografija	8	20
Molitvenik	10	19
Pastoral	1	9
Redovnička pravila	/	1
Eshatologija	1	2
Homiletika	/	1
Mirakuli	1	1
Psalmi	1	1
Moralna teologija	/	1
Poslanice	/	1
Ukupno	49	148

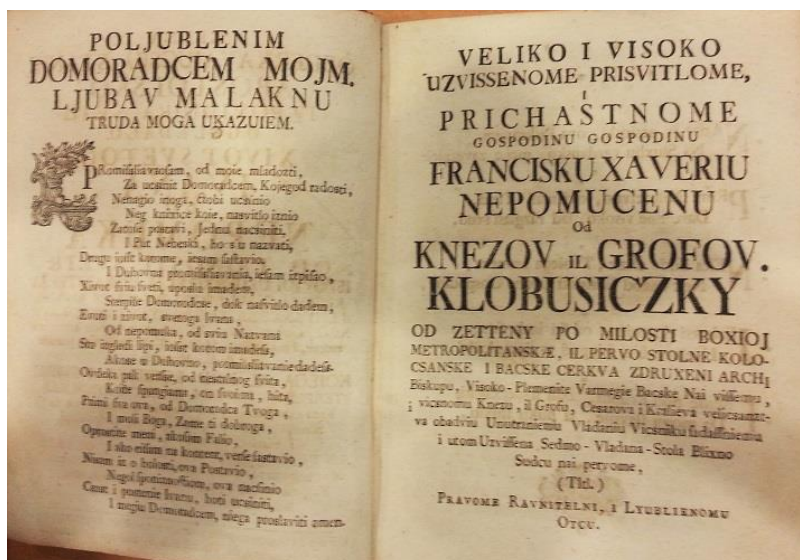
Tablica 16. Pojavljivanje posvete i predgovora u ostalim knjigama u 18. stoljeću

Vrsta djela	Posveta + Predgovor	Ukupno u 18.st.
Jezikoslovlje	3	10
Poljoprivreda i gospodarstvo	3	12
Povijest	2	6
Književnost	6	42
Kalendar	/	3
Polemika	/	2
Pjesmarica	/	1
Pouke	1	3
Matematika	/	2
Pravo	1	2
Medicina	2	3
Govorništvo	/	1
Lekcionar	/	1
Ukupno	18	88

Prema dobivenim podacima, može se zaključiti kako postoji korelacija između paratekstualnih elemenata – posvete, predgovora te posvete i predgovora zajedno – s vjerskim knjigama. Većina djela koja pripada vjerskim vrstama (katekizmi, propovijedi, kateheze, hagiografije, molitvenici, pastori) sadrži u sebi neki od navedenih elemenata, što potvrđuje i podatak da od 67 knjiga koje sadrže posvetu i predgovor zajedno, njih čak 49 pripada vjerskim vrstama. Očito je da su autori i pokrovitelji pretpostavljali da će se ove vrste knjiga čitati,

privatno ili javno, u široj zajednici, te su kroz uvodni paratekst željeli detaljnije objasniti svrhu knjige i dobrobiti koje proizlaze iz njezina sadržaja.

Primjer u kojemu knjiga sadrži i posvetu i predgovor je i djelo Antuna Josipa Knezovića *Xivot svetog Ivana od Nepomuka* iz 1759. godine (slika 32.).

Slika 32. Posveta i predgovor – hagiografija

Antun Josip Knezović, *Kruna obderxavaiucsiu stanje apostolsko izpovidnika sviu oggledalo, Xivot svetog Ivana od Nepomuka* (Pešta, 1759.)

Posvete i predgovori činili su važan dio knjige tijekom 18. stoljeća. Knjiga je kroz njih stjecala reputaciju, uvela čitatelja u sadržaj i tekst, ali često i omogućila da uopće bude tiskana. Za razliku od ta dva opisana elementa koja su čitatelje poticala ili im objašnjavala namjenu djela, sadržaj je bio paratekstualni element koji je u knjizi imao, i još uvijek ima, organizacijsku funkciju.

3.3.2. Sadržaj

Najjednostavnije, rječničko određenje je da je sadržaj popis dijelova ili poglavlja knjige s naznakom stranica. Vrlo je važan dio knjige, jer pokazuje kako je ona organizirana za čitanje. Sadržaji kao zasebni, tj. paratekstualni elementi pronalaze se već u rukopisnim knjigama u kojima su vlasnici ili korisnici knjiga na prazninama pored teksta bilježili natuknice – bilješke koje su im pomagale pri snalaženju u djelu. Klasični sadržaj prije izuma tiska nije postojao jer stranice nisu bile paginirane. Sadržaj knjige također nije ništa više od pomagala koje služi čitatelju da se lakše kroz nju kreće. Ipak, sadržaj knjige nije nastao kao pomagalo čitatelju nego

je bio namijenjen knjigovežama, u vrijeme kada je svaki dio uveza imao jednak broj listova, a svaki od listova bi se umetao na drugačiji način. Tiskari su zato kopirali bilješke i dodali tablicu u kojoj su se nalazile prve riječi svakog skupa ili duplog lista. Tu su tablicu nazvali registar. Kasnije su na dnu svake stranice u donjem desnom kutu bilježili prva slova riječi sa sljedeće stranice. Riječi su pratili brojevi da bi se utvrdio broj lista - pretpostavlja se da su iz istog razloga počeli numerirati stranice. U to vrijeme pojavljuju se i tekući naslovi i podnaslovi, a sam proces numeriranja stranica u knjigama tekao je sporo - prva paginirana knjiga pojavila se tek na kraju 15. stoljeća.¹⁴⁶ Nakon toga, mogao se pojaviti i njezin sadržaj ili, kako je u to vrijeme nazivan, kazalo, tj. indeks. Sadržaj, također, nije oduvijek bio popis "dijelova ili poglavlja knjige s naznakom stranica", dugo je izgledao kao svojevrsan indeks koji je imao popisana sva poglavlja i dijelove knjige. Provedeno istraživanje pokazalo je da je, u slučaju hrvatskih knjiga iz 18. stoljeća, sadržaj zapravo tablica poglavlja i njihovih naziva, tako da je naziv sadržaj, u ovom slučaju, donekle neprikladan ako bi se koristio u modernom značenju te riječi.

U nastavku poglavlja prikazat će se zastupljenost sadržaja u obrađenim knjigama. Sadržaj u vjerskim djelima pronađen je u 10 žanrova: u katekizmima, propovijedima, katehezi, hagiografijama, molitvenicima, pastoralima, redovničkim pravilima, eshatologiji, homileti i mirakulima, dok se kod ostalih književnih vrsta pojavljuje u 8 žanrova: jezikoslovlju, poljoprivredi i gospodarstvu, književnosti, povijesti, polemici, poukama, matematici i medicini.

Prikupljeni podatci pokazuju da se sadržaj nalazio u ukupno 89 knjiga. U prvoj polovici 18. stoljeća, odnosno do 1750. godine, sadržaj je zastupljen u 18 knjiga. U drugoj polovici stoljeća sadržaj se pojavljuje u 71 knjizi, te je, za razliku od posveta i predgovor, uočljiv značajan porast tog elementa (grafikon 31.) tijekom vremena. Ako se dobivene podatke do 1750. godine gleda prema žanrovskoj odrednici, vidljivo je da se sadržaj nalazi u čak 17 vjerskih knjiga, dok se od ostalih vrsta pojavljuje samo u 1 knjizi (pouke), te se porast zastupljenosti sadržaja uvjetno može staviti u vezu s rastom ne-vjerskih književnih vrsta.

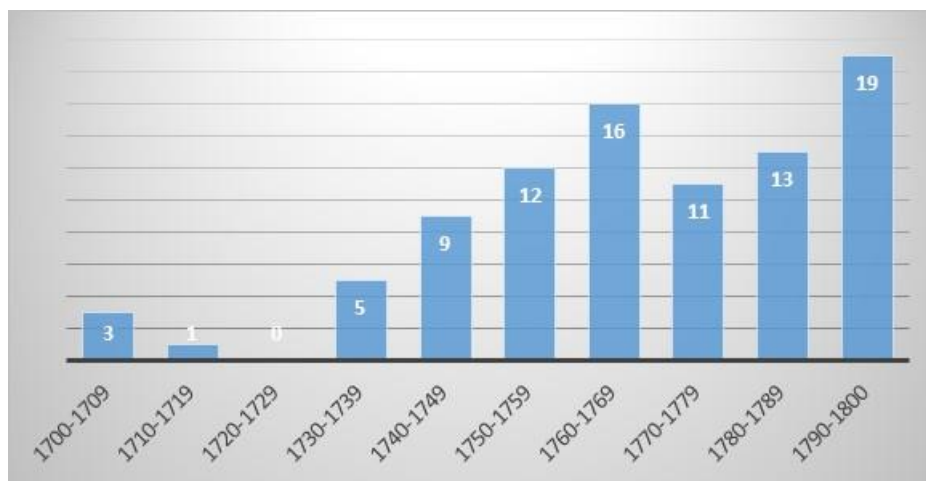
¹⁴⁶ Febvre, Lucien Paul Victor ; Henri-Jean Martin. The coming of the book : the impact of printing, 1450-1800. New York: Verso, 1990. Str. 87-88.

Tablica 17. Zastupljenost sadržaja u vjerskim knjigama u 18.stoljeću

Vrsta djela	Sadržaj	Ukupno u 18.st
Katekizam	14	36
Propovijedi	17	37
Kateheza	9	19
Hagiografija	6	21
Molitvenik	10	19
Pastoral	4	9
Redovnička pravila	1	1
Eshatologija	2	2
Homiletika	1	1
Mirakuli	1	1
Psalmi	/	1
Moralna teologija	/	1
Poslanice	/	1
Ukupno	65	147

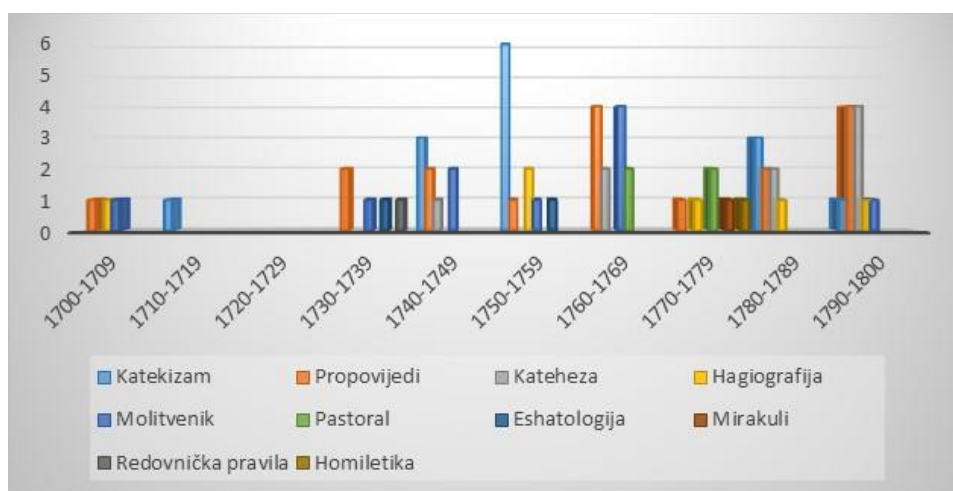
Tablica 18. Zastupljenost sadržaja u ostalim vrstama u 18. stoljeću

Vrsta djela	Sadržaj	Ukupno u 18.st.
Jezikoslovlje	3	10
Poljoprivreda i gospodarstvo	5	12
Povijest	1	6
Književnost	8	42
Kalendar	/	3
Polemika	1	2
Pjesmarica	/	1
Pouke	3	3
Matematika	2	2
Pravo	/	2
Medicina	1	3
Govorništvo	/	1
Lekcionar	/	1
Ukupno	24	87

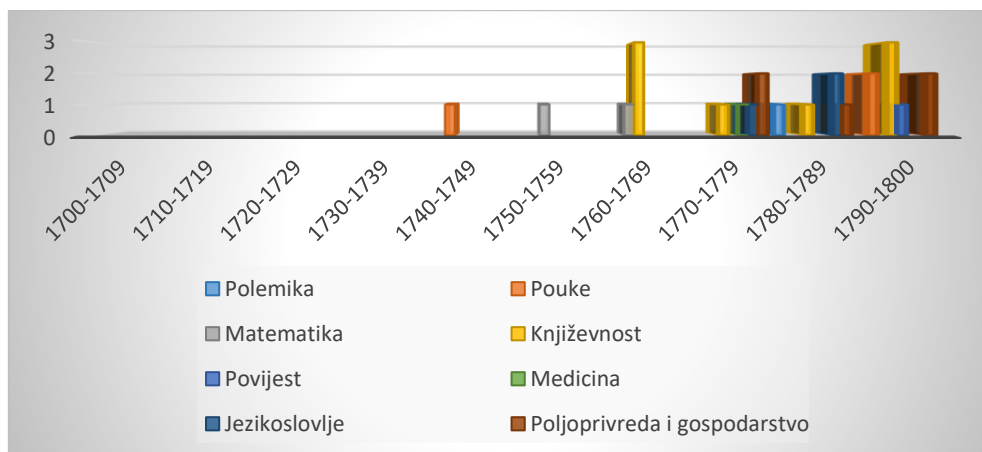

Grafikon 31. Pojava sadržaja/kazala u knjigama tiskanim na hrvatskom jeziku u 18. stoljeću

U tablici 17. i 18. vidljivo je kako je sadržaj raspoređen u odnosu na književne vrste u kojima je pronađen. 65 od 148 vjerskih knjiga ima sadržaj, dok se kod ostalih vrsta on pojavljuje u 24 knjige. Gledajući po vrstama, katekizmi, propovijedi i molitvenici najzastupljeniji su među djelima sa sadržajem. Razlog je možda činjenica da se ova vrsta djela u tom razdoblju najviše koristila, kako u svrhu obrazovanja i edukacije, tako i u privatne svrhe pri čemu je sadržaj imao funkciju što lakšeg i bržeg snalaženja u knjizi. Sadržaj se kod vjerskih knjiga pojavljuje podjednako u razdoblju od 1740. do 1800. godine, dok mu kod drugih vrsta zastupljenost polako raste tek nakon 1760. godine, što je vidljivo na grafikonima 32. i 33.

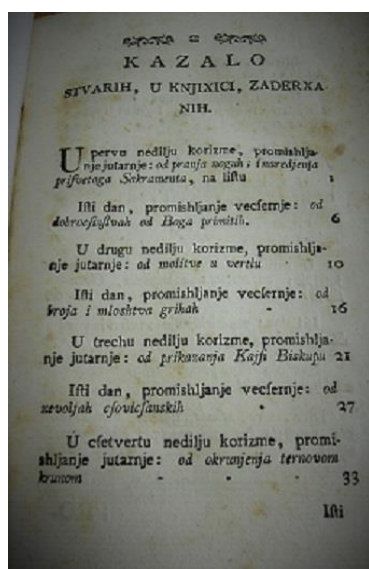

Grafikon 32. Zastupljenost sadržaja u vjerskim knjigama

Grafikon 33. Zastupljenost sadržaja u ostalim knjigama

Prema podacima iz istraživanja, sadržaj se u obrađenim knjigama nalazi na početku djela, na kraju djela i u jednom slučaju na naslovnoj stranici (*Nova slavonska i nimacska grammatika* M. A. Reljkovića, 1774. i 1789.). U 55 knjiga sadržaj se nalazio na početku djela, dok se kod njih 32 nalazio na kraju (slike 33., 34. i 35.).

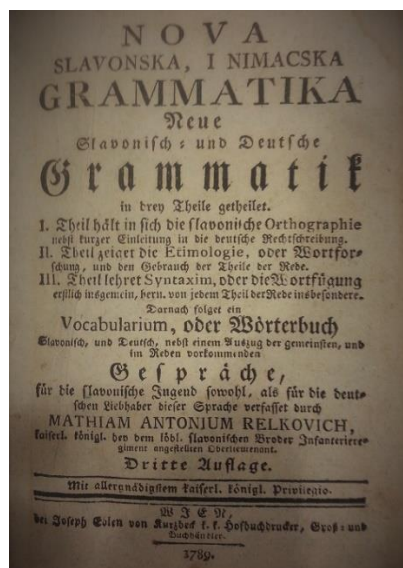
Slika 33. Sadržaj na početku djela

Promishljanja po nediljah svete korizme – homiletika (Osijek, 1778.)

Slika 34. Sadržaj na kraju djela

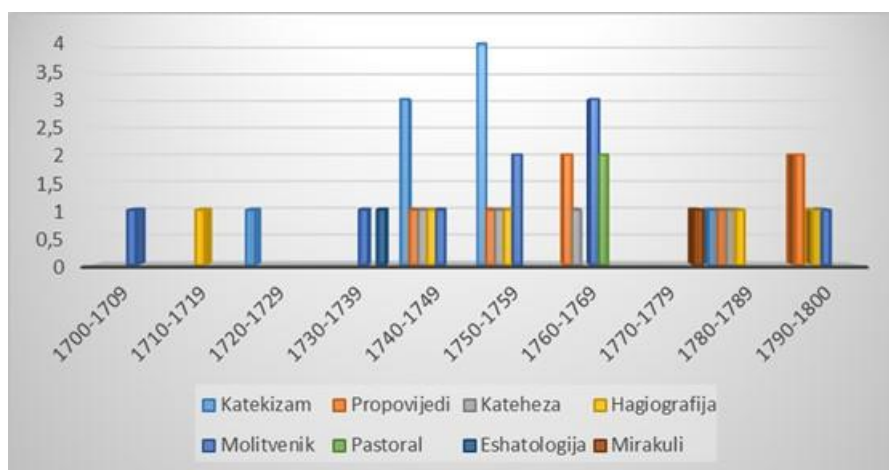
Ivan Marević, *Dilla svetih mucsenikah - hagiografija*, (Osijek, 1800)

Slika 35. Sadržaj na naslovnoj stranici – jezikoslovlje
Matija Antun Reljković, *Nova slavonska i nimacska gramatika* (Beč, 1789.)

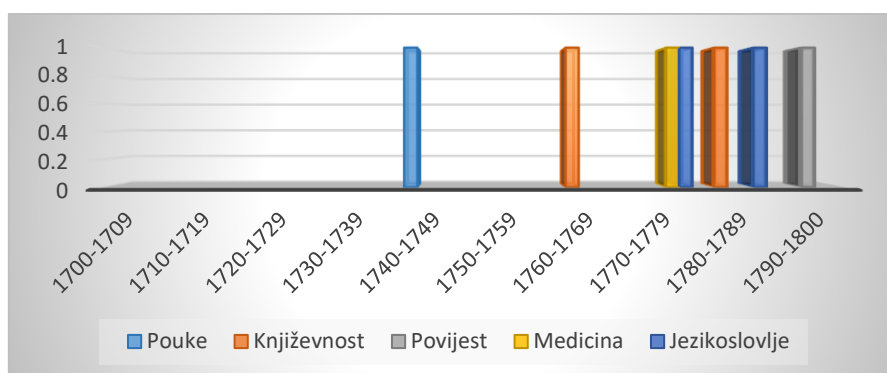
Od 55 knjiga sa sadržajem na početku, 42 pripada vjerskim, dok 13 pripada ostalim književnim vrstama. Sadržaj najčešće imaju katekizmi (8) i propovijedi (15), dok je kod ostalih vrsta najzastupljenija književnost s 4 knjige. Slična je situacija i sa sadržajem na kraju djela: 23 su knjige vjerskih vrsta, a 9 se odnosi na ostale. Ovdje se sadržaj javlja najčešće kod katekizama (6), molitvenika (5) i kateheza (4), dok kod ostalih vrsta prednjače poljoprivreda i gospodarstvo (5) i književnost (3).

Prema dobivenim podacima, 45 knjiga ili njih 18% imaju sva tri do sada obrađena paratekstualna elementa: posvetu, predgovor i sadržaj. Ima ih 38 vjerskih i 7 knjiga ostalih vrsta (grafikoni 34. i 35.)

Grafikon 34. Posveta, predgovor i sadržaj – vjerske knjige

Ta tri paratekstualna elementa najčešće se javljaju u sljedećim žanrovima: katekizmima (9), propovijedima (7), katehezi (4), hagiografijama (5) i molitvenicima (9), dok manji broj pripada ostalim vrstama, najčešće književnosti i jezikoslovlju (2), dok se po jednom pojavljuju u poukama, povijesti i medicini. Najviše primjera zastupljenosti svih elemenata kod vjerskih se knjiga pronalazi sredinom stoljeća, između 1740. i 1770. godine, dok se kod ostalih vrsta ti podatci pojavljuju krajem stoljeća.

Grafikon 35. Posveta, predgovor i sadržaj – ostale vrste

Mjesto na kojemu će se pronaći sadržaj još i danas ovisi o samom autoru i nakladniku. Brojka od 55 knjiga, prema ovom istraživanju, sa sadržajem na početku, svjedoči kako je tiskarima možda bilo važno da se čitatelj na početku upozna sa strukturom teksta knjige.

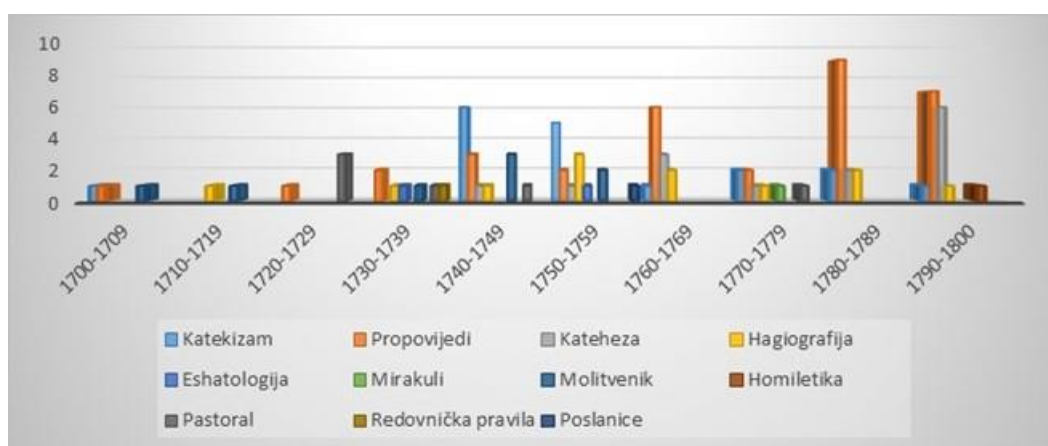
3.3.3. Oblikovanje i organizacija teksta

U ovome su poglavlju, koje se odnosi na fizičko oblikovanje i organiziranje teksta, istraženi sljedeći elementi: oblik teksta (proza, stih, kombinacija proze i stiha), dijeljenje teksta u odlomke i naposljetku uvođenje poglavlja i potpoglavlja.

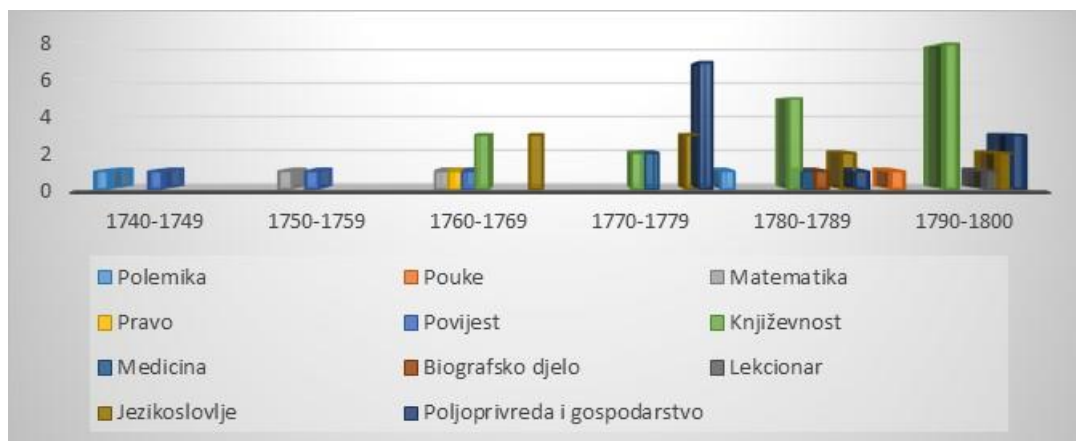
3.3.3.1. Oblik teksta – proza i stih

Prema podacima prikupljenim istraživanjem, 150 analiziranih knjiga tiskana je u prozi, njih 42 u stihu, a 40 knjiga sadrži i prozu i stih, dok su 5 dijalozi.

Od 150 proznih djela najveći dio pripada vjerskim knjigama, njih 97, dok ostalim vrstama pripada 53 djela, što je vidljivo u tablicama 19. i 20. Oko 65% svih knjiga vjerskog sadržaja pisano je u prozi. Prednjače propovijedi (32), katekizmi (18) i kateheza (14). Odmah je uočljivo da su propovijedi gotovo u potpunosti pisane u prozi (32 od 37 knjiga). Slična je situacija i s ostalim vrstama od kojih je 60% knjiga također tiskano u prozi. U ovom slučaju prednjače književnost s 18 knjiga, jezikoslovlje s 10 i poljoprivreda i gospodarstvo s 11 knjiga. Prema grafikonima 36. i 37., vidljivo je da broj proznih knjiga vjerskog sadržaja, raste tijekom stoljeća, a značajan porast slijedi nakon 1740. godine. Kod ostalih vrsta, sve do 1740. godine nije tiskano niti jedno prozno djelo, što je posljedica nedostatnog istraživačkog uzorka – tijekom istraživanja pronađene su tek četiri prozne knjige iz tog razdoblja.

Grafikon 36. Prozna djela vjerskog sadržaja

Grafikon 37. Ostale prozna djela

Tablica 19. Vjerske knjige tiskane u prozi tijekom 18. stoljeća

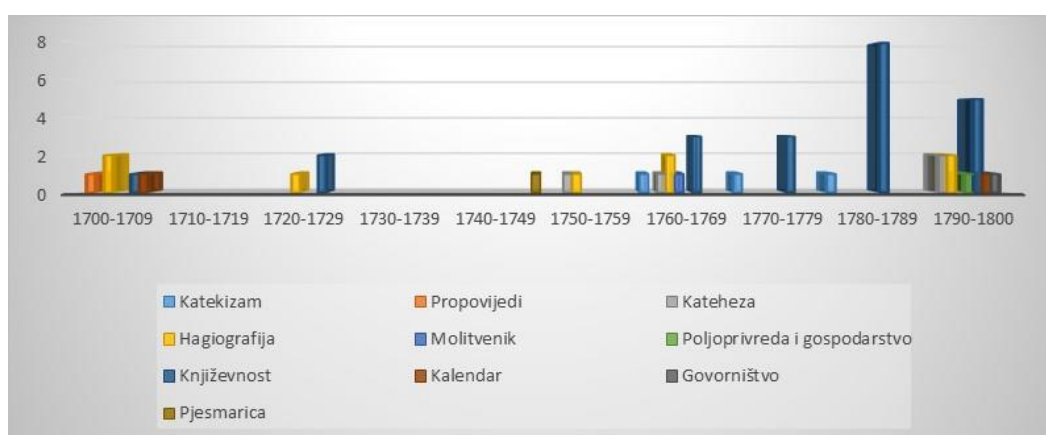
Vrsta djela	Proza	Ukupno u 18.st
Katekizam	18	36
Propovijedi	33	37
Kateheza	14	19
Hagiografija	12	20
Molitvenik	8	19
Pastoral	6	9
Redovnička pravila	1	1
Eshatologija	2	2
Homiletika	1	1
Mirakuli	1	1
Psalmi	/	1
Moralna teologija	/	1
Poslanice	1	1
Ukupno	97	148

Tablica 20. Ostale knjige tiskane u prozi tijekom 18. stoljeća

Vrsta djela	Proza	Ukupno u 18.st.
Jezikoslovlje	10	10
Poljoprivreda i gospodarstvo	11	12
Povijest	3	6
Književnost	18	42
Polemika	2	2
Pjesmarica	/	1
Pouke	1	3
Matematika	2	2
Pravo	1	2
Medicina	3	3
Lekcionar	1	1
Biografsko djelo	1	1
Ukupno	53	85

Kao što je navedeno, 42 djela pisana su u stihu. Vjerskim vrstama pripada 15 stihovanih djela, a prednjače hagiografska djela, dok su u ostale književne vrste zastupljene s 27 knjiga, najviše naravno iz književnosti.

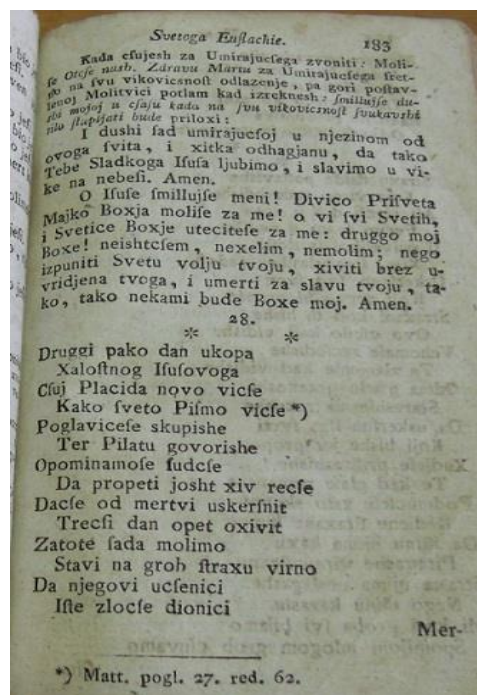
Stih se koristio u svega 10 žanrovski različitih vrsta, dok se proza pojavljuje u 22 vrste. Grafikon 38. prikazuje razvoj stihovanih djela kroz 18. stoljeće. Čak 21 od 42 knjige u stihu tiskana je u razdoblju od 1780. do 1800. godine.

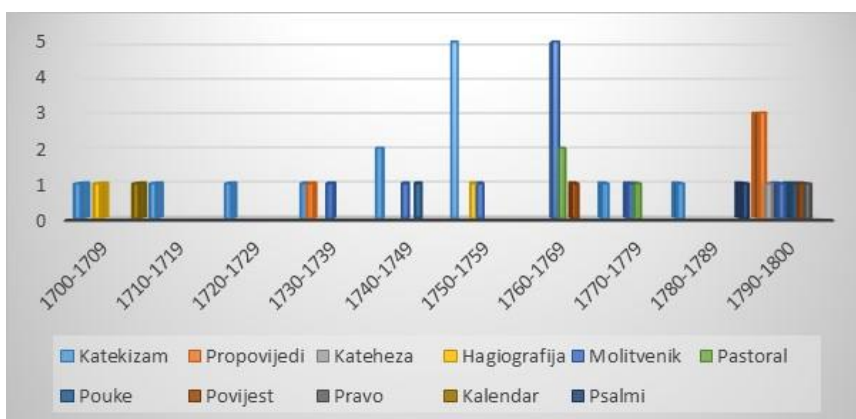
Grafikon 38. Vjerska i ostala djela tiskana u stihu tijekom 18. stoljeća

Kao jedan od važnijih oblika tiskanja teksta nametnulo se i pisanje knjiga koje su sadržavale dijelove i u prozi i u stihu. Istraživanjem je pronađeno ukupno 40 knjiga te vrste. Od

tih knjiga najviše njih, čak 34 pripada, vjerskim vrstama, a samo 6 pripada ostalim vrstama (pouke (2), povijest (2), pravo (1) i kalendar (1)). Katekizmi s 13 i molitvenici s 10 primjeraka najzastupljenija su vrsta koja sadrži i prozu i stih. Očito su se te vrste najviše koristile u svrhu edukacije: u krugu obitelji, ali i u široj društvenoj zajednici jer su imale dijelove koji su se čitali i pjevali. Kao ogledni primjerak te vrste oblikovanja teksta ističe se hagiografsko djelo *Xivot sv. Eustachie* Antuna Josipa Turkovića iz 1795. godine (Slika 36.).

Slika 36. Primjer oblikovanja teksta u prozi i stihu – hagiografija
Antun Josip Turković, *Xivot sv. Eustachie* (Osijek, 1795.)

Grafikon 39. Djela tiskana u prozi i u stihu

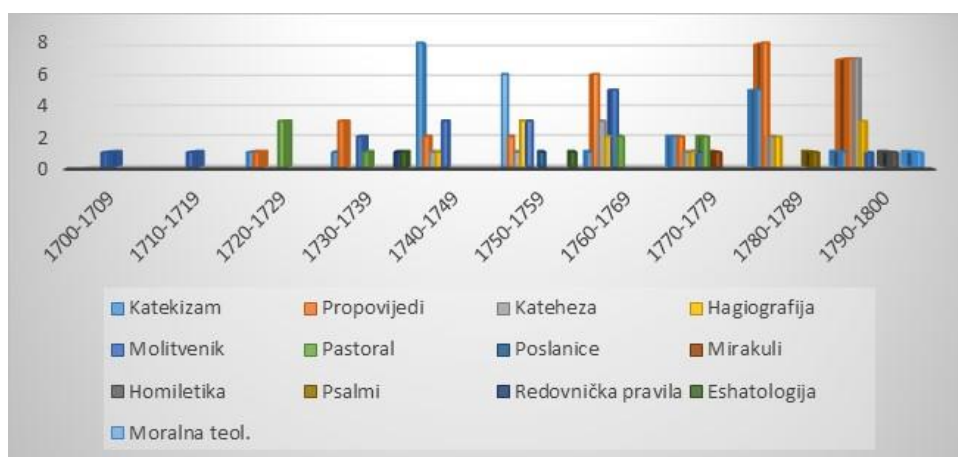
Iz grafikona 39. vidljivo je kako najveći broj djela tiskan kombinacijom stiha i proze potječe iz sredine 18. stoljeća, dok se manji pad bilježi na njegovom kraju. Oblik teksta zasigurno je imao utjecaja na čitatelje. Proza se, prema rezultatima ovog istraživanja, pokazala kao omiljeniji

oblik tijekom 18. stoljeća. Važan je i zaključak da sve navedene vjerske vrste koje su sadržavale i prozu i stih – katekizam, propovijedi, kateheza, hagiografije, molitvenik, pastoral i psalmi – služili su u vjerskim obredima i sadržavali dijelove za čitanje i pjevanje, pa je takav način oblikovanja teksta bio vrlo prikladan.

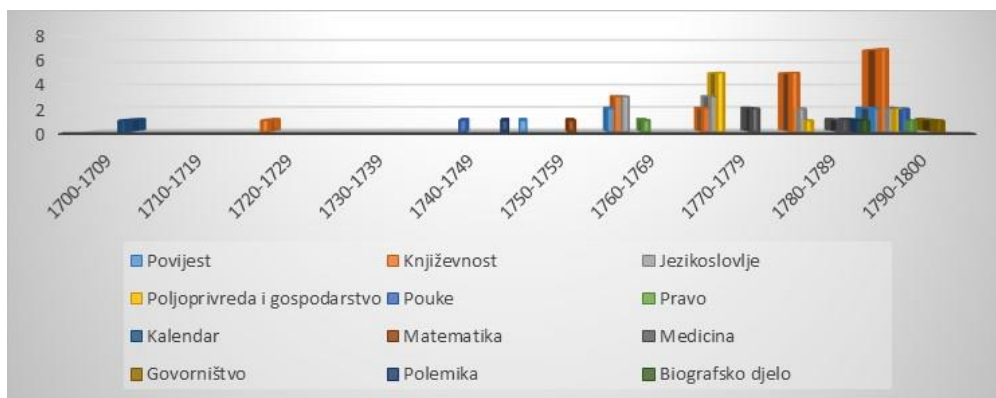
3.3.3.2. Organizacija teksta – podjela u odlomke

„Trijumf bijeloga nad crnim“, odnosno umetanje paragrafa i podjela teksta u odlomke, važan je korak prema današnjem izgledu knjige. Paragrafima i odlomcima tekstovi su odvajani u manje sadržajne cjeline, koje su služile i kao mjesto na kojima je čitatelj mogao uzeti predah između većih dijelova teksta. Cilj je ovog poglavlja upravo prikazati koliko je hrvatskih knjiga iz 18. stoljeća imalo sadržaj podijeljen u odlomke i paragrafe.

Prema dobivenim podacima, njih 170 ili 69% od ukupnog broja istraženih knjiga (244), ima tekst podijeljen u odlomke i paragrafe, 67 nema odlomke, dok je svih 7 žanrovski neodređenih djela podjeljeno u odlomke. Od 170 djela, 115 pripada vjerskim knjigama, a njih 55 ostalim vrstama. U vjerskim vrstama, najveći broj knjiga koje su podijeljene u odlomke i paragrafe bile su propovijedi (31), katekizmi (25), molitvenici (17), kateheze (15) i hagiografije (12). Kod ostalih vrsta prednjači književnost (18), jezikoslovlje (10) i poljoprivreda i gospodarstvo (8). Grafikon 40. prikazuje porast broja knjiga kojima je tekst bio podijeljen u odlomke ili paragrafe kroz cijelo stoljeće. Ovaj se podatak lako može povezati s rastom proizvodnje knjige tijekom 18 stoljeća.

Grafikon 40. Podjela teksta u paragrafe i odlomke kod vjerskih knjiga

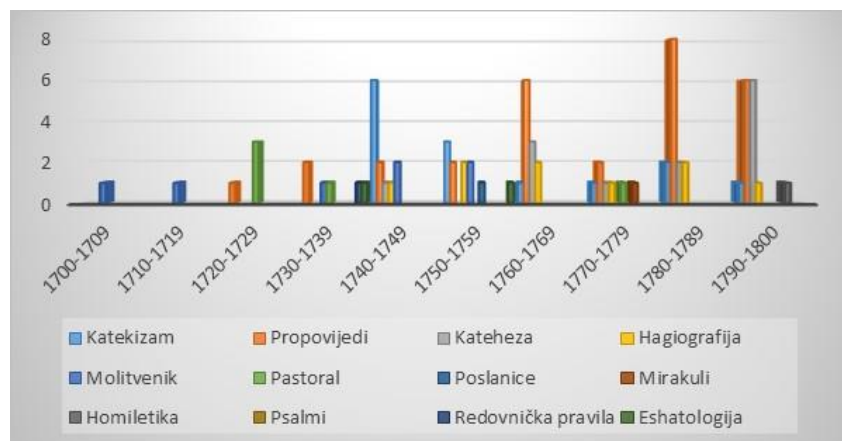
Grafikon 41. Podjela teksta u paragrafe i odlomke kod ostalih knjiga

Prema grafikonu 41. vidljivo je da se kod ostalih vrsta najveći porast broja knjiga kojima je tekst bio podijeljen u odlomke ili paragrafe bilježi krajem stoljeća, odnosno u razdoblju od 1760. do 1800. godine. Taj podatak može se pripisati vrlo malom broju knjiga tih vrsta koje su tiskane do 1760. godine, barem prema podacima iz ovog istraživanja.

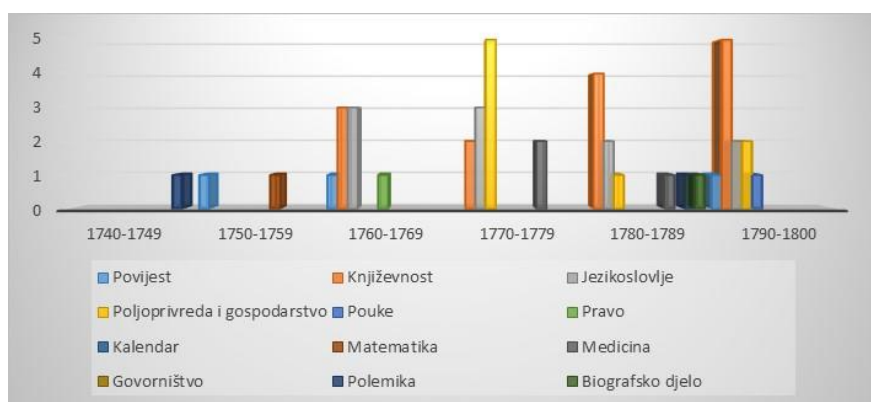
Od 67 djela koja nemaju odlomke ili paragrafe 34 pripada vjerskim knjigama, dok njih 33 pripada ostalim vrstama. Kod vjerskih vrsta najveći se broj odnosi na katekizme (11) i hagiografije (10), dok ostale vrste predvodi književnost s 23 knjige.

Od 150 djela u prozi, njih čak 127 ima tekst podijeljen u odlomke/paragrafe, odnosno od ukupnog broja obrađenih knjiga (244), čak je 52% knjiga pisano u prozi i dijeljeno u odlomke. Kao i kod prethodnih rezultata, najveći broj djela, njih 83, pripada vjerskim vrstama, dok 44 djela pripadaju ostalim vrstama. Prema vrstama, vidljivo je da najveći broj pripada propovijedima (29), katekizmima (14), katehezi (13) i hagiografiji (9), dok njih 18 pripada ostalim vjerskim vrstama. Treba opet naglasiti kako su propovijedi u 80% slučajeva tiskane u prozi, a sadržaj im je podijeljen u odlomke. Prema grafikonu 41., vidljivo je da pojavnost odlomaka u knjigama raste tijekom stoljeća. Iznimka je razdoblje od 1770. do 1780. godine kada je zabilježen manji pad. To se može obrazložiti manjom proizvodnjom i produkcijom vjerskih vrsta u tom razdoblju, za razliku od ostalih vrsta koje u tom vremenskom razdoblju bilježe rast. Primjer takvog oblikovanja teksta vidljiv je u djelu iz poljoprivrede i gospodarstva *Izkushani nauk*, koji je tiskan 1774. godine (slika 37.).

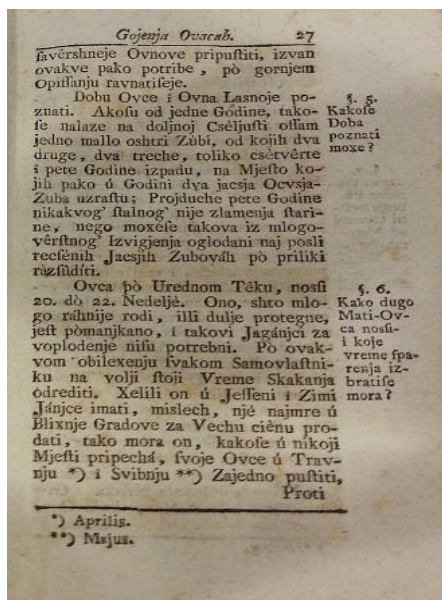
Podatci nadalje prikazuju kako 27 knjiga ne sadržava podjelu teksta u odlomke. Ako se pogleda koje su to vrste, vidljivo je da nema značajnih poveznica između vrste djela i razloga dijeljenja teksta na odlomke.

Grafikon 42. Podjela teksta u odlomke kod vjerskih knjiga (proza)

Grafikon 43. Podjela teksta u odlomke kod ostalih vrsta (proza)

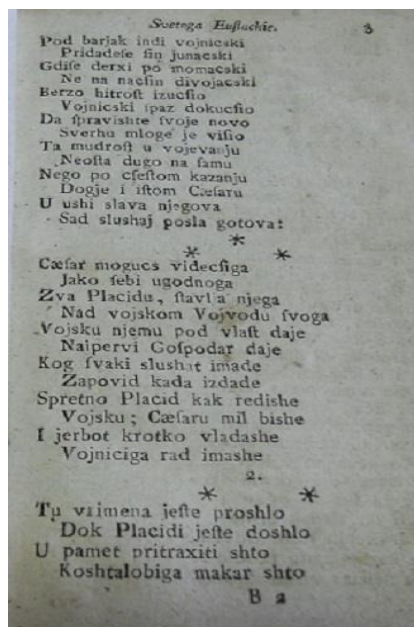

Slika 37. Primjer podjele teksta u odlomke u prozi – poljoprivreda i gospodarstvo

Izkushani nauk kako se ovce kroz dobro upravljenje k najboljemu stanju dovesti (Bratislava, 1774.)

Od 42 knjige, koliko ih je napisano u stihu, manji broj ima tekst koji je podijeljen u odlomke – njih 5. Riječ je o katehezi, hagioigrafiji, književnosti i govorništvu. Pretpostavlja se

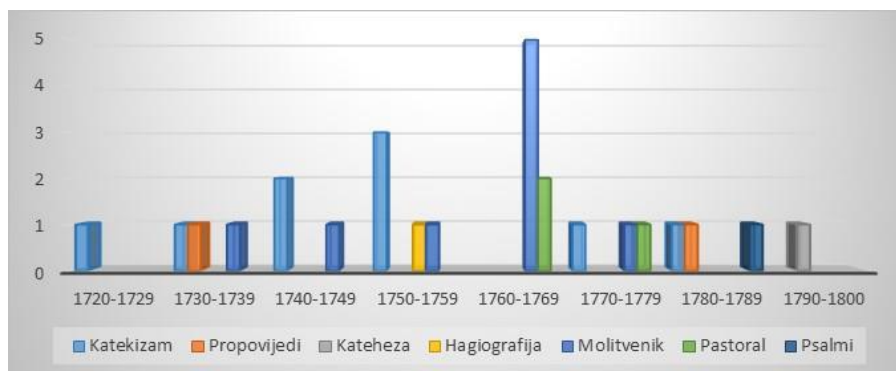
da su djela u stihu sama po sebi bila dovoljno jasna i čitka da im nisu bile potrebne bjeline sa strane.¹⁴⁷ Jedan od primjera takvog oblikovanja teksta je prije navedeno djelo *Xivot Sv. Eustachie* A. J. Turkovića (Slika 38.)

Slika 38. Primjer podjele teksta u odlomke u djelu u stihu – hagiografija
Antun Josip Turković, *Xivot sv. Eustachie* (Osijek, 1795.)

Nadalje, podaci pokazuju da od 40 djela koja sadrže dijelove i u prozi i u stihu zajedno, njih 32 imaju tekst podijeljen u odlomke. Najveći dio tih knjiga pripada vjerskim vrstama (26), dok je 6 djela raspoređeno u ostalim vrstama (povijest, pouke, pravo i kalendar). Grafikon 44 prikazuje kako je ovaj oblik vjerskih knjiga bio raspoređen tijekom 18. stoljeća. Katekizmi i molitvenici najzastupljenije su vrste sa po 9 djela ovakvog tipa oblikovanja teksta. Ovakav način tiskanja i oblikovanja knjiga bilježi najveći rast sredinom stoljeća, odnosno u razdoblju od 1750. do 1770. godine kada ih je tiskano 13 od ukupno 26.

¹⁴⁷ Velagić, Zoran; Kristek Andrej. Nav. dj., str. 175.

Grafikon 44. Dijeljenje teksta u odlomke (djela pisana kombinacijom proze i stiha)

Dijeljenje teksta na odlomke ili paragrafe postaje uobičajen način oblikovanja teksta u 18. stoljeću. Tiskari i autori prihvatili su praksu ostalih europskih zemalja i počeli prilagođavati tekst potrebama čitatelja, olakšavajući mu sam proces čitanja. Korak dalje u oblikovanju sadržaja napravljen je umetanjem i označavanjem poglavlja i potpoglavlja. Ti paratekstualni elementi izraženi su u obliku naslova/podnaslova nekog dijela knjige ili su jednostavno bili označeni pomoću rimskih i arapskih brojki ili znaka §. Njihova zastupljenost u knjigama tiskanim na hrvatskom jeziku tijekom 18. stoljeća analizirana je u nastavku rada.

3.3.3.3. Organizacija teksta – poglavlja i potpoglavlja

Podjela knjige u poglavlja i potpoglavlja utječe na razumijevanje, ne samo knjige kao i cjeline, nego i njezinih pojedinih dijelova. Istraživanje koje je o ulozi poglavlja provela Dorothee Birke, koristeći kao izvornu građu tri engleska romana iz 18. stoljeća kao uporište je koristilo Gerarda Genetta i njegova razmišljanja o paratekstu. Birke smatra poželjnim razmotriti razliku između opisnog i konotativnog značenja naslova poglavlja. Opisna funkcija naslova je

„opisati tekst prema jednoj od njegovih glavnih karakteristika, bilo da se radi o tematskom opisu, odnosno onome o čemu se u knjizi radi(...)“.¹⁴⁸

Prema Genettu, početkom 19. stoljeća tematski su nazivi poglavlja reducirani, jer se događalo da ponekad privlače previše pažnje na sebe umjesto da upućuju na sam tekst. Cilj autora je stvoriti čvrsti smisao imaginarne stvarnosti za svog čitatelja, a unutarnji naslovi djeluju razarajuće, jer autor želi da njegov čitatelj zaboravi na određenu istinu, odnosno na činjenicu da u ruci drži knjigu, tj. fizički objekt, a paratekstualni element mu to bez sumnje otežava. Najbolji naslov je stoga onaj koji prolazi neopaženo.¹⁴⁹ Birke navodi i da su u 18. stoljeću nazivi

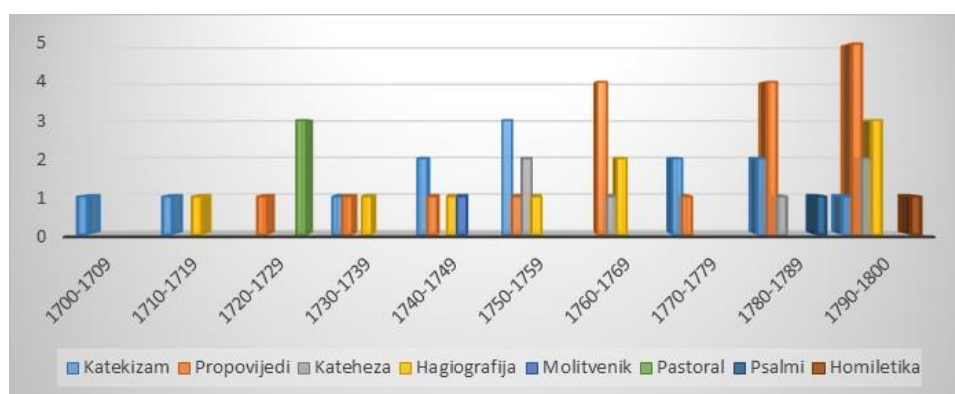
¹⁴⁸ Birke, Dorothee. Direction and Diversion : Chapter Title sin Three Mid – Century English Novels by Sarah Fielding, Henry Fielding and Charlotte Lenox. // Studies in Eighteenth-Century Culture 41(2012), str. 211-232.

¹⁴⁹ Genette. Nav. dj., str. 316.

poglavlja i potpoglavlja bili pokazatelj svrhe, ali i načina pisanja, što je, u odnosu na književnost (roman) i pokazala u svom istraživanju.¹⁵⁰

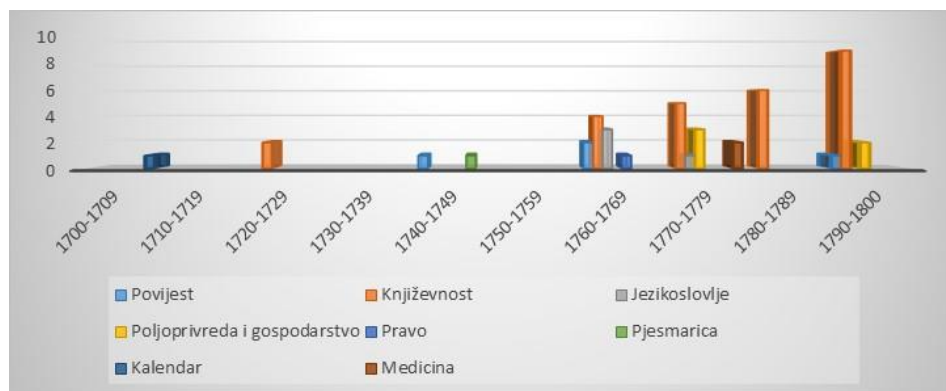
Slična istraživanja za djela vjerskog sadržaja nisu provedena, no čini se kako je temeljni cilj naslova paragrafa, i same podjele u paragrafe u hrvatskim knjigama 18. stoljeća, ponajprije bio organizacijski – cilj je bio razdvojiti tekst u manje cjeline i omogućiti, prema potrebi, isprekidano čitanje, što je posebice logično i jasno kod vjerskih djela, koja su uglavnom bila namijenjena čitanju kroz cijelu godinu.

Prema podacima dobivenim ovim istraživanjem, u 96 od 244 obrađene knjige tekst je podijeljen u poglavlja – 52 knjige pripadaju vjerskim, a 44 ostalim književnim vrstama. Najčešće vjerske knjige s podjelom u poglavlja i potpoglavlja su katekizmi (13), propovijedi (18), kateheze (6), hagiografije (9) i pastori (3), dok molitvenik, psalmi, i homiletika imaju po jedan primjer. Kod ostalih vrsta, književnost broji 26 knjiga s podjelom, a ostatak čine djela iz povijesti, jezikoslovlja, poljoprivrede i gospodarstva, prava, potom pjesmarica, kalendar i jedno djelo iz medicine. Vjerske knjige tijekom 18. stoljeća bilježe stalni rast tog paratekstualnog elementa (grafikon 45.), dok se kod ostalih vrsta intenzivniji rast bilježi tek od 1760. godine (grafikon 46.). Važno je napomenuti da i kod ovih elemenata vjerske vrste bilježe pad broja knjiga (3) u odnosu na ostale vrste (11) u razdoblju od 1770. do 1780. godine, iako razlika između ukupnog broja knjiga tiskanih u tom razdoblju nije velika (vjerske knjige 13, ostale vrste 17 primjeraka knjiga.).

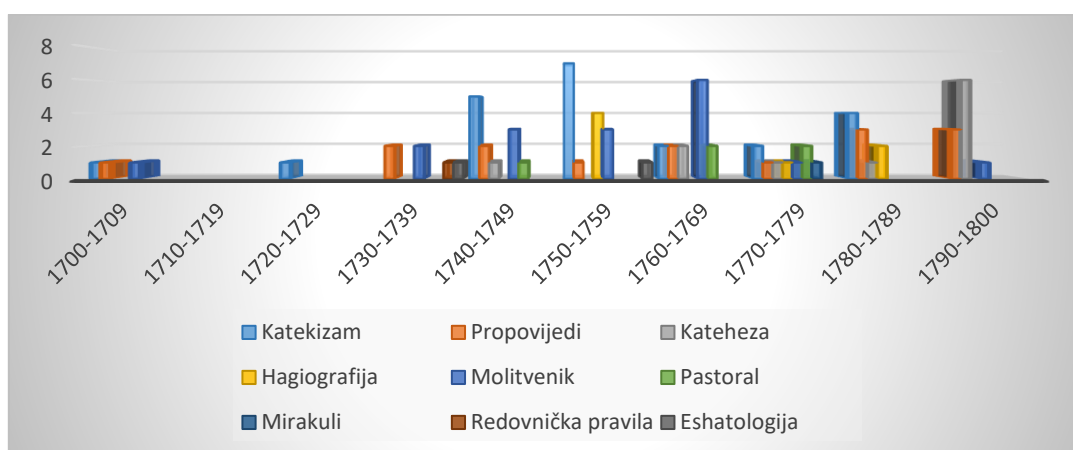
Grafikon 45. Zastupljenost poglavlja u vjerskim knjigama

¹⁵⁰ Birke, Dorothee. Nav. dj., str. 213.

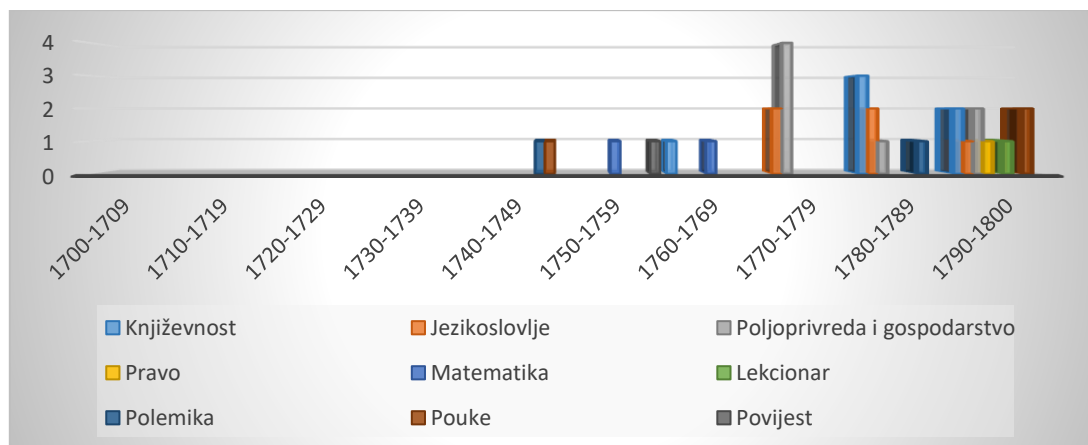

Grafikon 46. Zastupljenost poglavlja u ostalim vrstama knjiga

U 109 primjeraka ili 44% ukupnog broja obrađenih knjiga, tekst je organiziran u poglavlja i potpoglavlja zajedno. Prema istraživanju, veći je udio knjiga s oba navedena elementa nego samo s poglavljima. Od tog broja, 81 djelo pripada vjerskim vrstama, dok njih 28 pripada ostalim vrstama. Prema žanrovskoj podjeli katekizmi (22), molitvenici (17), propovijedi (15) i kateheza (11) predvode vjerske knjige, dok su književnost (6), jezikoslovlje (5) i poljoprivreda i gospodarstvo (7) predstavnici s najvećim brojem elemenata kod ostalih vrsta. Najveći porast broja ovih elemenata kod vjerskih vrsta zabilježen je sredinom stoljeća, u razdoblju od 1740. do 1770. godine kada ih je tiskano 42 ili polovica svih knjiga koje su sadržavale poglavlja i potpoglavlja, dok se kod ostalih vrsta navedeni elementi pojavljuju značajnije od 1770. godine kada su tiskano 22 knjige (grafikoni 47. i 48.).

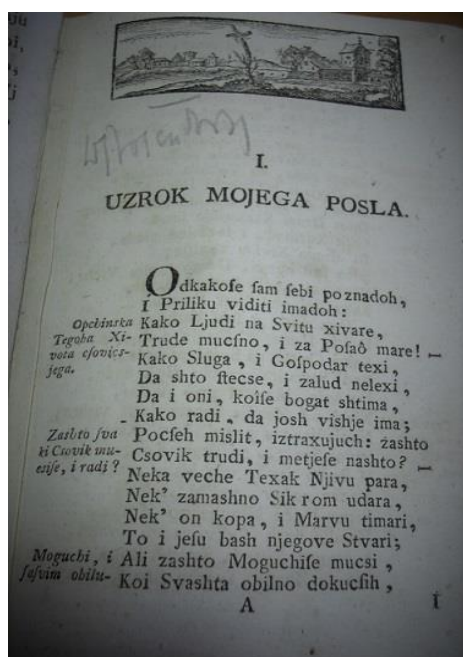

Grafikon 47. Podjela teksta na poglavlja i potpoglavlja u vjerskim knjigama

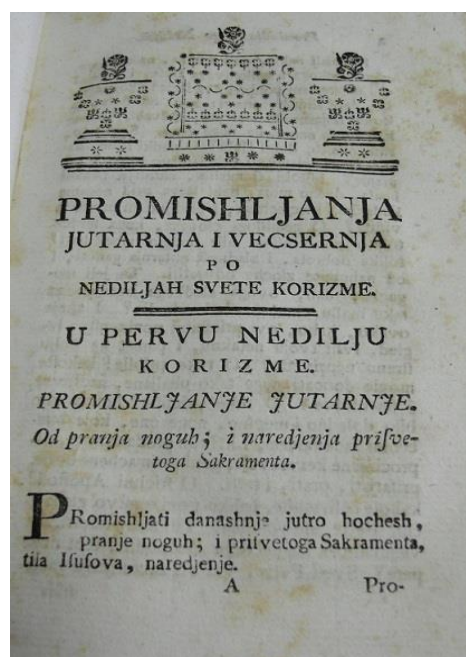

Grafikon 48. Podjela teksta na poglavlja i potpoglavlja u ostalim vrstama knjiga

U 33 djela izostala je podjela u poglavlja i potpoglavlja. Važno je spomenuti da je čak 20 takvih knjiga tiskano u razdoblju od 1780. do 1800. godine. Zanimljiv je podatak da čak 12 djela iz književnosti nema poglavlja. Slijedi hagiografija sa 6 knjiga, dok je ostalo podijeljeno na 12 žanrova. O razlozima se može samo nagađati, a jedan od njih je zasigurno to što su neka od tih djela bila vrlo kratka.

Slika 39. Primjer dijeljenja teksta u poglavlja - Poljoprivreda i gospodarstvo
J. S. Reljković, *Kuchnik* (Osijek, 1796.)

Slika 40. Primjer dijeljenja teksta u poglavlja i potpoglavlja – homiletika
Ivan Velikanović, *Promishljanja* (Osijek, 1778.)

Prema podacima istraživanja, 205 knjiga ili njih 84% bilježi podjelu teksta u poglavlja ili poglavlja i potpoglavlja. Može se zaključiti da je takav način oblikovanja teksta bio standard

u tiskanju knjiga tijekom 18. stoljeća. Kasnije su naslovi postajali kraći i jednostavniji. Bilježenje naslova imalo je važnu ulogu i kod pojave sadržaja djela. Čitatelj je prema pojavi naslova poglavlja i potpoglavlja u sadržaju lako mogao doći do dijela teksta koji ga zanima ili na kojem je stao tijekom prethodnog korištenja knjige. Da bi još više olakšali korištenje knjiga, tiskari i autori su u tekst i oko njega počeli umetati jedan od najvažnijih paratekstualnih elemenata uopće, a to su bilješke.

3.3.4. Bilješke uz tekst

Prema Genettu, bilješka je navod koji je promjenjive dužine (jedna je riječ dovoljna), a koji je povezan s više-manje određenim dijelom teksta i koji je smješten nasuprot njega ili je drugačije vezan uz taj određeni dio teksta.¹⁵¹ Pod starijim nazivom *glosa*, upotreba bilješki seže unazad do srednjeg vijeka, kada je tekst djela bio smješten na sredinu stranice i bio je podlozan tome da ga se okružuje, pa je ponekad na različite načine služio čak i kao „skladište“. U tim „skladištima“ često pronalazimo objašnjenja pisca u obliku malih pisama, a taj je običaj bio sačuvan u inkunabulama u kojima se glose mogu razlikovati od teksta jedino po manjem fontu slova. U 16. stoljeću pojavljuju se bilješke na marginama tiskanih stranica. One su kraće i strože su vezane uz određene dijelove teksta. U 18. stoljeću postaje uobičajeno da se bilješke smještaju na dno stranice.¹⁵² Važno je napomenuti i da ne postoji zapreka da jedna knjiga ima nekoliko vrsta bilježaka, kao što je to primjer u nekima od ovdje analiziranih knjiga.

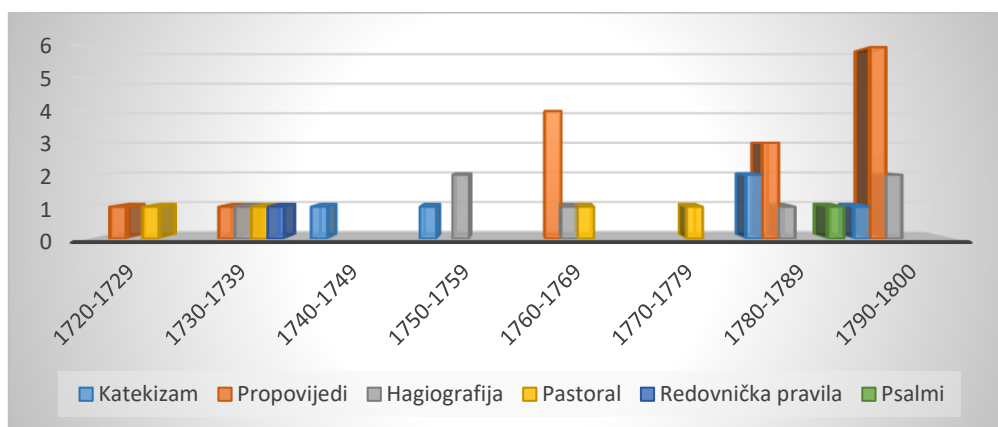
Istraživanje je pokazalo da od 244 obrađene knjige njih 81 ili 33% sadrži bilješke, što čini trećinu pronađenih i obrađenih knjiga. Prema rezultatima istraživanja, 33 knjige s bilješkama pripadaju vjerskim vrstama, dok njih 48 pripada ostalim vrstama, te je riječ o rijetkom slučaju kada ostale vrste prednjače pred vjerskim knjigama. Najveći broj bilježaka kod vjerskih vrsta pronalazimo u propovijedima (15), katekizmima (5), hagiografijama (7) i pastoralu (5), dok je kod ostalih vrsta najveći broj bilježaka pronađen u književnosti (25) i poljoprivredi i gospodarstvu (6). Ovdje se uočava korelacija između vrste djela i bilježaka s obzirom da sva veća i zahtjevnija djela sadrže taj element. Manja djela poput psalama, kateheza i molitvenika kod vjerskih vrsta te pjesmarica i kalendara kod ostalih vrsta, nisu zahtijevala bilješke zbog svoje jednostavnosti.¹⁵³ Zanimljiv je podatak da je od 14 različitih vrsta knjiga koje ne pripadaju religiji, njih 11 sadržavalo bilješke. Treba naglasiti da se bilješke nalaze u 60% svih djela iz književnosti čime se može potvrditi da su bilješke u književnim djelima bile

¹⁵¹ Genette, Gerard. Nav. dj., str. 319.

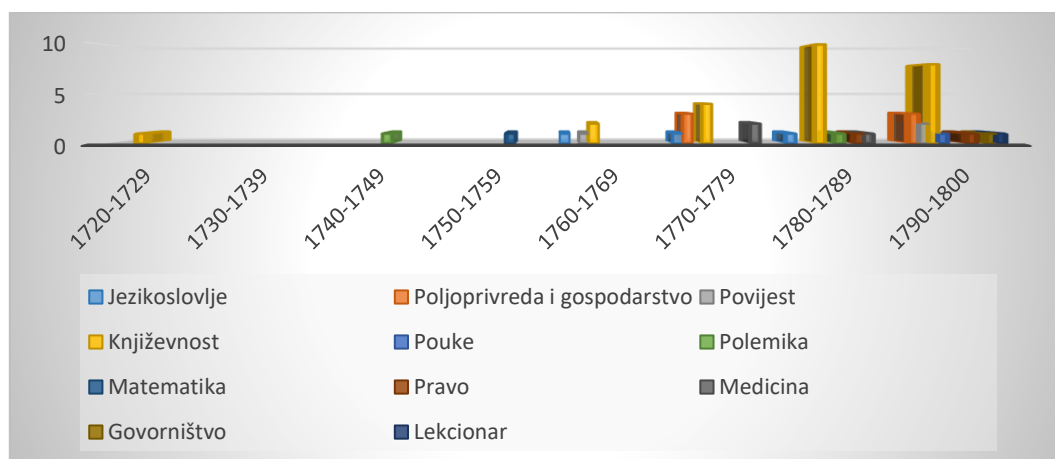
¹⁵² Isto, str. 320.

¹⁵³ Velagić, Zoran; Kristek, Andrej. Nav. dj., str. 176.

važan instrument koji je čitateljima olakšavao čitanje. Bilješke u tim djelima pronađene su najvećim dijelom u zadnja tri desetljeća 18. stoljeća, kada im broj značajno raste.

Grafikon 49. Zastupljenost bilježaka u vjerskim knjigama

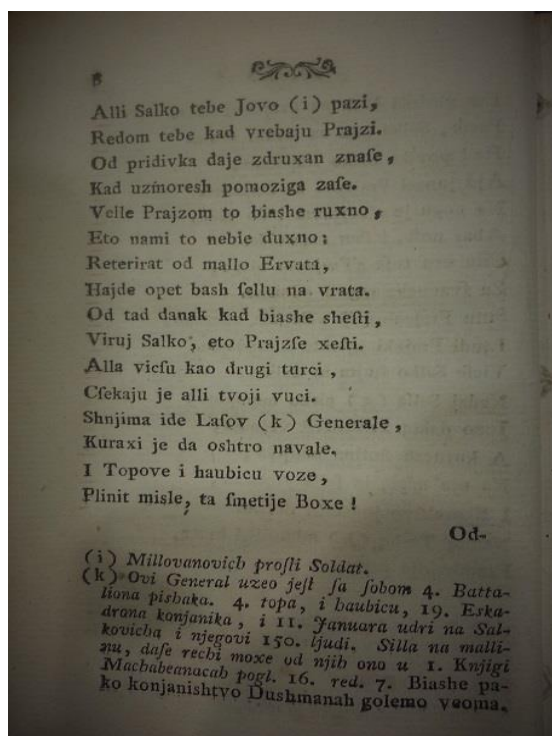

Grafikon 50. Zastupljenost bilježaka u ostalim vrstama knjiga

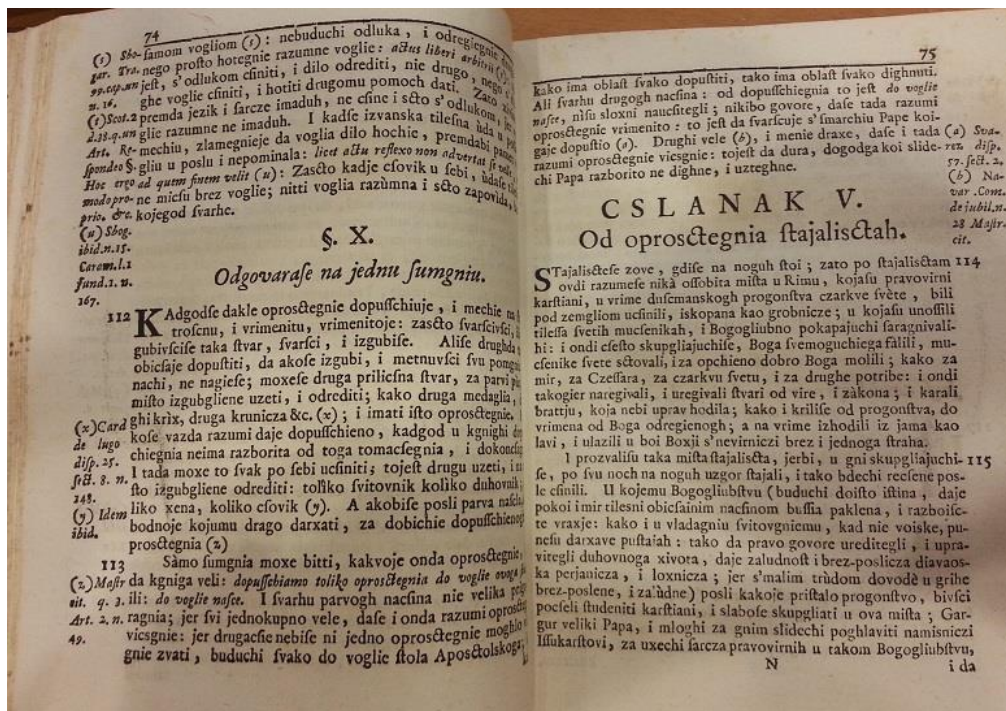
Prema grafikonu 49. i 50., vidljiv je porast broja knjiga s bilješkama tijekom 18. stoljeća. I kod vjerskih i kod ostalih vrsta knjiga značajniji porast bilježimo od 1760. godine, jer se do tog razdoblja tiskalo tek 13 knjiga koje su sadržavale bilješke, s tim da do 1720. godine ne pronalazimo niti jednu bilješku. Ako se analizira položaj bilježaka u knjigama, one se nalaze na pet mjesta. Najbrojnije su one ispod teksta (61), zatim slijede bilješke na vanjskoj margini (12), ispod i na vanjskoj margini zajedno (3), na kraju poglavlja (4) i u posveti (1). U djelu Hilariona Gašparotija *Czvet szveteih, ali Sivlenye, y chini szvetczev* iz 1752. godine, bilješke pronalazimo samo u posveti ispod teksta, dok ih u drugim dijelovima knjige nema. Gledajući kako su one vremenski raspoređene, dolazi se do podatka da broj bilježaka ispod teksta kontinuirano raste, dok su one na marginama u zadnja dva desetljeća 18. stoljeća nestale (tablica 21.). Različita mjesta pojavljivanja bilježaka vidljiva su i na slikama 41., 42., 43. i 44.

Tablica 21. Zastupljenost bilježaka u knjigama tijekom 18. stoljeća

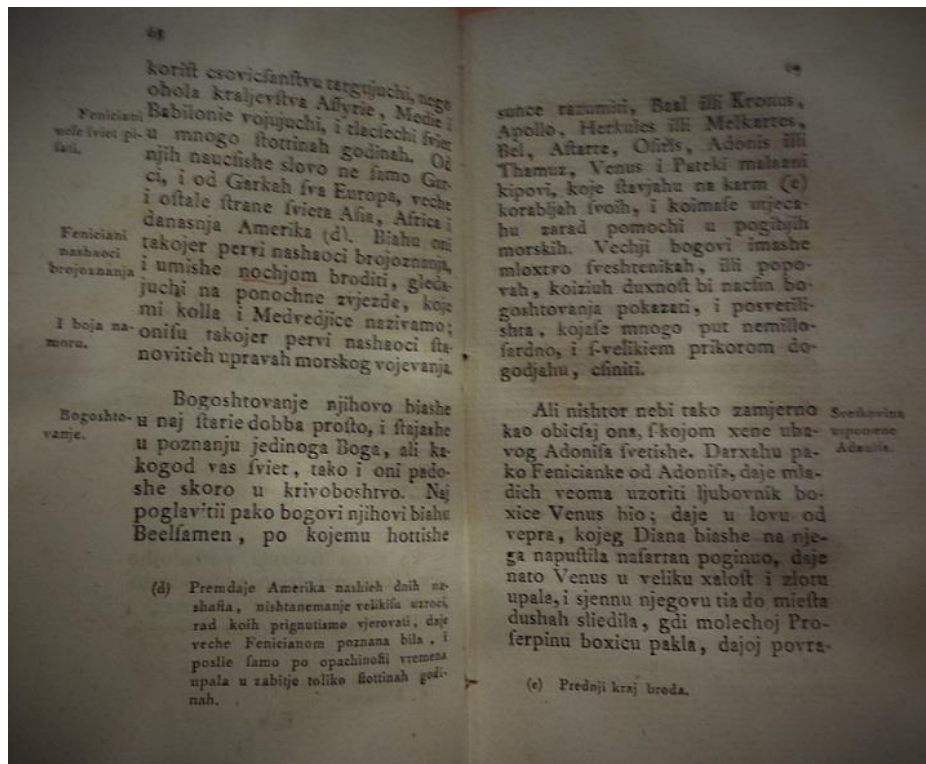
Godina	Ispod teksta	Godina	Na vanjskoj margini	Godina	Ispod + na vanjskoj margini	Godina	Na kraju poglavlja
1700-1710	/	1700-1710	/	1700-1710	/	1700-1710	/
1710-1720	/	1710-1720	/	1710-1720	/	1710-1720	/
1720-1730	/	1720-1730	3	1720-1730	/	1720-1730	/
1730-1740	2	1730-1740	1	1730-1740	/	1730-1740	1
1740-1750	2	1740-1750	/	1740-1750	/	1740-1750	/
1750-1760	2	1750-1760	1	1750-1760	/	1750-1760	/
1760-1770	3	1760-1770	5	1760-1770	/	1760-1770	2
1770-1780	7	1770-1780	2	1770-1780	2	1770-1780	/
1780-1790	20	1780-1790	/	1780-1790	/	1780-1790	1
1790-1800	25	1790-1800	/	1790-1800	1	1790-1800	/
Ukupno	61	Ukupno	12	Ukupno	3	Ukupno	3

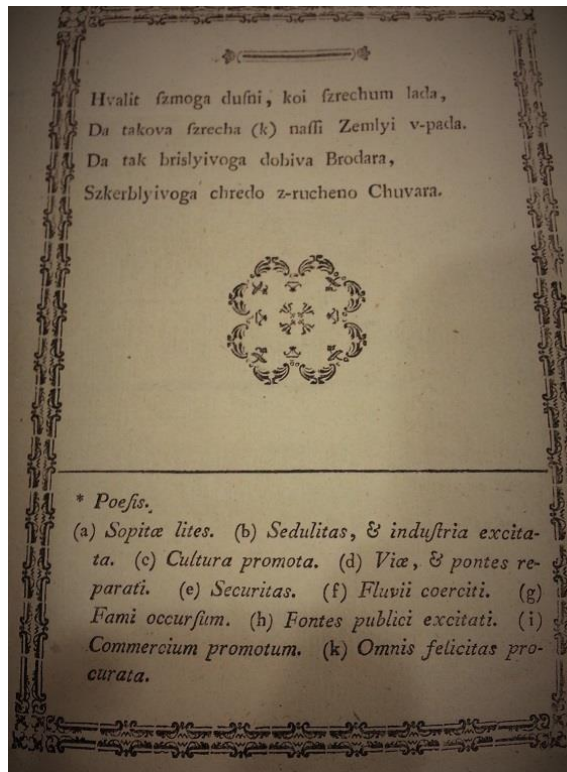
Slika 41. Primjer bilješki ispod teksta – književnost
Šimun Štefanec, *Pisma od Ivana Slakovića* (Osijek, 1781.)

Slika 42. Primjer bilješki na vanjskoj margini – hagiografija
Lovro Bračuljević, *Uzao Scerafinske goruchie gliubavi* (Budim, 1730.)

Slika 43. Primjer bilješki ispod poglavlja i na vanjskoj margini – povijest
Mirko Danijel Bodganić, *Dogodjaji svieta* (Beč, 1792.)

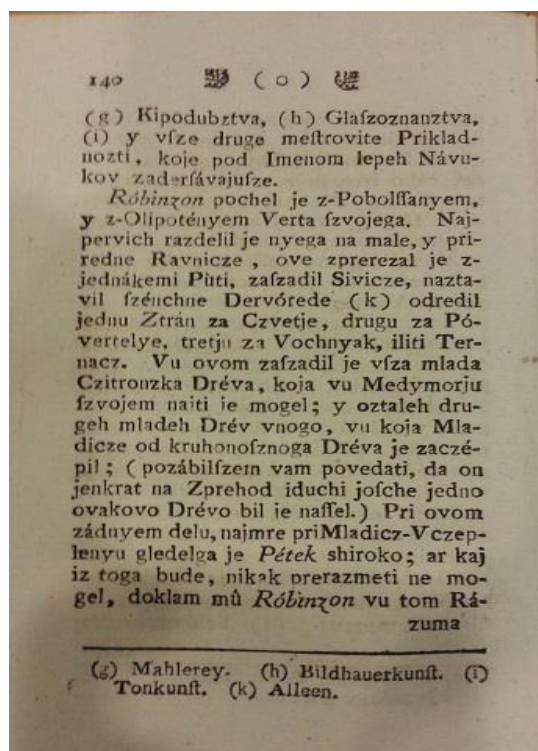
Slika 44. Primjer bilješki na kraju poglavlja – književnost
 Šimun Jelačić, *Z Horvatzke vittie* (Zagreb, 1785.)

Bilješkama ispod teksta, koje su ujedno i najbrojnije, broj raste na kraju stoljeća kada je pronađeno ukupno 45 od 61 bilješke. Te su bilješke najčešće imale svrhu da ukazuju na mjesto odakle su pisci crpili podatke za svoje djelo.¹⁵⁴ Bilješke sa strane češće se pojavljuju sredinom stoljeća kada se pronalazi svih 12 bilješki. Iz toga se može zaključiti kako bilješke ispod teksta mijenjaju one sa strane i postaju standard u proizvodnji i tiskanju knjiga u nadolazećim razdobljima. Prema ovom istraživanju, bilješke su se u 18. stoljeću označavale na različite načine. Najčešći načini označavanja bili su:

- označavanje slovima u zagradi (a), (b), (c)
- slovima sa zagradom nakon slova a), b), c)
- slovima u uglatoj zagradi [a], [b], [c]
- zvjezdicama i zagradom iza *), **), ***)
- zvjezdicama *, **, ***
- brojevima u zagradi (1), (2), (3).

¹⁵⁴ Velagić, Zoran; Kristek, Andrej. Nav. dj., str. 177.

Prvi i drugi način obilježavanja bili su najčešći. Većina bilježaka pisana je u kontinuitetu, od a) do z) ili x), odnosno od (1), (2), (3) pa nadalje. Neka djela nisu imala taj kontinuitet pa je svaka sljedeća stranica ponovno počinjala od a), 1), *), itd. Na takav su način označavane bilješke ispod teksta, dok one sa strane nisu označavane nikakvim simbolima jer su stajale pored riječi ili rečenice na koje su odnosile te im nije trebala posebna oznaka. Iznimka je djelo *Uzao Scerafinske (našcki) goruche gliubavi* Lovre Bračuljevića, gdje su i bilješke sa strane označene slovima (a), (b), (c). Još jedan marginalni slučaj korištenja bilješki pronalazimo u djelu Ivana Maljevca *Trojverztna Marie Theresie* u kojemu su one označavane s a), b), c)..., a nakon toga aa), bb), cc). Vrlo je važna činjenica da su bilješke u većini slučajeva pisane latinskim jezikom, dok ih u nekim djelima pronalazimo i na njemačkom jeziku. Jedna od knjiga koje sadrže bilješke na njemačkom jeziku je djelo Daniela Defoa, odnosno prevoditelja, Antona Vranića, *Mlaissi Robinzon iliti Jedna kruto povolyna, hasznovita pripovezt za detczu* iz 1756. godine (slika 45.).

Slika 45. Primjer bilješke na njemačkom jeziku – književnost
Vranić, Anton. *Mlaissi Robinzon* (Zagreb, 1796.)

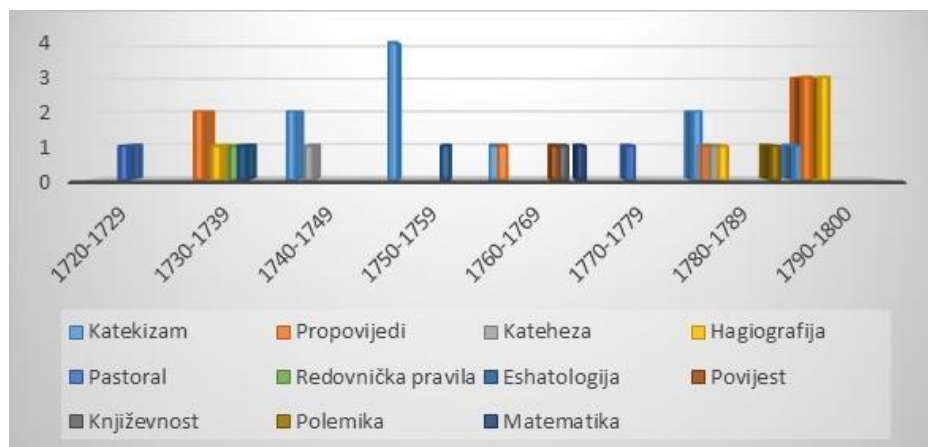
Može se zaključiti da postoji sustavnost korištenja bilježaka u 18. stoljeću, te da su one bile standard za djela koja su svećenici i propovjednici koristili u svrhu širenja vjere, ali i u

književnim djelima koja postaju sve popularnija i češća krajem 18. stoljeća i koja su oko sebe okupljala sve veću čitateljsku publiku. Bilješke su važan paratekstualni element u istraživanju povijesti knjige uopće. Kao takav, usko je vezan za interakciju čitatelja sa sadržajem knjige o kojoj će biti riječi u drugom dijelu rada. Taj odnos čitatelja sa sadržajem teksta potaknuo je tiskare i autore da počnu koristiti bilješke kao važno sredstvo koje će olakšati korištenje i čitanje knjiga, iako i danas čitatelji imaju praksu bilježiti sebi važne natuknice na prazninama oko teksta. U nastavku rada bit će prikazan još jedan važan paratekstualni element hrvatske knjige iz 18. stoljeća, a to je popis pogrešnih riječi, mjesto gdje je korektor iz teksta izdvojio pogrešne riječi koje su nastale u fazi tiska. Vrlo je česta, iznad popisa, isprika zbog učinjenih pogrešaka te je čitatelj umoljen da uvaži ispriku.

3.3.5. Popisi pogrešnih riječi

Cilj je ovog potpoglavlja prikazati koliko su česti u hrvatskim knjigama iz 18. stoljeća bili popisi pogrešnih riječi i koja im je bila namjena. Zanimljivost koja se veže uz te popise je isprika iznad samog popisa, u kojoj se njezin sastavljač ispričava čitateljima na pogreškama koje je učinio tijekom slaganja djela. Ti indeksi/popisi pogrešnih riječi bili su jedan od čestih i važnih elemenata u hrvatskim knjigama. Nakon što je djelo napisano i tiskano, autori, tiskari ili izdavači pregledom su djela na jednom mjestu prikupili sve pogrešno tiskane riječi u djelu i svrstali ih u jedan poseban popis riječi, dodan uobičajeno na kraju knjige. Kao i kod bilježaka, svrha ovog elementa bilo je olakšavanje čitanja i razumijevanja teksta.

Prema podacima iz istraživanja, popis pogrešnih riječi sadrže 33 knjige. Vjerske su vrste najzastupljenije s 29 knjiga, dok se kod ostalih vrsta popis pogrešnih riječi pronalazi u 4 djela iz književnosti, povijesti, polemike i matematike. Kod vjerskih vrsta prednjače katekizmi (10), propovijedi (7) i hagiografija (5). Vidljivo je da postoji korelacija između vrste djela i korištenog elementa. Tiskari/autori knjiga koje su sadržavale taj element imali su potrebu tiskati popise pogrešnih riječi kako ljudi koji su čitali, ili kojima su te knjige čitane, ne bi krivo shvatili sadržaj knjige, ili kako bi uputili na pravilan izgovor određene riječi. Promatrajući pojavljivanje popisa pogrešnih riječi rijekom vremena (grafikonu 51.), vidi se da se on značajnije pojavljuje tek od 1730. godine, dok mu je broj prema kraju stoljeća u blagom porastu. Iznimka je razdoblje od 1770. do 1780. godine, kada je pronađen tek jedan popis pogrešnih riječi u jednom pastoralu. To se može pripisati činjenici da je u tom razdoblju proizvodnja vjerskih knjiga u blagom padu (27 knjiga). Kako su izgledali popisi pogrešnih riječi, vidljivo je na slikama 46. i 47.

Grafikon 51. Pojavnost popisa pogrešnih riječi u knjigama tiskanim u 18. stoljeću

Fallinke Slovo-Učisćenje, i nje popravljenje po Stranama, i Redkami zabilježiti.

Strane	Redki	Fallinke	Poprava.
4	18.	terpiti	terpiti.
7	25	krivnek	kriv., nek
8	3	postati	postali
23	23	odkuđ	a
32	7	obrav	obrao
37	19	ka daga	kadaga
38	11	komu	koima
40	3	zlatoufi	Zlatoufi
47	14	probogivanju	probogivanju
160	1	punje	punije.
188	6	iluzi iz	iluzi iz
113	3	iluzi iz	iluzi iz
206	6	iluzi iz	iluzi iz

U.

Slika 46. Primjer popisa pogrešnih riječi - propovijed Bernardin Lekaković, *Govorenja za sve nedilje godishnje* (Osijek, 1795.)

Lst.	Red.	Zabludjenje.	Poprav.
27	11	Neba	s- Neba
37	4	ne fvote	na fvote
45	25	zapovidu	zapovida
49	13	ISUkerstom	ISUkerstova
53	26	Molivu	Molitvu
58	24	podpechivali	podpuhivali
82	27	VIKTORIA	VIKTORU
88	10	na mirnu	na mirru
91	9	Xivitishe	Xivitiche
95	24	imaju Marcel- lova	imaju dilla Marcello- va
100	19	u kojih makah	u kojih mukah
104	7	fvitie	fvitlie
107	1	poko	pako
108	9	podpadashe	podbadashe
147	4	glafno	glafno
200	27	bajatifie	bojatifie
201	8	fobim	fobicu
202	4	odrezu	odvezu
203	17	koligo	koliko
210	18	uznofi	uznofi
218	3	potriva	protiva
226	9	oumorili	umorili
249	9	Bnxjega	Boxjega
256	8	tagi	taki
302	17	Akoli	Akofi

316

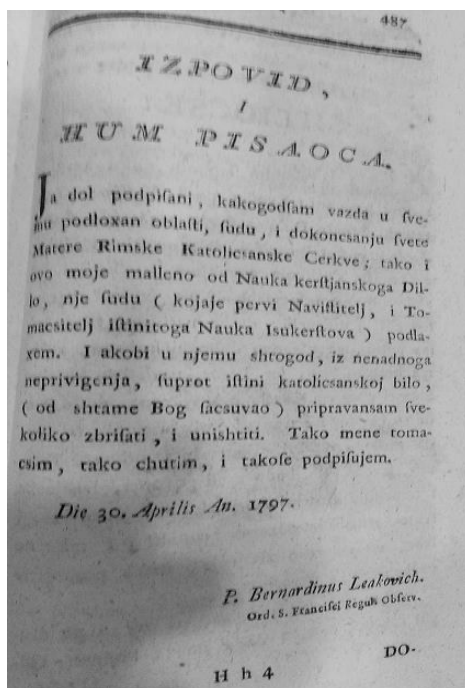
Slika 47. Primjer popisa pogrešnih riječi – književnost, Ivan Marević, *Dilla svetih mucsenikah* (Osijek, 1800.)

Popis pogrešnih riječi bio je važno sredstvo koje su autori koristili da pomognu čitateljima pri čitanju, ali i da se ispričaju za nenamjerne pogreške koje su se znale pojaviti u djelu.

3.3.6. Pogovor

U pogovoru većinom pronalazimo podatke o djelu i autoru, ali isto tako i upute kako čitati određenu knjigu. Prema podacima iz knjiga, pogovor se pronalazi i pod riječju *opomena*, *sverha*, *priporuka*, *izpovid*, *pouka*... Nisu svi pisci, u dijelovima na kraju knjige, davali podatke o djelu. Razlozi su bili različiti kao i nazivi pogovora. Tako je Bernardin Leaković u svom djelu *Nauk od poglavitih stvari* opisao što napraviti s knjigom ako u njoj čitatelji pronađu dijelove koji govore suprotno od učenja Katoličke crkve:

„Ja dol podpišani kakogod sam vazda u ſve-
Mu podloxan oblaſti, ſudu i dokoncsanu ſvete
Matere Rimſke Katolicsje Cerkve, tako i ovo
Moje maleno od Nauka Kerſtjanskoga Dil-
lo, nje ſudu (kojaje prvi Naviſtitelj i To-
macſitelj iſtinitog Nauka Isukerſtova), podla-
xem. I ako bi u njemu sthogod, iz nenadanoga
neprivigenja, ſuprot iſtini katolicsanskoj bilo,
(od ſhtame Bog ſacsuvao) pripravansam ſve-
Koliko zbriſati i uniſthiti. Tako mene toma-
Csim, tako chutim, i takofe podpiſujem (v. sliku 48.)

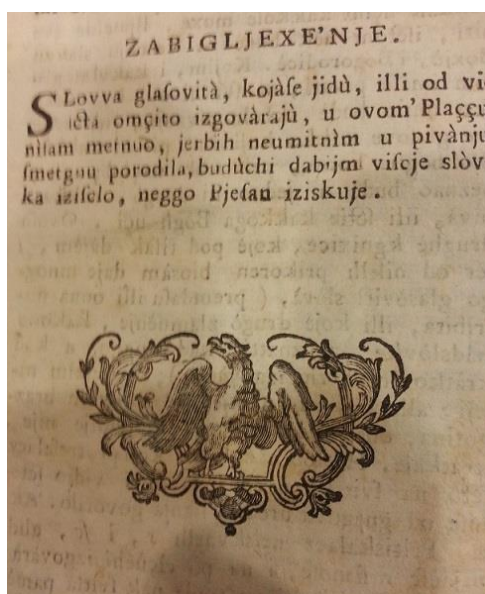

Slika 48. Pogovor – katekizam

Bernardin Leaković, *Nauk od poglavitih stvari kerstjansko* (Budim, 1798.)

Petar Knežević u djelu *Mukka Gospodina našega Issukrsta* u pogovoru, koji on naziva *zabigljexe`nje*, na kraju djela objašnjava zašto nije stavio određenu vrstu slova u knjigu.

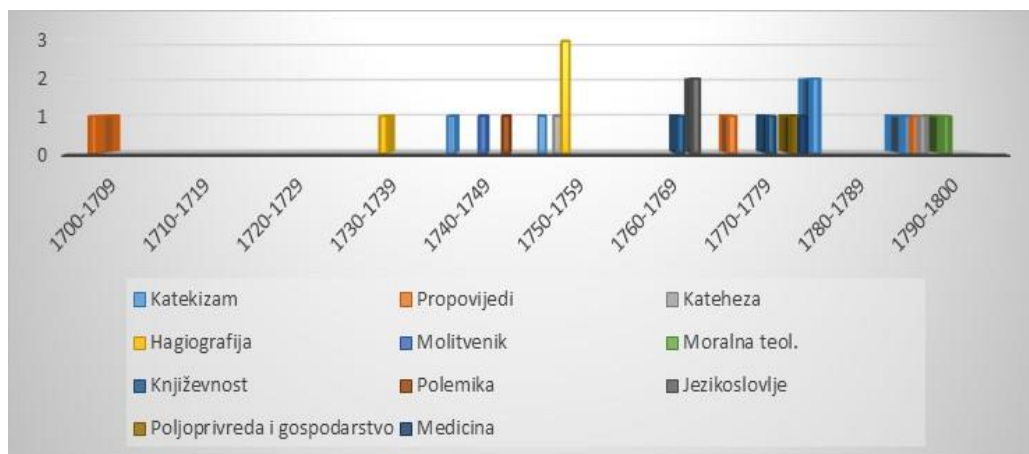
Slovva glašovita, koja je jidu ili od vi-
iĉta omĉito izgovaraju, u ovom` Plaĉĉu
niĉam metnuo, jerbi neumitnim u pivanju
smetgnu porodila, buduchi dabijm viĉe slov-
ka iziĉclo, nego Pjeĉan iziskuje (slika 49.).

Slika 49. Pogovor – kateheza

Petar Knežević, *Mukka Gospodina nascega Issukarsta i plac Matere gnegove*
(Venecija, 1753.)

U analiziranim knjigama zabilježeno je ukupno 23 pogovora. Vjerskim pripada 16, dok 7 pripada ostalim vrstama knjiga. Tek se od 1740. godine pogovor počinje češće pojavljivati u knjigama (grafikon 52.), ali zbog malog broja i različite zastupljenosti po vrstama, ne može se potvrditi korelacija s određenom vrstom ili vremenskim razdobljem. Zanimljivost je da od 23 djela koja imaju pogovor, njih 16 imaju i predgovor, dok njih 7 nema niti jedan element. Od tih 7 knjiga, 5 pripada vjerskim vrstama (propovijedi, katekizam, moralna teologija i kateheza), dok dvije pripadaju književnosti i polemici.

Grafikon 52. Pojavnost pogovora u knjigama tiskanim u 18.stoljeću

Pogovori su bili važni, ali i atraktivni elementi u hrvatskim knjigama tiskanim u 18. stoljeću. No uočeno je da se o njima vrlo malo zna. Pogovor je mjesto koje sadrži zanimljive informacije o autorima i njihovim mislima, sadržaju djela, stanju u društvu. Literatura o pogovorima malo govori i bilo bi dobro posvetiti tom elementu malo više pažnje u nekom budućem istraživanju.

Važno pomagalo i paratekstualni element od velike važnosti za čitatelja bio je tekući naslov i podnaslov, koji je u svakom trenutku čitatelju davao informaciju što čita ili u kojem se poglavlju djela nalazi. Ti su elementi bili sredstvo namijenjeno *stvarnim* čitateljima, onima koji su otvorili knjigu i čitali ju, dok je „mogući čitatelj“ koristio paratekstualne elemente samo s naslovne stranice.

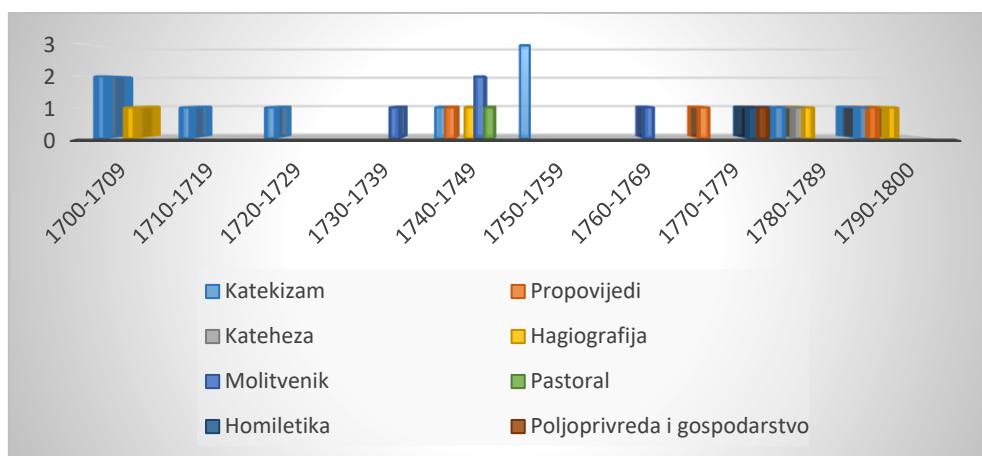
3.3.7. Tekući naslovi

Za razliku od naslova knjige, tekući naslovi i podnaslovi nisu dostupni nikome osim samim čitateljima. Oni imaju smisla samo za one koji su već uključeni u proces čitanja teksta. Tekući naslov je naslov određenog segmenta knjige. U jedinstvenoj knjizi, ti segmenti mogu biti dijelovi, poglavlja, potpoglavlja ili paragrafi. No važno je naznačiti da nisu naslovi prikladni samo za naslovne stranice knjige, a nazivi poglavlja i potpoglavlja za njen unutarnji dio.¹⁵⁵ O samom tiskaru ili autoru ovisi hoće li djelo imati takve elemente ili ne. Tekući naslovi služe kao podsjetnik, nalaze se na vrhu stranice, ponekad i u skraćenoj formi glavnog naslova rada. Ako se tekući naslov nalazi s lijeve strane, onda je najčešće riječ o stvarnom naslovu rada, ako se nalazi s desne strane, radi se o naslovu dijela knjige odnosno poglavlja. U teoriji, oni su samo podsjetnici, praktični kada netko čita tekst, ali nekada oni prekoračuju svoj zadatak i igraju

¹⁵⁵ Genette, Gerard. Nav. dj., str. 294-296.

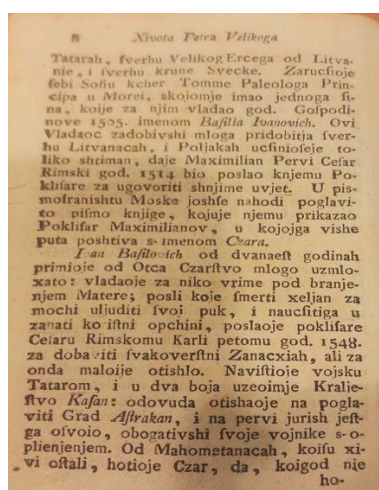
svoju ulogu na način da potajno daju naziv poglavlju ili da označavaju detalje koji se mijenjaju od stranice do stranice, kao što je to slučaj u promjenjivim tekućim naslovima.¹⁵⁶

Među analiziranim knjigama pronađeno je ukupno 25 knjiga koje u sebi sadrže tekući naslov. Gledajući prema vrsti knjige, samo jedno djelo koje pripada ostalim vrstama ima u sebi tekući naslov (poljoprivreda i gospodarstvo), dok ostala 24 pripadaju vjerskim vrstama. Najviše knjiga s tekućim naslovom prema pojedinačnoj podjeli imaju katekizmi (10). Prema grafikonu 53., vidljivo je da zastupljenost ovog elementa svoj vrhunac doseže u razdoblju od 1740. do 1760. godine, kada se pojavljuje 9 knjiga.

Grafikon 53. Pojavnost tekućeg naslov u knjigama tiskanim u 18.stoljeću

Jedan od primjera djela koje sadrži tekući podnaslov je knjiga Aleksandra Tominkovića *Xivot Petra Velikoga czara Rusie* iz 1794. godine (slika 50.).

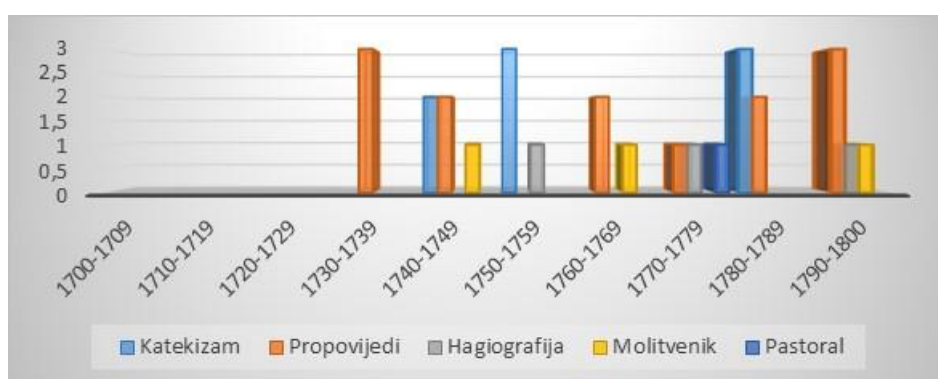

Slika 50. Tekući naslov – književnost

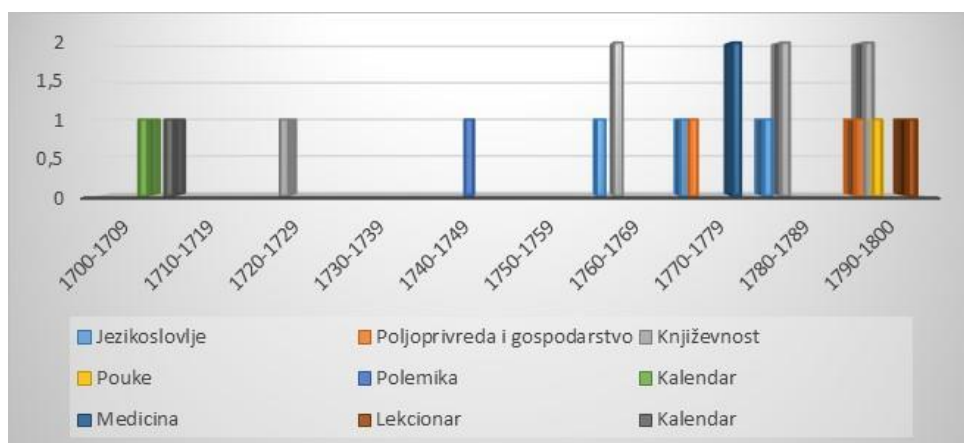
Aleksandar Tominković, *Xivot Petra Velikoga* (Osijek, 1794.)

¹⁵⁶ Isto, str. 316.

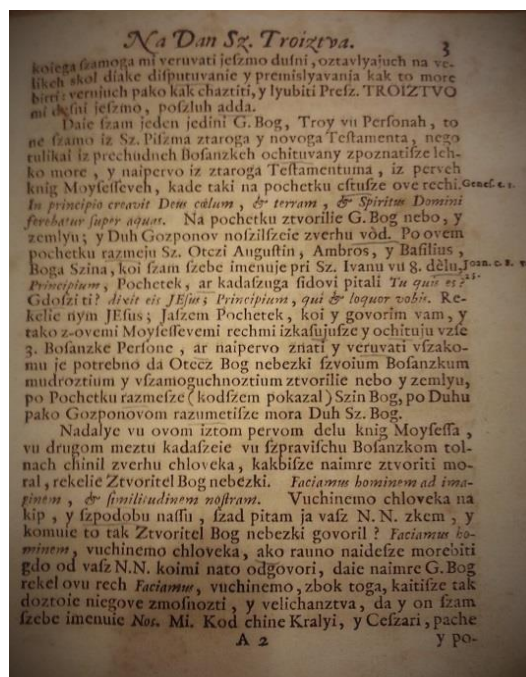
Za razliku od tekućeg naslova, tekući podnaslovi/poglavlja pronalaze se u 47 obrađenih knjiga. Od tog broja 28 pripada vjerskim vrstama, dok njih 19 pripada ostalim vrstama knjiga. Pojedinačno su propovijedi (13) i katekizmi (8) vrste s najvećim brojem tekućih podnaslova/poglavlja, dok je kod ostalih vrsta književnost najzastupljenija sa 7 knjiga. Kod vjerskih vrsta, ovaj se element ne pojavljuje sve do 30-ih godina 18. stoljeća, dok ga kod ostalih vrsta pronalazimo od početka stoljeća. Broj knjiga s ovim elementom raste tijekom stoljeća, dok se kod vjerskih knjiga on ravnomjerno pojavljuje u tom vremenskom razdoblju kako je vidljivo na grafikonima 54. i 55. Na slici 51. primjerom je pokazano kako je izgledao tekući podnaslov u djelu Stefana Zagrebca, *Prodeke zverhu nedely Trojachkeh* iz 1734. godine.

Grafikon 54. Pojavnost tekućeg podnaslova u vjerskim knjigama tiskanim u 18. stoljeću

Grafikon 55. Pojavnost tekućeg podnaslova u ostalim vrstama knjiga tiskanim u 18. stoljeću

Slika 51. Tekući podnaslov – propovijed

Stefan Zagrebec, *Prodeke zverhu nedely Trojachkeh* (Zagreb, 1734.)

Za razliku od ostalih paratekstualnih elemenata, ilustracije se mogu smatrati odmorom za čitatelja, stankom između poglavlja ili većih sadržajnih cjelina, ali i pomagalom koje je čitatelju olakšavalo da vizualizira sadržaj knjige. Kako je pokazalo ovo istraživanje, bio je to element koji je zauzimao važno mjesto u knjigama iz 18. stoljeća.

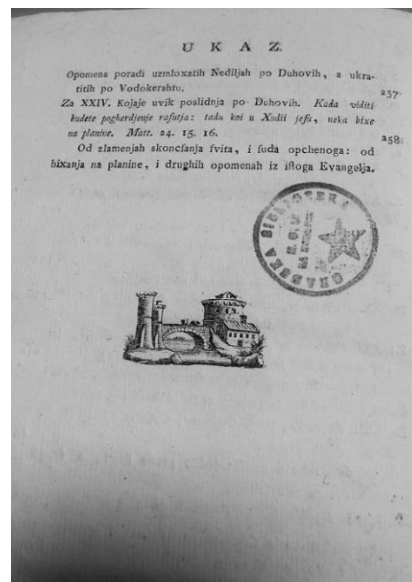
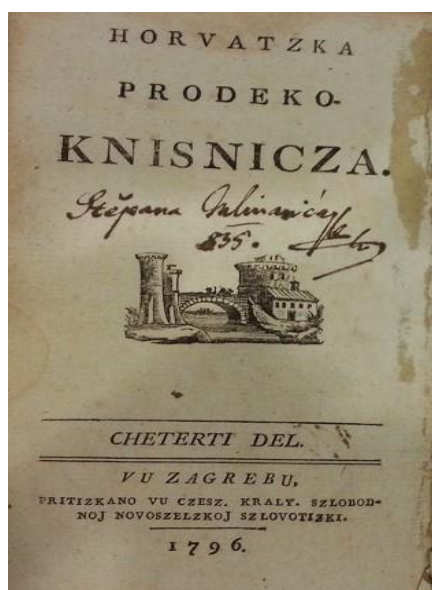
3.3.8. Ilustracije

Primjena bakroreza krajem 16. stoljeća omogućila je kvalitetnije i učestalije ilustriranje knjiga, a riječ je o tehnici koja se zadržala sljedećih 200 godina. Uz nju, za manje zahtijevane knjige, koje nisu trebale finije otiske, i dalje je korišten drvorez. Ilustracije su u povijesti imale ogroman utjecaj i značaj za čitatelja. One su češće odgovarale na praktične potrebe čitatelja, nego na one estetske. Njihov je zadatak bio da vizualiziraju sadržaje o kojima se čitalo i slušalo. Na neki su način one pomagale „lijenim“ čitateljima, kojima je bilo jednostavnije vizualizirati pojedine dijelove teksta nego ga pročitati.¹⁵⁷

Prema prikupljenim i obrađenim podacima, knjižne ilustracije čine važan dio u tiskarskoj proizvodnji hrvatskih knjiga 18. stoljeća. Ilustracije se pojavljuju u mnogim knjigama

¹⁵⁷ Febvre, Lucien Paul Victor; Henri-Jean Martin. Nav. dj., str. 90-103.

u različitim oblicima, formatima i na različitim mjestima. Ovo istraživanje usmjerilo se na slikovne ilustracije, dok tiskarski ukrasi, inicijali i sl., koji su se nalazili iznad, ispod ili oko teksta, nisu obrađivani. U ponekim knjigama različitih tiskara pronađene su iste ilustracije. Primjere takve prakse pronalazimo u djelu koje je preveo Anton Vranić *Mlaissi Robinzon iliti Jedna kruto povolya, hasznovita pripovezt za detczu* iz 1796. godine te u još jednom prevedenom djelu, onom Josipa Ernsta Matijeveća iz 1796. *Raztolnachenye evangeliumov nedelyneh* (slika 52). Ta dva djela sadrže istu ilustraciju, dvije kamene kule koje su povezane mostom. Taj fenomen može se pripisati tome što su oba djela tiskana u tiskari Ivana Novosela u Zagrebu. Zanimljivo je da se iste te slike pronalaze i u djelima tiskanim u tiskari Martina Divalda u Osijeku. U djelu iz 1795. *Govorenja za sve nedilje godishnje* autora Bernardina Leakovića pronalazi se ista slika kao i u prethodnim primjerima, kao i u djelu *Uputjenja katolicsanska* Ivana Velikanovića iz 1797., ili *Ispisanje ratta turskoga* Blaža Bošnjaka iz 1792. (slika 53.). Iste ilustracije sadrže još dva djela tiskana u Divaldovoj tiskari. Uobičajena praksa tijekom 16. i 17. stoljeća bila je da tiskari ploče s kojih su se utiskivale grafike za potrebe knjižne ilustracije razmjenjuju, prodaju, dorađuju i da one služe kao predlošci drugim majstorima i tiskarima. Naravno, dva su tiskara mogla naručiti i iste ploče iz iste radionice.

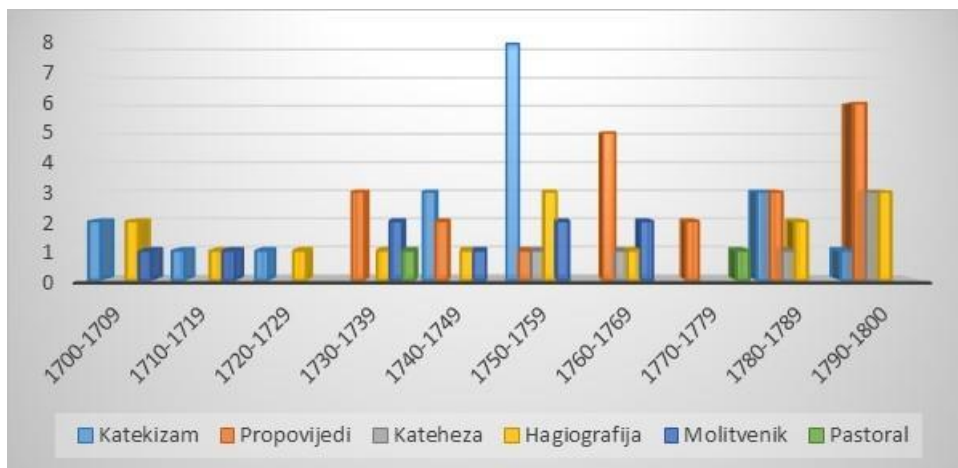
Slika 52., 53. Primjer istih ilustracija kod različitih tiskara

Josip Ernst Matijeveć, *Raztolnachenye evangeliumov nedelyneh*
(Zagreb, 1796.) - kateheza

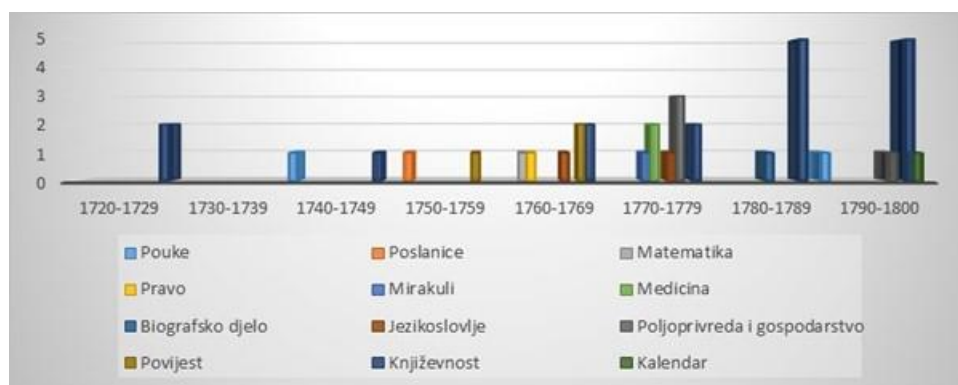
Blaž Bošnjak, *Ispisanje ratta turskoga*
(Osijek, 1792.) - književnost

Od ukupno 244 obrađene knjige, u njih 109 pronađene su ilustracije, 73 u vjerskim i 36 u ostalim djelima. Pojedinačno gledajući, najviše ilustracija pronalazi se kod propovijedi (22),

katekizama (19), hagiografija (15) i molitvenika (9), dok su književnost (17) i poljoprivreda i gospodarstvo (4) najzastupljenije kod ostalih vrsta. Tijekom 18. stoljeća, ilustracije u vjerskim knjigama najčešće se pojavljuju u razdoblju od 1750. do 1760. godine, u 24 knjige, dok je kod ostalih vrsta to razdoblje od 1760. do 1780. godine, sa 16 ilustriranih djela (grafikoni 56. i 57.). Posebnog pravila u pojavljivanju ilustracija u knjigama nije bilo, one su pronađene u svim dijelovima knjige, od naslovne, pa sve do završnih stranica.

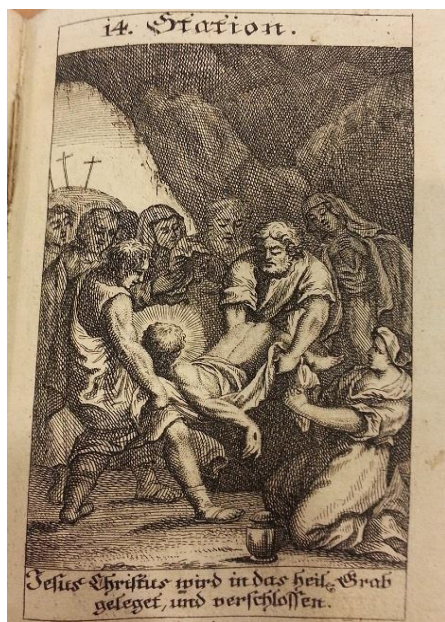
Grafikon 56. Pojavnost ilustracija u vjerskim knjigama na hrvatskom jeziku u 18.stoljeću

Grafikon 57. Pojavnost ilustracija u vjerskim knjigama na hrvatskom jeziku u 18.stoljeću

Jedna od zanimljivije ilustriranih knjiga djelo je *Put krixa ili xaloŕno putovagnie Naŕega izmucŕenoga Gospodina Issukrsta* iz 1738. godine. Ilustracije su raspoređene u cijelom djelu, a prikazuju Isusovo putovanje od kuće Poncija Pilata do Kalvarije. Potpisi uz fotografije tiskani

su na njemačkom jeziku. Može se pretpostaviti da je budimski tiskar koristio isti bakrorez za njemačko i hrvatsko izdanje kako bi uštedio novac (slika 54.). Također, vrlo zanimljiva i posebna knjiga je djelo Antona Vranića *Mlaisi Robinzon* iz 1796. godine. Ta knjiga jedina od pronađenih i obrađenih, ima ilustracije u boji koje, nisu nastale tiskanjem nego ručnim oslikavanjem (slika 55.). Još jedno važno i sustavno ilustrirano djelo je ono Antuna Josipa Turkovića *Xivot svetoga Eustachie* iz 1794. godine. Ilustracije većinom stoje samostalno na jednoj stranici, a ispod njih stoji opis događaja koji prikazuju (slika 56.). Kao posebno važno djelo ističe se i *Ogledalo temelja, vire i zakona katolicsanskoga* Emerika Pavića iz 1759. godine, koje je sustavno ilustrirano s ukupno 99 ilustracija, koje se nalaze se ispod naslova poglavlja, a prikazuju biblijske događaje na koje se određeno poglavlje odnosi (slika 57.).

Slika 54. Primjer sustavno ilustrirane knjige s opisom na Njemačkom jeziku – molitvenik
Put krixa ili xalofno putovagnie (Budim, 1734.)

Slika 55. Primjer ilustrirane knjige i ručno obojene slike – književnost
Anton Vranić, *Mlaisi Robinzon* (Zagreb, 1796.)

Slika 56. Primjer sustavno ilustrirane knjige
Antun Josip Turković, *Xivot svetoga Eustachie*
(Osijek, 1794.) – hagiografija

Slika 57. Primjer sustavno ilustrirane knjige
Emerik Pavić, *Ogledalo temelja, vire i zakona*
(Budim, 1759.) – katekizam

4. INTERAKCIJA ČITATELJA I KNJIGE

Tijekom posljednje četvrtine 20. stoljeća istraživanje čitateljskih navika krenulo je u novom smjeru, ponajprije zahvaljujući radovima Rogera Chartiera, Roberta Darntona, Wolfganga Isnera, Stanleya Fisha i drugih. Žarište zanimanja postaje rekonstrukcija čitateljskih navika i, prema tome, odgonetavanje oblika apropijacije teksta, pri čemu se koriste dva metodološka pristupa: istraživanje načina prezentacije teksta i interakcije čitatelja s tekstom.¹⁵⁸ Prvi pristup temeljio se na načinu prezentacije teksta, a drugi na prikupljanju i odgonetavanju materijalnih tragova čitatelja u knjizi: bilješki, podcrtavanja, komentara, posveta, itd., tj. na rekonstrukciji interakcije čitatelja sa samom knjigom kao materijalnim objektom i čitatelja s tekstom kao intelektualnim sadržajem. Takvo istraživanje provedeno je na temelju izvorne literature i manjeg uzorka knjiga u radu *Organizacija tekstualnih sadržaja i stranični postav u hrvatskim knjigama tiskanim u Divaldovoj tiskari tijekom 18. stoljeća*, u kojemu je dana i prva poznata klasifikacija bilježaka. Taj se rad može smatrati pilot istraživanjem ovome doktoratu, gdje su pak obje forme interakcije istražene na temelju obimnijeg izvornog materijala – 244 knjige tiskane na hrvatskom jeziku u 18. stoljeću. U tim su knjigama sačuvani brojni „tragovi čitatelja“: oznake vlasništva kao jedan od najbrojnijih tragova, osobne bilješke, bilješke o porijeklu knjige, podcrtavanja i označavanja teksta, bilješke uz tekst, itd. Svi ti podatci prikazuju različite forme interakcije koju su čitatelji ostvarili, kako s knjigom, tako i s njezinim sadržajem.

Od 244 obrađene knjige, u 161 je pronađen barem jedan od oblika interakcije. Interakcija čitatelja s knjigom kao materijalnim objektom uočena je u 147 knjiga, dok interakciju čitatelja s tekstom kao intelektualnim i/ili estetskim sadržajem pronalazimo u 81 knjizi. Prema tablici 22. vidljive su forme i broj interakcija koje su obuhvaćene ovim istraživanjem.

¹⁵⁸ Velagić, Zoran; Kristek, Andrej. Nav. dj., str. 337.

Tablica 22. Vrste i broj interakcija u knjigama tiskanim na hrvatskom jeziku u 18. stoljeću

Oblici interakcije					
	Interakcija sa sadržajem	Broj interakcija		Interakcija čitatelja s knjigom kao fizičkim predmetom	Broj interakcija
Interakcija čitatelja sa sadržajem knjige	Ispravke teksta	17	Interakcija čitatelja s knjigom kao fizičkim predmetom	Ex libris/ Oznaka vlasništva	95
	Podcrtavanja, označavanje teksta	56		Knjižne kletve	3
	Tekstualni dodaci	13		Posvete	4
	Bilješke uz tekst	23		Osobne bilješke	34
	Organizacija sadržaja	16		Poruke, pisma i stvari sačuvane u knjigama	5
				Porijeklo knjige	22
Ukupno		122			178

U nastavku rada bit će prikazane sve navedene vrste interakcija, a bit će dani i brojni tekstualni i slikovni primjeri. Različite vrste interakcija bit će stavljene u korelaciju s različitim žanrovima koji su utvrđeni ranije i prezentirani u uvodnom dijelu radnje. Kao i u prethodnom dijelu istraživanja, 27 žanrova razdijeljeno je na njih 13 vjerskog sadržaja i ostale. Ostalima pripadaju iste vrste kao i kod prethodnog istraživanja tekstualne organizacije knjige, to su polemika, pjesmarice, pouke, biografsko djelo, kalendar, lekcionari i govorništvo, matematika, pravo, medicina, jezikoslovlje, poljoprivreda i gospodarstvo i povijest. U vjerske vrste, kao i u prethodnom slučaju, uvršteni su katekizmi, propovijedi, kateheze, hagiografija, poslanice, homiletika, moralna teologija, psalmi, čuda, redovnička pravila, eshatologija, pastori i molitvenici.

Prema podacima iz tablice 22., najčešći oblik interakcije čitatelja s knjigom bila je oznaka vlasništva, pa će pregled i započeti s tom vrstom interakcije.

4.1. Interakcija čitatelja s knjigom

4.1.1. Oznake vlasništva

Knjige koje su došle do nas, a tiskane su u 18. stoljeću, prošle su mnogo ruku i različitih vlasnika. Susljedno tome, oznaka vlasnika u istraživanju povijesti knjige istakla se kao jedan od najčešćih oblika interakcije uopće. I u ovom istraživanju situacija je slična. U knjigama se pronalaze razni oblici i vrste žigova pojedinih ustanova i osoba, višestruki *ex librisi*, i bilješke različitih vlasnika koje su dopisivane tijekom nekoliko stoljeća. Temeljna značajka oznake vlasništva nad knjigom bila je pokazati da ta knjiga nekome pripada. Nadalje, ta oznaka imala je i funkciju zaštite knjige od krađe, ali i od nemara onih koji su ju posudili. Kada su vlasnici knjiga zabilježili svoje ime na knjizi, oni su ju označili, a ta se oznaka mogla odstraniti jedino fizičkim putem. Oznake vlasništva pojavljuju se najčešće kao vlastoručni potpisi, dok su žigovi, naljepnice i druge vrste oznaka nešto rjeđe. *Ex librisi* su nastali u vrijeme kada nisu postojale knjižnice i kada je bilo prijeko potrebno zaštititi knjige koje su često cirkulirale između većeg broja osoba. U počecima, *ex libris* je bio žig na kojem je pisalo „ex libris“, a uz njega je stajalo ime i prezime vlasnika, grb obitelji, a nerijetko su to bili i različiti simboli kao zmajevi, zalasci sunca, brodovi i slični prizori. *Ex libris* se također nalazio i na komadu papira koji se onda lijepio na unutrašnje stranice knjige, najčešće na korice.¹⁵⁹ Jedan od takvih primjer je i *ex libris* dr. Leandra Brozovića (slika 60.).

Prema dobivenim podacima, oznake vlasništva javljaju se u čak 95 knjiga, što znači kako 43% knjiga ima zabilježenog vlasnika. Pojedine su knjige imale oznake tri do četiri vlasnika, što nam, dakako, govori da je knjiga imala osobit put kojim je došla i sačuvala se do danas. U kojoj su se žanrovskoj vrsti knjige oznake vlasništva kao oblik interakcije najčešće pojavljivale, prikazano je u tablici 23.

¹⁵⁹ Pavličić, Pavao. *Ex Libris* // *Vijenac* 14, 331(2006). URL: <http://www.matica.hr/vijenac/331/EX%20LIBRIS/> (2016-7-11)

Tablica 23. Raspodjela oznaka vlasništva prema žanrovskoj odrednici

Redni broj	Vrsta/žanr	Broj interakcija
1.	Katekizan	12
2.	Propovijed	13
3.	Kateheza	5
4.	Hagiografija	7
5.	Molitvenik	9
6.	Pastoral	3
7.	Eshatologija	1
8.	Povijest	5
9.	Književnost	20
10.	Jezikoslovlje	3
11.	Poljoprivreda i gospodarstvo	4
12.	Kalendar	1
13.	Matematika	1
14.	Biografsko djelo	1
15.	Lekcionar	1
16.	Govorništvo	1
17.	Moralna teologija	1
18.	Polemike	1
19.	Neindetificirano	6
20.	Ukupno	95

Najčešća oznaka vlasnika u pregledanom korpusu knjiga, koja datira iz 1873. godine, bila je ona Velimira Gaja. Ukupno 57 knjiga ima zabilježeno njegovo ime. Poznato je i ovdje potvrđeno da je Gaj bio vlasnik knjižnice, da je u svojoj zbirci imao neka od najznačajnijih djela hrvatske književnosti, a njegova je zbirka u konačnici završila u fondu NSK u Zagrebu. Osim navedenog Gajevog *ex librisa*, u dosta slučajeva pronalazimo i *ex libris* Adama Alojzija Baričevića¹⁶⁰ (Barichevicha), latinista, bibliofila i polihistora. Njegova zbirka (Croatica) ušla u sastav knjižnice Lj. Gaja. Njegov potpis pronalazimo u 13 knjiga. Znamo da je bio župnik zagrebačke župe Sv. Marije (1790. – 1803.), koju je temeljito obnovio nakon što je gotovo cijela uništena u požaru 1786. godine.

Ostale oznake vlasništva dijele se na one pisane rukom, tiskane žigom, *ex librise* u obliku naljepnice, te kombinacije jednog ili više navedenih. Oznake vlasništva pisane rukom,

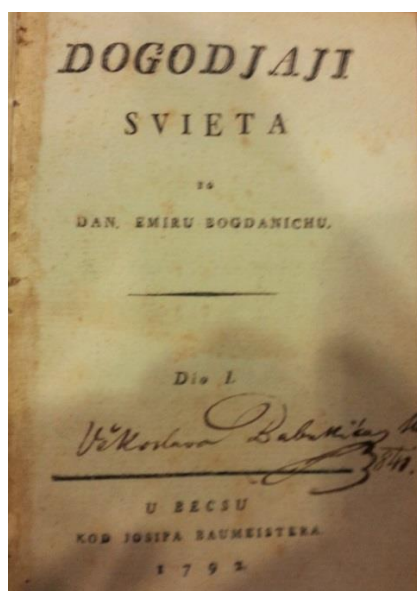
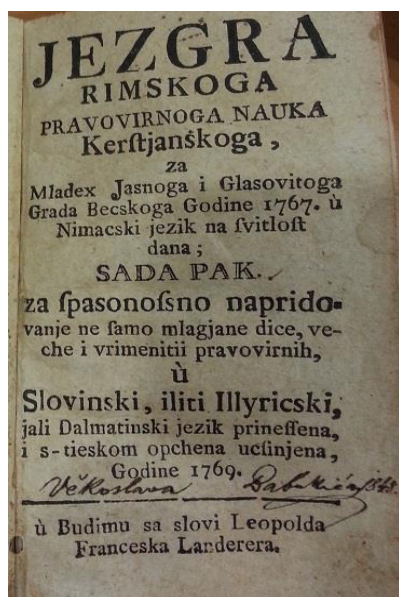
¹⁶⁰ Hrvatski obiteljski leksikon. <http://hol.lzmk.hr/clanak.aspx?id=3500> (2016-7-23)

ili jednostavnije potpisi, u vrlo su lošem stanju i katkad se tek može nagađati o kojem je imenu riječ. Većina *ex librisa* potječe iz 19. stoljeća, a kao što je i navedeno, 41 pripada V. Gaju, dok njih 10 ima različite potpisnike. Samo za četiri sa sigurnošću se može potvrditi da pripadaju 18. stoljeću, dok ostali nemaju naznačeno vrijeme nastanka. U tablici 24. prikazano je koji su vlasnici najčešće obilježavali knjige i koliko je istih tijekom istraživanja pronađeno.

Tablica 24. Najčešće oznake vlasništva u obrađenim knjigama

Redni broj	Ime i prezime vlasnika knjige	Broj obilježenih knjiga
1.	Velimir Gaj	57
2.	Alojzije Baričević	13
3.	Stjepan Mlinarić	5
4.	Vjekoslav Babukić	2

Neke od zanimljivijih knjiga bile su one s rukopisnim bilješkama Vjekoslava Babukića, poznatog hrvatskog preporoditelja i jezikoslovca. On se kao vlasnik knjige pojavljuje u dva djela: *Jezgri rimskoga pravovirnoga nauka kerstjanskoga iz 1769. godine*, i *Dogodjajma svieta iz 1792. godine* Emira Bogdanicha (slika 58. i 59.).

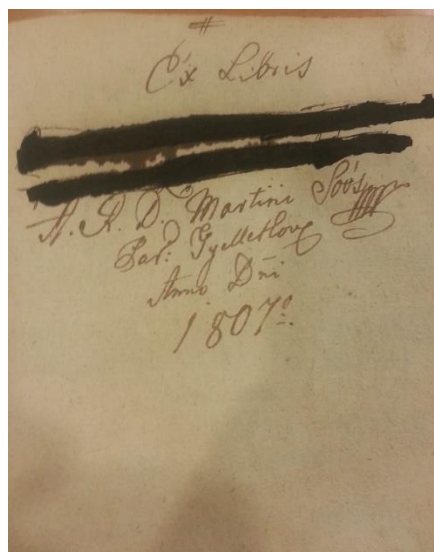
Slike 58. i 59. Obilježavanje vlasništva nad knjigom – Vjekoslav Babukić

Jezgra rimskog pravovirnog nauka (Budim, 1769.)

Dogodjaji svieta (Beč, 1795.)

Još jedan *ex libris* bio je onaj dr. Leandra Brozovića, osnivača koprivničkog muzeja i veterinara po struci. Najveći dio njegove bogate knjižne ostavštine čuva se u Knjižnici Fran

Galović, dok je manji dio u posjedu Muzeja grada Koprivnice, te na Veterinarskom fakultetu u Zagrebu. Zbirku čine stare knjige i časopisi (1040 jedinica građe) iz svih područja, a najbrojnija je literatura povijesnog sadržaja te djela iz književnosti.¹⁶¹ Njegov *ex libris*, koji je tiskan na naljepnici, pronalazimo u knjizi *Utishenje oxalostjenih u sedam pokorni pisama kralja Davida* iz 1797. godine. Pretpostavlja se da je djelo slučajno završilo u fondu NSK, jer se većina njegove zbirke nalazi u Koprivnici. Navedena knjiga došla je pak u ruke dr. Brozovića od drugog vlasnika, Martina Sovsa, koji je knjigu potpisao 1808. godine (slike 60. i 61.).

Slike 60. i 61. Različiti načini obilježavanje vlasništva nad knjigom – dr. Leandar Brozović i Martin Sovs
Utishenje oxalostjenih u sedam pokorni pisama kralja Davida (Budim, 1797.)

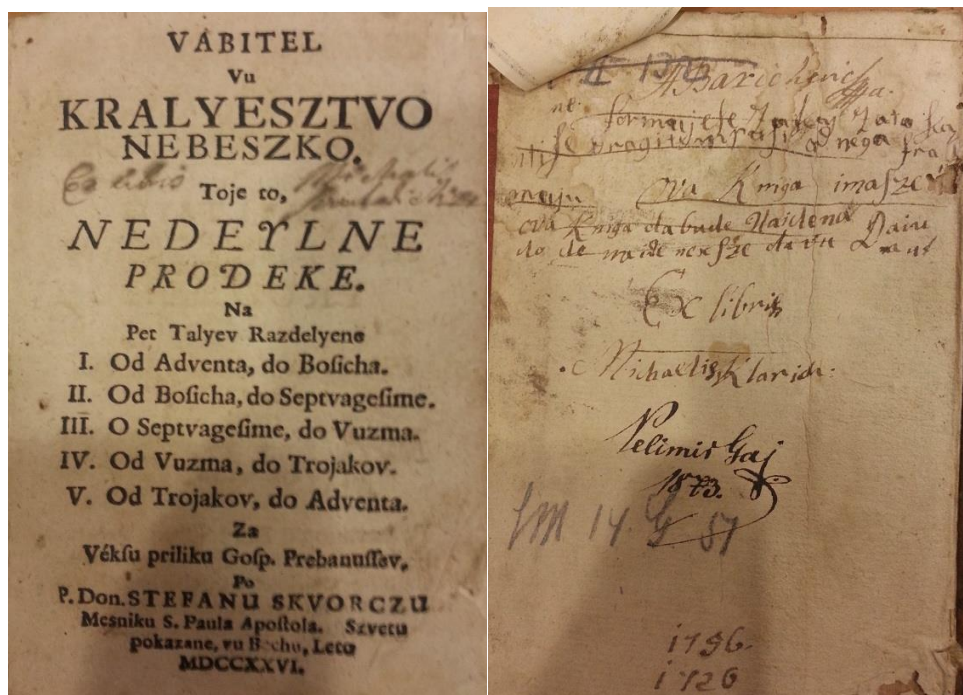
Da su knjige često mijenjale vlasnike, svjedoče i one koje su imale tri ili četiri različita vlasnika. Tako knjiga *Zachetek historiae iliti kratki i lehkek nachin mlade lyudi historie nauchiti* iz 1759. godine ima zabilježena imena četiriju vlasnika: Mathiasa Hunyadia, Mathiasa P_e_rivicha, Adama Alojzija Baričevića i Velimira Gaja. Još jedan takav primjer bila je knjiga *Vabitel vu kralyesztvo nebeszko toje to Nedeylne prodeke* iz 1726., koja sadrži zabilježena imena Michali ____alach, Michaelis Klarida, Adam Alojzije Baričević i Velimir Gaj (slike 62. i 63.). Za tu je knjigu važno da je jedan od vlasnika (Michaelis Klarida) napisao upute što napraviti ako se ista izgubi. Isti vlasnik naznačio je godinu tiskanja knjige i godinu nastanka bilješke. Tako zajedno stoji 1726. i 1796. godina. Da se radi o istom vlasniku, potvrđuje usporedba rukopisa. Kako su knjige u razdoblju od 150 godina promijenile nekoliko vlasnika, nije moguće sa sigurnošću potvrditi. Pretpostavka je kako se to događalo prodajom,

¹⁶¹ Hrvatski povijesni portal. <http://povijest.net/leander-brozovic/> (2016-7-24)

nasljeđivanjem ili poklanjanjem, što je i vidljivo iz pojedinih zapisa. Prema tematici, oba djela bila su odgojno-obrazovnog karaktera i služila su široj društvenoj zajednici, pa nije čudno da su često kružila u određenim društvenim krugovima i tako si otvarala put čestoj promijeni vlasnika. U tablici 25. navedene su knjige koje su promijenile najviše vlasnika.

Tablica 25. Primjeri djela s više oznaka vlasništva

Redni broj	Naziv djela	Godina izdanja	Zabilježeni vlasnici
1.	<i>Zachetek historiae iliti kratki i lehkek nachin mlade lyudi historie nauchiti</i>	1759	Mathiasa Hunyadi, Mathiasa P_e_rivicha, Adam Alojzije Baričević, Velimir Gaj
2.	<i>Vabitel vu kralyesztvo nebeszko toje to Nedeylne prodeke</i>	1726	Michali ____alach, Michaelis Klarida, Adam Alojzije Baričević, Velimir Gaj
3.	<i>Pisma od Ivana Slakovića</i>	1781	Adam Alojzije Baričević, Velimir Gaj, Bartholome_i Maria_sevich
4.	<i>Uspomena openskoga suda</i>	1795	Ignati Simich, Antoni Pradich, _____

Slika 62. i 63. Primjer knjige propovijedi sa četiri zabilježena vlasnika
Štefan Škvorc, *Vabitel vu kralyesztvo nebeszko* (Beč, 1726.)

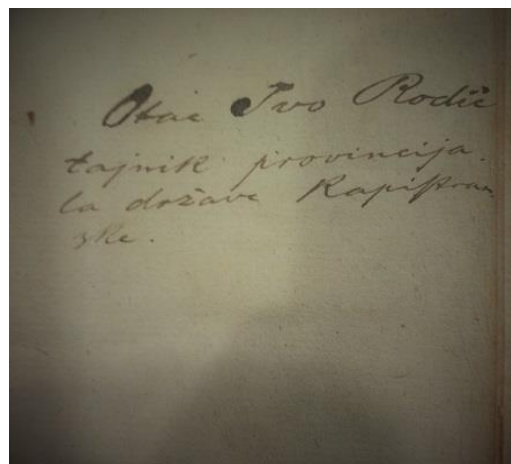
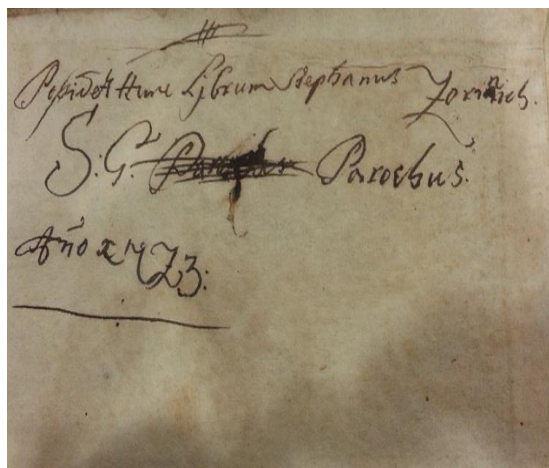
Podatak koji je katkad naveden uz ime vlasnika odnosio se na njegovo zanimanje, njegov društveni status i njegovo podrijetlo. Tako se mogu pronaći sljedeći zapisi:

„Stephana Lukicha iz Jankovaca“ (*Bogolyubnost molitvena na posctenye prisvete Troice jedinoga Boga, Blaxene Dvice Marie, 1766*)

„Stephanus Zorichic, Parochus Ano 1720“. (*Sitek dueh verneh Kristussevih szlusbenicz Marthe y Marie Magdalene..., 1718*) (slika 64.)

„Otac Ivo Rodić tajnik provincijala države I. Kapistranske“ (Satyr ili divij čovik, 1779.) (slika 65.)

„Ja brat Stanko Grubišić ovo pisa“ (Uprava mnogo korisna ispovidnika, 1781.)

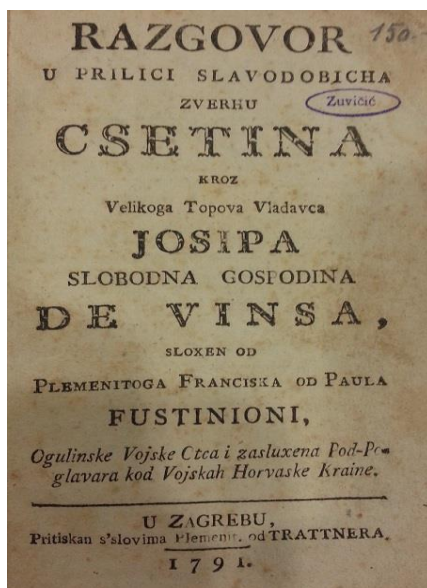
Bilježenje imena vlasnika i njegove profesije

Slika 64. *Sitek dueh verneh dussah* (Beč, 1715.)

Slika 65. M.A. Reljković. *Satyr ili divij čovik* (Osijek, 1779.)

U djelu iz 1791. godine, *Razgovor u prilici slavodobicha zverhu Csetina Paula Fustinionia*, na naslovnoj stranici stoji primjerak *ex librisa* u obliku žiga (slika 66.). Žig potječe od vlasnika koji se prezivao „Zuvičić“. Pretpostavka je da se radi o Antunu Zuvičiću porijeklom iz Bakra. Kasnije je imenovan namjesnim učiteljem Kraljevske nautičke učione u Bakru. Predavao je predmete kao što su talijanski jezik, aritmetika, meteorologija, oceanografija, gradnja i oprema broda, brodsko računovodstvo i brodsko manevriranje. Njegovo obrazovanje

i dostignuće govori da je bio osoba široke kulture i obrazovanosti, što lako daje naslutiti da je u svom vlasništvu imao određen broj knjiga, pa tako i ovdje navedenu.¹⁶²

Slika 66. Primjer bilježenja vlasnika knjige žigom
Francisko Paul Fustinioni. *Razgovor u prilici slavodobicha* (Zagreb, 1791.)

Još je mnogo primjera potvrđivanja vlasništva nad knjigama. Glavna je zadaća *ex librisa* bila dati do znanja drugima kako je knjiga u nečijem vlasništvu. No, ako se pogleda što je sve pisano uz imena vlasnika, dolazi se do zaključka kako su vlasnici često htjeli potvrditi svoj status u društvu na način da su davali mnogo više *važnih informacija o sebi* od samog imena. Bilježenje vlasništva nad knjigom bio je ustaljen i čest način interakcije s njom. Još jedan oblik interakcije bio je osobna stvar i vjerovanje svakog vlasnika – knjižna kletva, kojom je vlasnik također pokušavao zaštititi knjigu od krađe.

4.1.2. Knjižne kletve

U usporedbi s oznakama vlasništva, knjižne kletve su u analiziranoj izvornoj građi bile rjeđi oblik interakcije vlasnika i knjiga. O razlozima se može samo nagađati. Jedan od odgovora mogao bi biti da su knjižne kletve bilježili oni vlasnici koji su posjedovali manji broj knjiga, odnosno ljudi koji nisu imali financijsku mogućnost posjedovati čitave zbirke, pa su pokušali zaštititi svoje pojedinačne knjige koje su jako cijenili. S druge strane, vlasnici većih knjižnih

¹⁶² Marinović, Marijana. Bakarska nautika – od sedmogodišnje srednje škole do pomorske akademije. // Povijest u nastavi 7, 13(2009), str. 39.

zbirki, barem prema ovdje provedenom istraživanju, nemaju napisanu i potpisanu niti jednu kletvu, kao što je to primjerice slučaj kod Velimira Gaja ili Alojzija Adama Baričevića.

Knjižne kletve zaokupljale su mnoge istraživače u polju povijesti knjige. Jedan od njih bio je i Aleksandar Stipčević koji se tom problematikom bavio u svojim djelima *Povijest knjige i Socijalna povijest knjige u Hrvata, Knjiga I. i II.* Prema njegovom mišljenju, već su od ranog srednjeg vijeka ljudi pokušavali zaštititi svoje knjige od kradljivaca, neopreznih posuđivača i onih koji su općenito pokazivali vrlo malo pažnje i brige za knjige.¹⁶³ U ranom srednjem vijeku knjige su imale veliku materijalnu vrijednost pa je vrlo važna stvar za vlasnike knjiga bila sačuvati ju od oštećivanja i u svom vlasništvu. U tim slučajevima, vlasnici su pisali knjižne kletve – anateme. Ona je sa svojom porukom imala funkciju odvratiti od krađe bilo koga tko posegne za knjigom iz pogrešnih razloga. Knjižne kletve su bile jasne, oštre i grube. Često se u njima zazivalo i Božje ime, ali i imena svetaca. Kako su korisnici knjiga u to vrijeme bili uglavnom svećenici i redovnici, postavlja se pitanje zašto se, unatoč kletvama, nastavio trend krađe knjiga diljem Europe. Knjiga je bila skupa i rijetka i imati knjigu značilo je imati ugled i ljude oko sebe koji će ju slušati, a samim time će vjerska zajednica biti veća i bogatija. Iz tog razloga, barem tako ovu problematiku tumači Aleksandar Stipčević, svećenici su posezali za krađom misleći kako Bog neće biti tako okrutan da ih kazni na onaj način kako su to vlasnici zapisali u kletvama.¹⁶⁴ Mnogi su vlasnici prepisivali kletve jedni od drugih, pa se tako iste knjižne kletve pronalaze na različitim jezicima po cijeloj Europi. Glavna karakteristika kletvi je ta što su bile jednostavne i lako pamtljive. Kako je vrijeme odmicalo, ljudi su sve manje vjerovali u natprirodno i samim time i u knjižne kletve. Povećanom knjižnom proizvodnjom i nižom cijenom knjiga, ona više nije bila nedostupne kao prije. Knjiga je postala dostupna širem krugu čitatelja. Sada je taj sloj ljudi bio u situaciji da posjeduje nekoliko knjiga, ali i u poziciji da im netko te knjige i ukrade. Iz tog su razloga vlasnici knjiga i na ovim prostorima počeli bilježiti knjižne kletve.

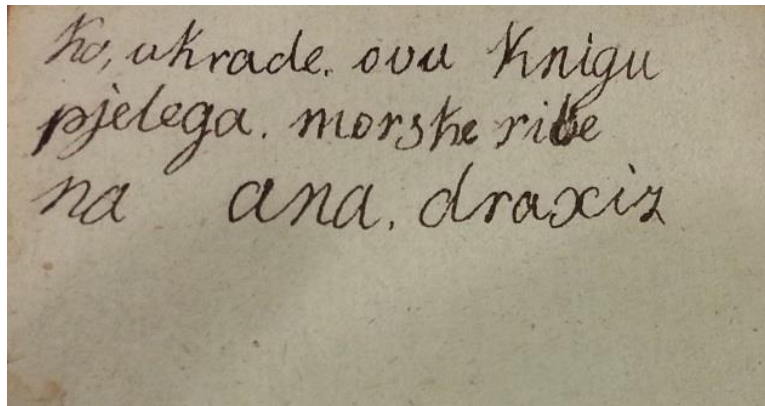
U ovom istraživanju, u knjigama tiskanim na hrvatskom jeziku u 18. stoljeću pronađene su 3 knjižne kletve. U molitveniku Jerolima Lipovčića *Stazica duhovna xivota vikovicsnjega od razlicsiti i bogoljubnih molitvah ucsinjena* iz 1767. godine, na knjigoveškim listovima na početku knjige stoji

„Ko ukrade ovu knigu,

¹⁶³ Stipčević, Aleksandar. Nav. dj., str. 307.

¹⁶⁴ Stipčević, Aleksandar. *Socijalna povijest knjige u Hrvata : Knjiga I. Srednji vijek : (od prvih početaka do glagoljskog prvotiska iz 1483. godine)*. Zagreb: Školska knjiga, 2004. Str. 296.

pjele ga morske ribe
na Ana Draxiz“ (slika 67.)

Slika 67. Knjižne kletve
Lipovčić, Jerolim. *Stazica duhovna xivota vikovicsnjega*. (1761.)

Važna je činjenica da je autor kletve poznat, a samim time i vlasnik knjige. Pretpostavljamo da je vlasnica kletvom htjela odgovoriti kradljivce, a imenom je htjela potvrditi kome da se ista vrati u slučaju da bude izgubljena. U hagiografskom djelu Ivana Marevića *Dilla svetih mucsenikah nehimbena i izabrana* iz 1800. godine, upisana je sljedeća kletva:

„....(...) ovu knjigu ukrade
Odpatosmu polak brade ovo je moja teška/ (...)
muka ubija ga sveti luka.“ (slika 68.)

Slika 68. Knjižna kletva
Marević, Ivan. *Dilla svetih mucsenikah nehimbena* (Osijek, 1800.)

Kletva je upisana na posljednjoj stranici knjige u dva retka. Vlasnik knjige, ujedno i autor kletve, bio je Pavo Dugalić, kovač iz Valpova. Iako kletva nije potpisana, zapisi vlasnika

s početka knjige odaju da se radi o istoj osobi. Datum nastanka kletve iz *Stazice duhovne* nije poznat, ali one iz *Dilla svetih mucsenikah* jest i datira s kraja 19. stoljeća. Spominjanje svetaca u kletvama u to vrijeme, vrlo je važna činjenica koja potvrđuje kako se ta vrsta kletve sačuvala od svojih početaka pa sve do kraja 19. stoljeća. Ista kletva kao i kod rukopisa Pave Dugalića, pojavljuje se u djelu *Xivot svetoga Eustachie* Antuna Josipa Turkovića tiskanog u Osijeku 1795. godine. Na unutarnjim koricama knjige stoji:

“Mata Klement jest dobijo / ovu knjigu 1874 leta / od joze Hojta i ko / ukrade ovu knjigu / ubijoga Sveti luka / odpalamu Desna ruka.“

Na istoj stranici, ispod te kletve i imena vlasnika, stoji ista kletva koju je petnaest godina ranije zapisao neki drugi vlasnik

„Matias Sloboda Djak / u novom Slankamenu ko ukrade / ovu Knjigu ubijoga Sveti luka / od palamu Desna ruka / Pisanoje 15 jenera 1859“ (Slika 69.).

Slika 69. Knjižna kletva

Antun Josip Turković, *Xivot svetoga Eustachie* (Osijek, 1795.)

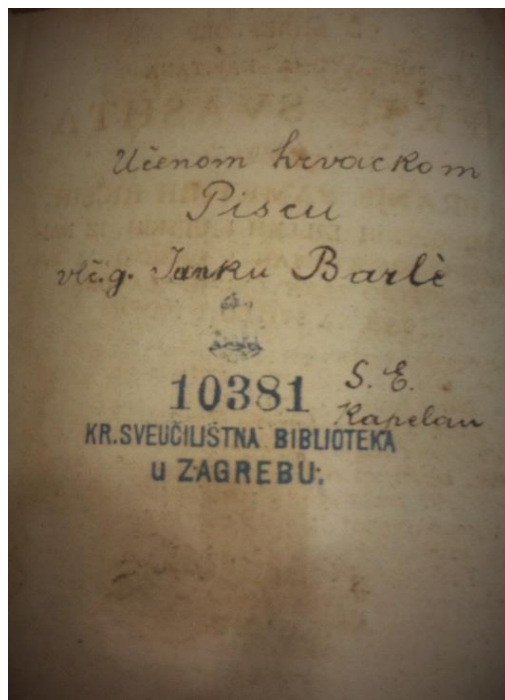
Ovim zapisima potvrđuje se kako je knjiga imala četiri vlasnika: Oskara Friml-Antunovića, Jozu Hojta, Matiasa Slobodu i Matu Klementa. Ona nam otkriva i autore knjižnih kletvi, ali i činjenicu da je jedan oblik kletve koristilo više vlasnika i knjiga. Važno je napomenuti da je kletva koju je napisao Pave Dugalić pisana 1871. godine, a druge dvije 1859.

i 1874. godine. Je li ta kletva bila aktualna u to vrijeme može se samo nagađati, ali otkriva da je bila zanimljiva mnogim vlasnicima knjiga.

4.1.3. Posvete

Posvete pokroviteljima i duhovnim pomagačima na naslovnim stranicama knjiga i u posebnim dijelovima namijenjenim samo za njih, bile su česta praksa i oblik koji se pojavljivao tijekom 18. stoljeća. Svrha i smisao otisnute posvete je (...) „uspostavljanje ili učvršćivanje odnosa autora, s jedne, i pripadnika društvene, crkvene ili političke elite, s druge strane“.¹⁶⁵ Za pisanje posvete autori su dobivali financijsku pomoć, ali je knjiga dobila i svoj legitimitet da nosi određeni značaj kroz ime pokrovitelja.

Za razliku od tih, tiskanih posveta, koje su nekada značile hoće li knjiga biti čitana i uspješna, posvete koje su vlasnici ili darovatelji knjiga ručno pisali unutar knjiga, u prazninama između teksta, pokazuju koliko su vlasnici voljeli i poštivali te osobe, ali isto tako i koliko su voljeli i cijenili knjige koje su smatrali dragocjenim poklonom. Tijekom ovog istraživanja pronađene su četiri posvete – dvije u književnim djelima, te po jedna u redovničkim pravilima i poukama. Jedna od njih dolazi iz djela M. A. Reljkovića *Nekje svashta illiti Sabranje pametnih ricsih*, u kojemu stoji posveta „Učenom hrvackom piscu vlč. g. Janku Brali. S. G. Kapelan“ (slika 70.). Očito je velečasni dobio knjigu na poklon, a prema naslovu i sadržaju može se zaključiti da je te pouke koristio u obrazovne svrhe u široj vjerskoj i društvenoj zajednici.

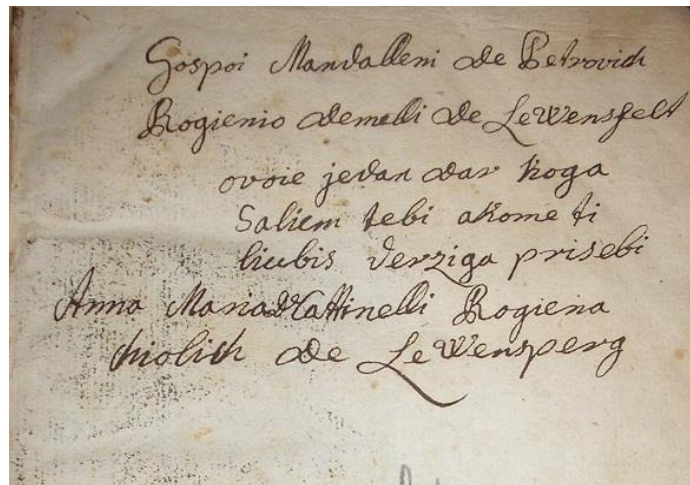
¹⁶⁵ Stipčević, Aleksandar. Nav. dj., str. 142.

Slika 70. Knjižna posveta

Reljković, M. A. *Nekje svashta illiti Sabranje pametnih ricsih* (Osijek, 1795.)

Važna posveta bila je ona od žene ženi koja je sačuvana u *Axdaji sedmoglavoj* Vida Došena iz 1768. godine (slika 71.). U njoj stoji:

„Gospoi Mandalenni De Petrovich / Rogienio Demelli
De Lewensfeld/ ovoie jedan dar koga / Saliem tebi akome ti
/ liubis verziga pri sebi / Anna Maria de Cattineli Rogiena Chiolich De Lewenspreg“.

Slika 71. Knjižna posveta

Vid Došen, *Axdaja sedmoglava* (Osijek, 1768.)

Vrijeme nastanka posvete nije moguće utvrditi, ali iz nje saznajmo tko je bio vlasnik knjige. Iznimno je važno napomenuti kako je vlasnica i čitateljica bila žena, a prema sadržaju djela koje čine upute kako se sačuvati od grijeha, razumljivo je s kojim je ciljem knjiga poklonjena.

4.1.4. Porijeklo knjige

Rekonstruirati ukupnu povijest porijekla i posjedovanja knjige predstavlja velik i nimalo lak zadatak, ponekad i nemoguć. Dobar je dio materijala, odnosno bilježaka nestao ili je znatno oštećen. Dokazi i tragovi u knjigama nastajali su tijekom čitavog životnog vijeka knjige, što je naposljetku omogućilo istraživačima da se počnu baviti ovom problematikom. Veliki broj knjiga tijekom svog postojanja prošao je mnogo ruku, u smislu privatnog, ali i javnog institucionalnog vlasništva. Promjene vlasništva knjiga je prolazila kao poklon, kroz kupovina,

ali i kao ratni plijen. Sva ta zbivanja ostavila su u knjigama značajne tragove koji su, naposljetku, omogućili istraživanja ove problematike.¹⁶⁶

Posjedovati knjigu u 18. stoljeću bila je uglavnom povlastica viših slojeva ljudi i pripadnika crkvenih redova. Kako bi pokazali poštovanje, ali i naznačili od koga je knjiga dobivena, vlasnici knjiga, ili oni koji su knjige darovali, često su bilježili ime onoga tko je knjigu poklonio. Za razliku od posveta koje u sebi nose ime novog vlasnika knjige, zapis o porijeklu knjige nosi ime onoga tko je knjigu poklonio, što će biti prikazano u nastavku rada. U ovom istraživanju pronađene su ukupno 22 takve oznake. Kako je ovaj podatak o podrijetlu knjige raspoređen prema žanrovskoj odrednici, vidljivo je u tablici 26.

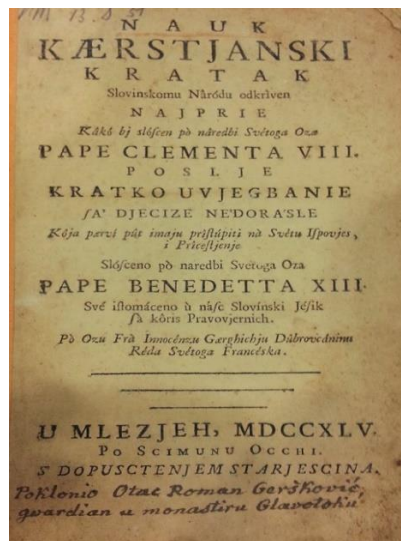
Tablica 26. Raspoređenost oznake porijekla knjige prema žanrovskoj odrednici

Redni broj	Vrsta/žanr	Broj interakcija
1.	Katekizam	3
2.	Propovijed	5
3.	Kateheza	2
4.	Hagiografija	1
5.	Molitvenik	1
6.	Pastoral	1
7.	Eshatologija	1
8.	Književnost	4
9.	Jezikoslovlje	2
10.	Poljoprivreda i gospodarstvo	1
11.	Medicina	1
	Ukupno	22

¹⁶⁶ Mathesson, Ann. Opening address. // Books and their owners : Provenance information and the European cultural heritage. Papers presented on 12 November 2004 at the CERL conference hosted by the National Library of Scotland / edited by David J. Shaw. London: Consortium of European Research Libraries, 2005. Str. 11-13.

Najčešće su knjige dobivane na dar od fizičkih osoba koje su darivale svoje prijatelje i drage im osobe, ali su često svoje zbirke knjiga darovali i većim knjižnicama. Prema riječima Aleksandra Stipčevića, vlasnici privatnih zbirki i knjižnica su, nakon što napuste ovaj svijet „(...) nastojali svoje knjižno blago, koje su uspjeli sakupiti s mnogo ljubavi i uz veliki trošak, ostaviti onima koji će ga znati cijeliti i koristiti na svoje i opće dobro.”¹⁶⁷ U oporukama i drugoj arhivskoj građi nailazi se na razne dokaze koji prikazuju kako su vlasnici željeli da se odnosi prema njihovim knjigama nakon njihove smrti. Tako daju upute za čuvanje, posuđivanje i rukovanje njima. No iz ovih bilježaka teško je otkriti je li knjiga darovana oporučno ili je darovana za života kao poklon. Odgovor na ovo pitanje može biti tema nekog budućeg istraživanja.

U knjizi Inocencija Grgića, *Nauk Kaerstjanski* iz 1745. godine, stoji „Poklonio Otac Roman Grišković / guardian u monastiru Glavotoku“ (slika 72.). Iako se novi vlasnik knjige i godina nastanka zapisa ne mogu definirati, jasna je namjena koju je ta knjiga trebala imati. Pretpostavka je kako je knjiga poklonjena nekome slične profesije tko će uz pomoć knjige nastaviti širenje vjere.

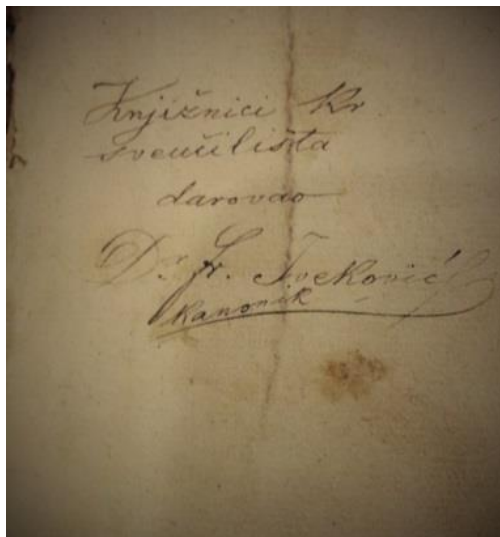

Slika 72. Prikaz imena darovatelja knjige, *Nauk Kaerstjanski* (Venecija, 1745.)

U djelu *Szveti Evangelium* iz 1730. godine naznačeno je ime darovatelja, ali i onoga tko je knjigu dobio na dar. U zapisu stoji: „Knjižnici Kr. / Sveučilišta / darovao / dr. Fr. Iveković / kanonik“ (slika 73.). Niti u ovom slučaju nije poznata godina nastanka zapisa, ali naznačeno je

¹⁶⁷ Stipčević, Aleksandar. Nav. dj., str. 309.

tko je darovatelj, čime se bavio i kome je knjigu darovao. Franjo Iveković rođen je 1834., a umro je 1914. godine. Bio je kapelan crkve sv. Marka u Zagrebu i doktor znanosti iz područja bogoslovije, ravnatelj Plemićkog konvikta, zatim kanonik te apostolski protonotar.¹⁶⁸

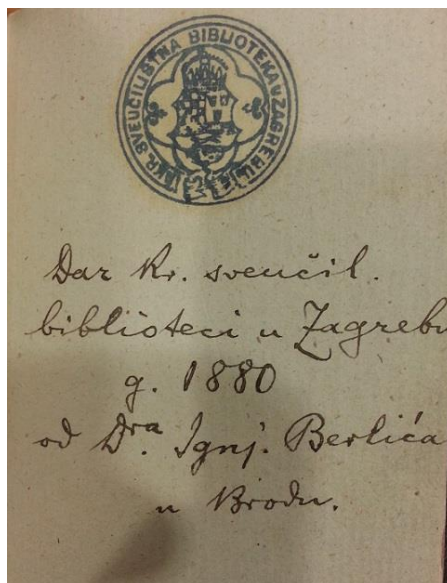

Slika 73. Prikaz imena darovatelja knjige
Szveti evangeliumi (Zagreb, 1730)

Još jedan dar kraljevskoj sveučilišnoj biblioteci bila je knjiga *Satyr illiti divyi csovic* M. A. Reljkovića iz 1762. godine. U njoj stoji „Dar kr. Sveučil./ biblioteci u Zagrebu / g. 1880 / od Dra. Ignj. Berlića / u Brodu“ (slika 74.). Ovdje se uočavaju različiti načini bilježenja prezimena, pa tako u bilješci stoji *Berlić* umjesto *Brlić*. Inače, radi se o pripadniku obitelji iz koje potječe Ivana Brlić – Mažuranić. To se donekle može potvrditi i činjenicom da je bilješka nastala u Brodu. Poznato je da obitelj dolazi s područja Slavenskog Broda, kako je i naznačeno u zapisu. Ono što je važno jest da je bilješka nastala 12 godina nakon smrti Ignjata Brlića jer je godina njegove smrti bila 1868. On je bio trgovac, završio je gimnaziju u Brodu i Požegi. Kao obdareni jezikoslovac, urednik kalendara (*Ilirski kalendar*), pisac i sakupljač narodnog blaga, odlikovao se velikom brigom za vlastito usavršavanje, brigom o intelektualnom razvoju i rastu članova obitelji i doprinosom preporodu hrvatskog naroda.¹⁶⁹ Pretpostavlja se da je njegov životni put, kako je naznačeno u prethodnoj rečenici, odredio da svoje knjige pokloni u svrhu višeg cilja.

¹⁶⁸ Franjo Iveković. <http://www.unizg.hr/rektori/fivekovic.htm> (2016-7-24)

¹⁶⁹ Artuković, Mato. Arhiv obitelji Brlić u Slavonskom Brodu. // Muzeologija 43/44 (2007), str. 211.

Slika 74. Prikaz imena darovatelja knjige
Rapić, Đuro. *Satyr illiti divyi csovik* (Pešta, 1762.)

Kao značajniji darovatelj knjiga, javlja se i Stjepan Mlinarić, rođen 1814. godine, koji je tijekom života bio kapelan u Bistrici i Malom Taboru, kateheta u Varaždinu i župnik u Lupoglavu, a prema nekim podacima i u Pregradi, Legradu i Križevcima, neko vrijeme i kanonik Hrvatskoga svetojeronimskoga zavoda u Rimu.¹⁷⁰ Bio je strastveni sakupljač starih hrvatskih knjiga (preko 1 600 primjeraka). Očito su neke od njih završile i u fondu NSK. Njegovo se ime pronalazi u nekoliko knjiga, a neke od njih su *Epistole i evangjelia* iz 1740. godine, *Csetvero-versztni duhovni presztan* iz 1763. i *Naivrednesze sztalnoszti* iz 1767. godine. U djelu *Mala i svakome potribna bogoslovica* iz 1773. godine, uz naslovnu stranicu zabilježeno je /iz čitaonice Zagreb/. Je li čitaonica radi svoje sigurnosti napisala da knjiga pripada toj ustanovi, što je malo vjerojatno, ili je čitatelj posudio knjigu i naznačio kao podsjetnik da ona pripada čitaonici, nije poznato, kao ni točan autor i vrijeme nastanka zapisa. Ono što se može pretpostaviti jest to da su i ustanove kojima je knjiga pripadala često pisale po knjigama i ostavljale bilješke te vrste, iako je poznato da bilo kakva interakcija te vrste nije poželjna na knjigama. U tablici 27. navedeni su neki od značajnijih darovatelja knjiga.

Tablica 27. Primjeri darovatelja i djela u hrvatskim knjigama tiskanim u 18. stoljeću

Redni broj	Naziv djela	Godina izdanja	Darovatelj
1.	<i>Csetvero-versztni duhovni presztan;</i>	1760.	Stjepan Mlinarić

¹⁷⁰ Međimurje. <https://medjimurje.hr/aktualno/kolumne/prilocanec-stjepan-mlinaric-hrvatski-preporoditelj-11349/> (2016-7-20)

	<i>Naivrednesze sztalnoszti;</i>	1767.	
	<i>Epistole i evangjelia;</i>	1740.	
	<i>Mala i svakome potrebna bogoslovica</i>	1773.	
2.	<i>Dussu csuvaiuce pohogjenje</i>	1750.	Krunoslav Joso Veselić
3.	<i>Hisna Knisicza</i>	1783.	Franjo Zengeval
4.	<i>Djela kreposna</i>	1784.	Potpukovnik gosp. _andoni
5.	<i>Mlaissi robinzon</i>	1766.	Nikola Kreslić
6.	<i>Uputjenje u nacsin pisanja</i>	1780.	Ivan Kukuljević
7.	<i>Szveti evangeliumi</i>	1730.	Franjo Iveković

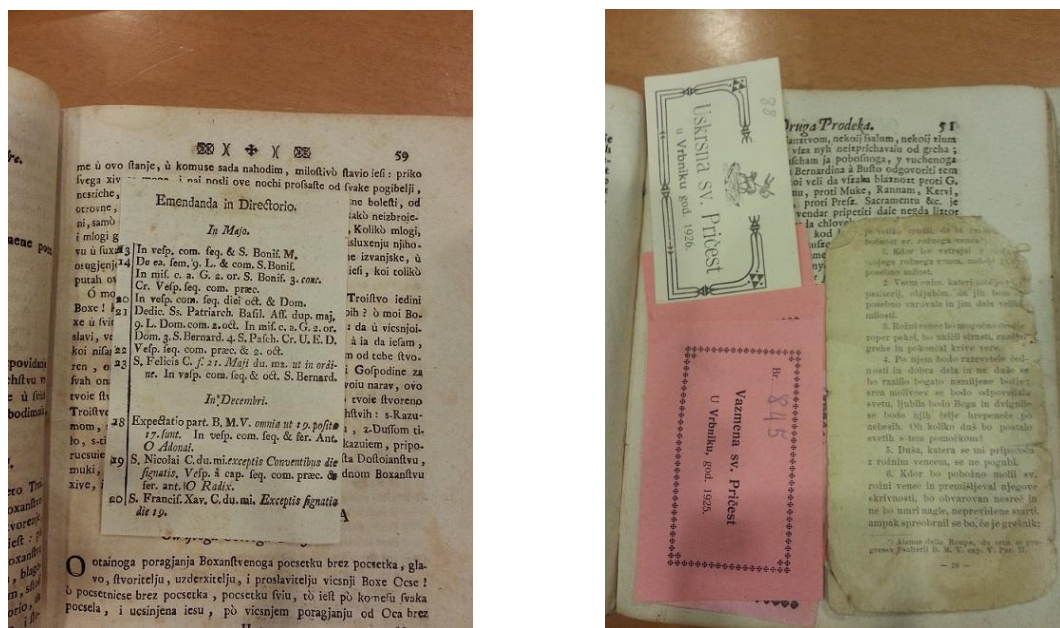
4.1.5. Pisma, poruke i stvari sačuvane u knjigama

Kao čest oblik interakcije čitatelja s knjigom kao fizičkim predmetom pojavljuje se i čuvanje stvari koje u njima pohranjuju vlasnici. Tako se u knjigama može pronaći različito suho cvijeće, listovi, pisma, poruke, molitve i sl. Očito je da su tako željeli sačuvati sebi drage stvari koje su im očito nešto značile. Tijekom ovog istraživanja, pronađene su četiri knjige s *dodacima*; u dvije su pronađeni osušeni i isprešani listovi. Zanimljiva je slučajnost da sve četiri pripadaju vjerskim djelima, i to dvije molitvenicima, jedna propovijedima i jedna katekizmima. Listovi su sačuvani u molitvenicima, dok druga dva primjera kriju u sebi mnogo zanimljivije umetke.

Vrlo često je narod vjerovao u nadnaravnu moć zapisa, kao što je to bio i slučaj kod knjižnih kletvi. Slijedom toga, tražili su od svećenika ili redovnika da im napišu amulete za određene bolesti koje su ih mučile ili protiv uroka i drugih sila koje su ugrožavale njihovo zdravlje. Crkva nikada nije prihvaćala takva pučka praznovjerja, ali to ipak nije smetalo pojedinim svećenicima da izađu ususret moliteljima. Amuleti su prvotno izgledali kao neka vrsta talismana koju su ljudi nosili oko vrata ili ušivali s unutarnje strane odjeće, dok su kasnije pisani i umetani u knjige.¹⁷¹ U djelu Jeronima Lipovčića, *Dussu csuvaiuche pohogjenje* iz 1750. godine, nalazi se umetnut list s molitvama - „Emendanda in Directorio“ (slika 75.), što se može smatrati amuletom.

U drugom djelu *Csetvero-versztni duhovni persztan* P. Eberharda Marie Kragela, sačuvan je primjerak kajkavske molitve „Rožin venec“ (slika 76.). Uz tu molitvu, na istoj stranici, umetnute su i četiri ceduljice na kojima piše „Uskrsna Sv. Pričest“. Jedna datira iz 1926., dok su druge tri nastale 1925. godine – iz njih se saznaje da je vlasnik knjige bio iz Vrbika, kako i stoji na ceduljicama.

¹⁷¹ Stipčević, Aleksandar. Nav. dj., str. 280.

Slika 75. i 76. Različiti umetci sačuvani u knjigama

Jeronim Lipovčić, *Dussu csuvaiuche pohogjenje* (Budim, 1750.)

P. Eberhard Maria Kragel, *Csetvero-versztni duhovni persztan* (Šopronj, 1763.)

4.1.6. Osobne bilješke

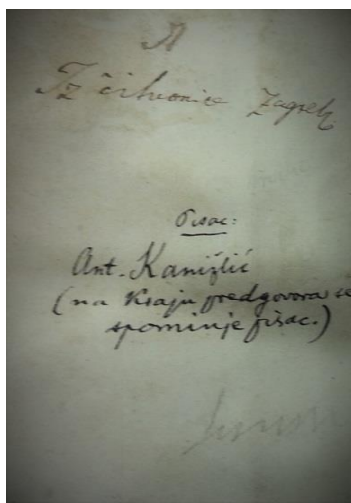
Osobne bilješke bile su još jedna vrsta interakcije koju su čitatelji ostavljali na naslovnim stranicama, marginama, uz tekst, na kraju knjige – gdje god je bilo praznog prostora. Tijekom ovog istraživanja pronađeni su brojni zapisi, a ukupno je popisano i definirano 34 čitke bilješke. Dodatnih 31 bilješka u lošem je stanju i nije ih moguće iščitati. Korelacija osobnih bilježaka i književnih vrsta prikazana je u tablici 28.

Tablica 28. Korelacija osobnih bilježaka i književnih vrsta

Redni broj	Vrsta/žanr	Broj interakcija
1.	Kateizam	3
2.	Propovijed	5
3.	Kateheza	1
4.	Hagiografija	3
5.	Molitvenik	3
6.	Pastoral	3
7.	Književnost	7

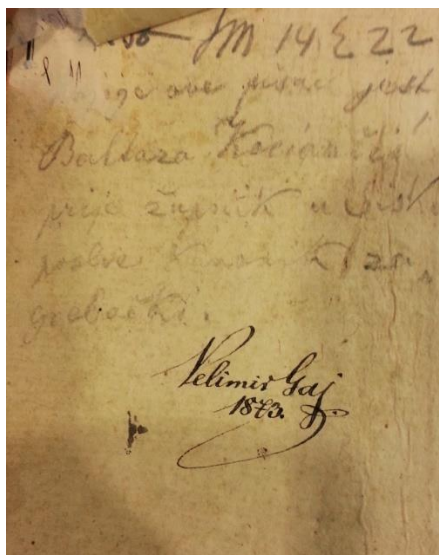
8.	Jezikoslovlje	1
9.	Poljoprivreda i gospodarstvo	3
10.	Medicina	1
11.	Polemika	1
12.	Neidentificirano djelo	3
	Ukupno	34

Knjigama su dodavane bilješke o tome tko je pisac knjige ili tko je knjigu tiskao. Tako, primjerice, u djelu *Mala i svakome potribna bogoslovica* (1773.) stoji bilješka „/Pisac/ Ant. Kanižlić /(na kraju predgovora se)/ spominje pisac/“. Autor bilješke očito je htio pripomoći čitateljima otkrivši im tko je bio pisac knjige, s obzirom da na naslovnoj stranici ne stoji ime pisca. Vrijeme nastanka bilješke nije poznato, kao ni njezin autor, ali ono što je poznato jest da je knjiga bila u vlasništvu Stjepana Mlinarevića i čitaonice u Zagrebu. Može se pretpostaviti da je bilješka nastala u vrijeme kada se knjiga nalazila u čitaonici, a svrha joj je bila da knjižničaru ili osobi koja se služila knjigom što prije da informaciju o njezinu autoru. Iz tog razloga bilješka se i nalazi na praznoj stranici uz naslovnicu (slika 77.).

Slika 77. Osobne bilješke. Antun Kanižlić. *Mala i svakome potribna bogoslovica* (Trnava, 1773.)

Još jedan primjer navođenja autora pronađen je u djelu *Filotea szvetoga Ferencza Salesiusa* iz 1784. godine. U njoj stoji „/knjige ove pisac jest / Baltazar Kocijančić / prije župnik u Sisku / posvle kanoik Za / grebački/“. Svrha ove bilješke slična je onoj u prethodnom primjeru. Ono što autor bilješke ovdje nije znao, zbog nejasne funkcije autorstva u to vrijeme, jest da je pravi autor ove knjige bio sv. Franjo Saleški, a Kocijančić njezin prevoditelj (slika 78.).

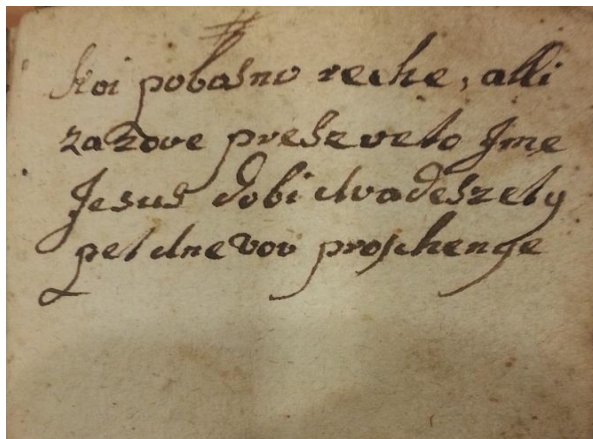
Slika 78. Osobne bilješke

Franjo Saleški, *Filotea szvetoga Ferencza Salesiusa* (Zagreb, 1784.)

Još jednu zanimljivu bilješku pronalazimo u djelu Petra Kneževića *Pissma koju sloxxi o.p.f. Petar Knexevich reda magne bb. s.o. F.* iz 1766. godine. Na predlistu su zabilježene dvije bilješke koje pripadaju dvama različitim autorima. Prva govori – „/ovaj je egzemplar bio prišiven pri kraju dvo / strukoga djela O Fillipa iz Očevje „Nediglnik“ i / Svelgnjak koje je štampano g. 1766. u Mlecima/“. U drugoj bilješci koja se nalazila na istoj stranici stoji „(???) 19 aprila / Ovo je libar mene Don Mihovilala / Dusicina od Pake paroka u godisce / Gospodinovo 1819. doistine/“. Prvoj bilješci ne znamo vrijeme nastanka, dok je drugoj određen datum i godina. Prva je značajnija i otkriva da je *Pissma* pripadala nekom većem djelu (ili uvezu) i da je očito tak kasnije postala samostalna, na što navodi i izgled naslovne stranice koja nema karakterističan oblik za sredinu 18. stoljeća. Naslovnica nema podatak o vremenu tiskanja i tiskaru, nema posvetu, pokrovitelja ili neke od podataka koje su krasile naslovnice hrvatskih knjiga tog vremena, što onda jasno potvrđuje činjenice iz bilješke.

U djelu *Putni tovarus z-vnogemi lepemi y pobosnemi novemi molitvami* iz 1734. godine, na predlistu stoji podatak o autoru i tiskaru napisan na posebnom papiru i prilijepljen na predlist, s obzirom da tog podatka nema na naslovnoj stranici. Tako stoji – „/ Autor ove knjižice jest / Isusovac Franjo Sušnik, / a / Iv. Mih. Sottner (=Schattner) / zagreb knižar samo naklad / nik/“. Iako autor bilješke nije poznat, može se pretpostaviti da je ona napravljena nakon što je došla u knjižnicu ili čitaonicu. Prije toga je imala dva vlasnika, što potvrđuju i *ex librisi* koji se nalaze u njoj, ali prema rukopisu, niti jedan se ne podudara s onim pronađenim u bilješci. Drugu bilješku pronalazimo na kraju knjige. Ona glasi – „/ koi pobosno reche alli / zazove presveto Ime / Jesus dobi dvadeszety / petdnevou proschenge/“ (slika 79.). Svrha ove bilješke može se

samo pretpostaviti. Možda je bila upućena svima onima koji kreću na putovanje i u tu svrhu dobiju dvadeset i pet dana oprosta i sigurnosti koju bi im trebao dati Isus. Kao i u slučaju prethodnih bilješki, autor nije bio poznat.

Slika 79. Osobne bilješke

Franjo Sušnik. *Putni tovarus* (Zagreb, 1734)

U djelu *Osmiina dillovanja duhovnoga*, na naslovnoj stranici stoji zapisano na latinskom jeziku „Colla permissione di superiore ad uso / semplici di Frat. Andrea / Stanicich“. Autor zapisa je poznat, ali nije jasno zašto je on ponovno naznačio da djelo ima odobrenje starješina, iako to stoji na naslovnoj stranici.

Osobne bilješke, kao i cjelokupna interakcija čitatelja s knjigom kao fizičkim objektom, jedan je od najčešćih oblika interakcije u ovom istraživanju. U oblike interakcije knjige i čitatelja ubrojene su sve bilješke koje su vlasnici knjiga, ili više njih, bilježili na stranicama knjige, a nisu bile u vezi sa sadržajem knjige. Njih 178, koliko ih je identificirano, otkriva tko su bili čitatelji i vlasnici tih knjiga, koje su im bile preokupacije, kako su se odnosili prema svojim knjigama, što su im one značile, a nerijetko su otkrivale i detalje iz privatnog života vlasnika.

Jedan od važnijih zaključaka koji se mogu donijeti na temelju bilježaka iz ovog istraživanja jest da one djelomično otkrivaju profil čitatelja – tko je on bio, čime se bavio i koji je značaj imala knjiga koju je posjedovao, samo su neke od činjenica koje se može rekonstruirati. Gotovo bi se moglo reći da ova vrsta interakcije odgovara na pitanje *tko*?

Za razliku od ovih vrsta interakcija, interakcija čitatelja sa sadržajem knjige otkriva drugo obilježje čitatelja. Iako one rijetko otkrivaju tko su bili ti čitatelji, jer ne postoji zapis pored bilješke, one daju odgovor na pitanje *kako* su pojedine knjige čitane i *što* je čitatelje

posebno zanimalo, ali i smetalo u knjigama. Interakciji čitatelja sa sadržajem knjige posvećen je nastavak rada.

4.2. Interakcija čitatelja i teksta

Interakcija, tj. odnos, u ovom slučaju čitatelja i njegove knjige, jedna je od aktualnih tema u suvremenom proučavanju povijesti knjige. Za razliku od prethodno prikazane interakcije čitatelja s knjigom kao fizičkim objektom, iz koje doznajemo tko su bili vlasnici knjiga, čime su se bavili, kako su dolazili do knjiga, kako su ih čuvali itd., interakcija sa sadržajem otkriva i prikazuje druge osobine čitatelja i vlasnika knjiga. Pomoću nje se otkrivaju profesionalni čitatelji, ali i oni koji su za tu aktivnost bili priučeni. „(...) U njima otkrivamo tragove osoba koje su čitale kritički i ispravljale tekst i onih koji su, kao da su učili za ispit, podcrtavanjem željeli isticati bitno. Otkrivamo pokušaje organizacije i povezivanja različitih razina teksta, imamo primjere nadopunjavanja teksta, izrade sažetaka, itd. Svi ti primjeri svjedoče o iznimno intenzivnom odnosu čitatelja i sadržaja određene knjige.“¹⁷² Prema izvornoj literaturi i prethodno provedenom istraživanju u radu *Čitatelji, knjige i tekstovi: oblici interakcije*, određeno je koje sve vrste interakcije pripadaju odnosu čitatelja i sadržaja knjige – ispravci teksta, podcrtavanje i označavanje teksta, tekstualni dodaci, bilješke uz tekst i organizacija sadržaja. Ovaj odnos pronađen je, kako je navedeno, u 81 knjizi, a riječ je o 122 interakcije. Od navedenih oblika najveći broj se odnosi na:

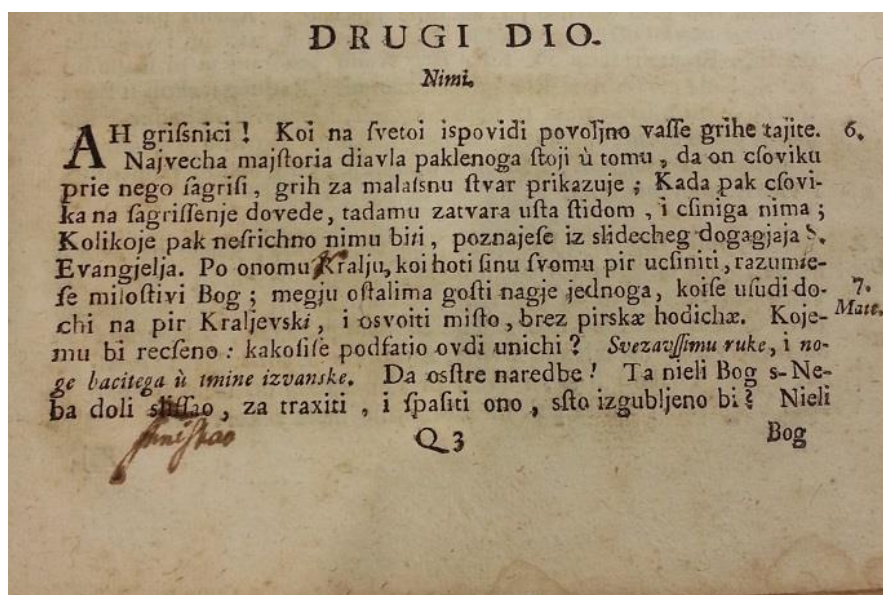
- Podcrtavanje i označavanje teksta – 53
- Bilješke uz tekst – 23
- Ispravke teksta – 17
- Organizaciju sadržaja – 16
- Tekstualne dodatke – 13.

4.2.1. Ispravke teksta

Vlasnici knjiga često su intervenirali u njezin sadržaj, odnosno tekst. Tako su, vođeni uvjerenjima i idejama ili jednostavno tiskarskim greškama, ispravljali određene dijelove teksta. Bilo da se radilo o ispravku naslova, podnaslova, rečenice ili njezinog smisla, svrha takve interakcije bila je dati točan ili odgovarajući podatak za određeni dio teksta knjige svim sadašnjim i budućim čitateljima. U djelu Emerika Pavića *Prosvitljenje i ogrihanje iliti nediljne i svecsane predike priko jeseni i zime dolazeche* iz 1762. godine, vlasnik knjige ispravljao je tiskarske pogreške u tekstu. Tako je u rečenici koja je počinjala: „Po onomu Ralju...“, ispred slova r umetnuo slovo K. Pet redaka ispod, ponovno je pronašao tiskarsku pogrešku. U rečenici

¹⁷² Velagić, Zoran; Kristek, Andrej. Nav. dj., str. 334.

„Te nieli Bog s- Neba doli sliffao...“ prekrižio je cijelu riječ „sliffao“ i dopisao „shishao“ (slika 80.).

Slika 80. Ispravke teksta

Emerik Pavić, *Prosvitljenje i ogrianje iliti nediljne i svecsane predike* (Budim, 1762.)

U djelu Adama Baltazara Krčelića *Naivrednesze sztalnoszti pelda*, vlasnik ili čitatelj prekrižio je pogrešno slovo u riječi i iznad napisao točno. U ovom slučaju, vlasnik je upotrijebio i simbol * kako bi naznačio mjesto ispravka u tekstu. Djelo M. A. Reljkovića *Nova slavonska i nimacska grammatika*, obiluje takvom vrstom bilješki. Već je u rječniku korisnik uočio pogrešku kod riječi *ancus* (*Luk, der Bogen*), prekrižio je slovo N u riječi *ancus* i pored na margini napisao slovo r, budući da latinska riječ glasi *arcus*. Nadalje, u konjugaciji glagola na 147. str. uz prvo i treće lice jednine – *on bi, ono bi* – čitatelj/korisnik je napisao – *on bu, ono bu*. Može se pretpostaviti da je vlasnik knjige dolazio s kajkavskog govornog područja, pa je htio spomenutu gramatiku prilagoditi sebi. Na 155. str., čitatelj/korisnik je prekrižio čitavu konjugaciju pluskvamperfekta II. koja je glasila, *Jabi bio bio..., mibismo bili bili...* Razlog tom ispravku može se tražiti u činjenici da je ispravak nastao znatno kasnije od vremena tiskanja knjige. Očito se vlasnik nije slagao sa sastavom riječi *jabi, tibi, onbi*, nego je upotrebljavao oblik *ja bi, ti bi, on bi*. Važno je napomenuti kako bilješke vjerojatno nisu proizvod jednog nego više čitatelja, što djelomično potvrđuje i različita boja za pisanje, ali i različit rukopis. Na 161. stranici, također kod konjugacije pluskvamperfekta jednine, gdje stoji *Ja bia imao, Ti biashe*

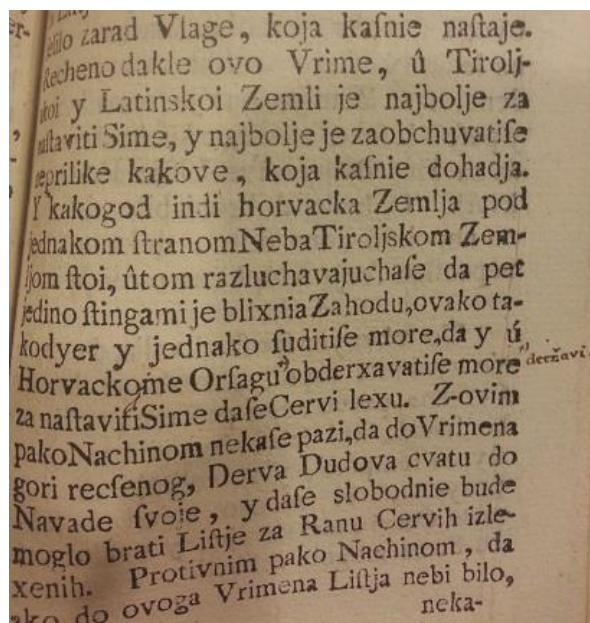
imao, čitatelj je iznad hrvatske i njemačke inačice napisao *Ja sam bio imao* (slika 81.). Očito je i ovo slučaj kao i prethodni, gdje je vlasnik poznao i koristio novija gramatička pravila.

De Conjugatione Verbi Activi. 161	
Plusquamperfectum.	
Vrline Proshasto svérsheno.	
Singulariter.	
Ja bia imao	Ich hatte gehabt
Ti biashe imao	du hattest gehabt
On biashe imae	er hatte gehabt
Ona biashe imala	sie hatte gehabt
Ono biashe imalo	es hatte gehabt
Pluraliter.	
Mi biasmo imali	Wir hatten gehabt
Vi biaošte imali	ihr hattet gehabt
Oni biau imali	sie hatten gehabt
One biau imale	sie hatten gehabt
Onah biau imala	sie hatten gehabt

Slika 81. Ispravke teksta

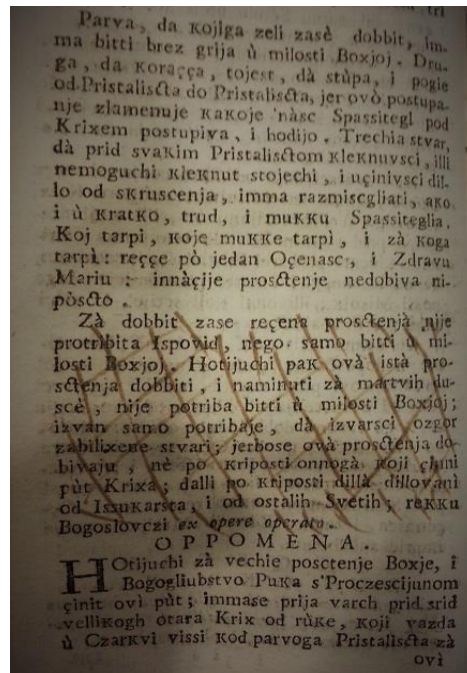
M. A. Reljković, *Nova slavonska i nimacska grammatika* (Beč, 1789.)

U djelu Antuna Romanija *Kratki nauk pokraj kojega se najbolje y naj lassnye bjeli dudovi za dobiti moxu y pokraj kojegase svilni cervi takodyer lasno odraniti mogu* iz 1775. godine, čitatelj je u tekstu napravio svoju bilješku tako da je iznad dijela teksta gdje je planirao umetnuti riječ stavio znak +). Pored odlomka i rečenice koja je korigirana, opet je stavio +) i riječ „državi“. Nadalje, u istoj rečenici isti je čitatelj dodao slovo *J* ispod riječi „Horvackome“. Slovo je umetnuto između slova *O* i *M*, tako da bi riječ prema čitatelju glasila „Horvackoj“. Ako se cijela rečenica složi na način koji je pretpostavio i označio čitatelj, dobivamo drugačiji izgled rečenice. Tako umjesto „...da y ũ Horvackome Oršagu obderxavati se more...“ stoji „da y ũ Horvackoj deržavi obderžavati se more...“ (slika 82.). Pretpostavka je da je bilješka nastala u drugoj polovici 19. stoljeća s obzirom da je vlasnik i/ili čitatelj bio upoznat s dijakritičkim znakovima. Očito je onaj koji je čitao knjigu drugačije shvaćao taj dio teksta pa je iz tog razloga navedeni dio i prilagodio sebi.

Slika 82. Ispravke teksta
Antun Romani. *Kratki nauk* (Varaždin, 1775.)

Djelo Jurja Maljevca iz 1789. godine, *Neztrachno vezdassnyega tabora izpiszavanye*, najbolji je primjer kako su ljudi prilagođavali grafiju, pravopis i gramatiku sebi i svom vremenu. Tako se kroz cijelo djelo pojavljuju ispravci riječi. Čitatelj je križao nepotrebna slova u riječima. Npr. kod riječi *czaru* prekrižio je slovo *Z*, kod riječi *china* prekrižio je slovo *H* i stavio dijakritički znak iznad *C*, itd. Čitatelj je na taj način djelo prilagodio novijem načinu pisanja. Već spomenuto djelo *Istomacenie nauka karstjanskoga* iz 1797. godine sadrži jedan neobičan ispravak teksta. U zadnjem paragrafu na 203. stranici knjige, prije opomene, autor je napisao da ljudi oprostjenje od Boga mogu dobiti i ako ne idu na svetu ispovijed, samo moraju biti u Božjoj milosti, dok kod mrtvih čak ni to nije potrebno nego je potrebno „da izvarsci ozgor / zabilexene stvari“ (slika 83.). Vlasnik knjige prošarao je cijeli paragraf teksta koji je govorio o tome jer se očito nije slagao s navedenim u tekstu.

Slika 83. Ispravke teksta

Istomacenie nauka karstjanskoga (Venecija, 1797.)

Ovakvi ispravci pronađene su u 17 obrađenih djela koja su obuhvaćala i djela koja nisu bila vjerskog karaktera. Kako je ova vrsta bilješki raspoređena po žanrovima, prikazano je u tablici 29.

Tablica 29. Oblici interakcije čitatelja sa sadržajem knjige – ispravke teksta

Redni broj	Vrsta/žanr	Broj interakcija
1.	Propovijed	2
2.	Hagiografija	3
3.	Pastoral	2
4.	Pouke	1
5.	Molitvenik	1
6.	Književnost	4
7.	Jezikoslovlje	1
8.	Pjesmarica	1
9.	Poljoprivreda i gospodarstvo	1
10.	Neidentificirani žanr	1

4.2.2. Podertavanje i označavanje teksta

Još jedan od čestih oblika interakcije čitatelja s tekстом bilo je podcrtavanje i označavanje teksta. Prema ovom istraživanju, najčešći oblici ove vrste interakcije bili su podvlačenje riječi, slova i rečenica crtama, označavanje rečenica ili odlomaka kosima crtama te označavanje teksta plusevima ili zvjezdicama.

Ovom vrstom interakcije čitatelji su isticali važne pojmove i dijelove rečenica. Mnogo je takvih intervencija sačuvano i u sadržaju knjige gdje su označavani naslovi važnijih (zanimljivijih) poglavlja. Kao i u prethodnom slučaju, ova je interakcija ujedno i dokaz da je knjiga bila čitana. Prilikom ovog istraživanja, podcrtavanje i označavanje teksta pronađeno je u 56 od ukupno 81 knjige, te ova interakcija spada u jedan od najčešćih oblika odnosa s tekстом uopće. Prisutnost podcrtavanja i označavanja prema žanrovskoj odrednici prikazana je u tablici 30.

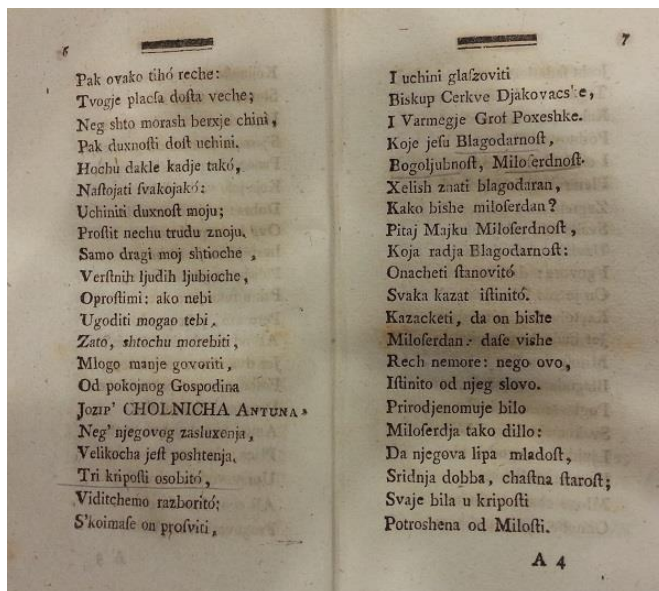
Tablica 30. Oblici interakcije čitatelja sa sadržajem knjige – označavanje i podcrtavanje teksta

Redni broj	Vrsta/žanr	Broj interakcija
1.	Katekizam	3
2.	Propovijed	7
3.	Kateheza	2
4.	Hagiografija	7
5.	Molitvenik	3
6.	Pastoral	1
7.	Eshatologija	1
8.	Povijest	4
9.	Književnost	14
10.	Jezikoslovlje	3
11.	Poljoprivreda i gospodarstvo	2
12.	Pouke	1
13.	Pravo	1
14.	Pjesmarice	1
15.	Medicina	1
16.	Biografsko djelo	1
17.	Neidentificirano djelo	4
	Ukupno	56

Zanimljivo je da 24 djela pripada vjerskim vrstama, dok njih 28 pripada ostalim vrstama. Četiri djela sa ovom vrstom interakcije pripada knjigama kojima, kako smo prije naveli, nije

utvrđena pripadnost nekoj od potkategorija vjerskih djela. Većina knjiga religiozne tematike koja je sadržavala tu interakciju tiskana je do sredine 18. stoljeća, dok je drugi dio stoljeća bio uglavnom zastupljen s knjigama ostalih vrsta. Usto, samo je 25 knjiga tiskanih do 1750. godine imalo ovu vrstu interakcije.

Podcrtavanje dijelova teksta i rečenice jedan je od češćih oblika obilježavanja teksta. Ako se označeni dijelovi pažljivo pročitaju, vidljivo je da su rađeni s određenom namjerom. Tako je u djelu Antona Ivanošića *Opivanje slično-ričsno* iz 1786. godine, čitatelj knjige na jednoj stranici podvukao riječi „tri kriposti“, a na sljedećoj, „Bogoljubnoŝt, Blagodarnoŝt, Milofrdnoŝt“ (slika 84.). Čitatelj je budućim čitateljima htio istaknuti tri najvažnije čovjekove vrijednosti. Sve tri podcrtane vrline na različitim su mjestima na stranici.

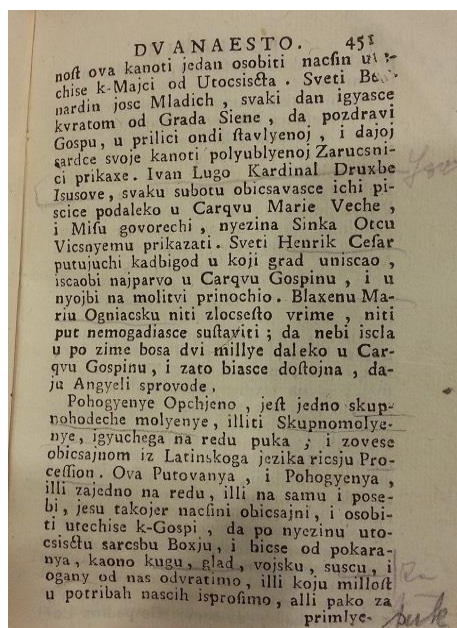

Slika 84. Označavanje teksta

Anton Ivanošić, *Opivanje slično-ričsno* (Zagreb, 1786.)

Još jedan takav primjer pronađen u je knjizi Antuna Kanižlića *Utocsiscte Blaxenoy Divici Marii*. Vlasnik ili čitatelj podvukao bi određeni pojam u knjizi te si sa strane zapisao objašnjenje – bilješku o tom pojmu. Na 451 str. podcrtane su riječi „Ivan Lugo Kardinal Druxbe Isusove...“, a na marginama pored rečenice upisano je „Isusovac“. Vlasnik si je vjerojatno naznačio i skratio određeni podatak kako bi ga prilikom sljedećeg čitanja lakše pronašao. Na istoj stranici podcrtana je sljedeća rečenica: „/ i bicse od pokara / nya, kaono kugu, glad, vojsku, suscu, i / ogany od nas odvratimo, illi koju milloŝt / u potribah nascih iŝprosimo.../. Pokraj te rečenice vlasnik je napravio okomitu crtu kako bi obuhvatio dio na koji se odnosi bilješka i

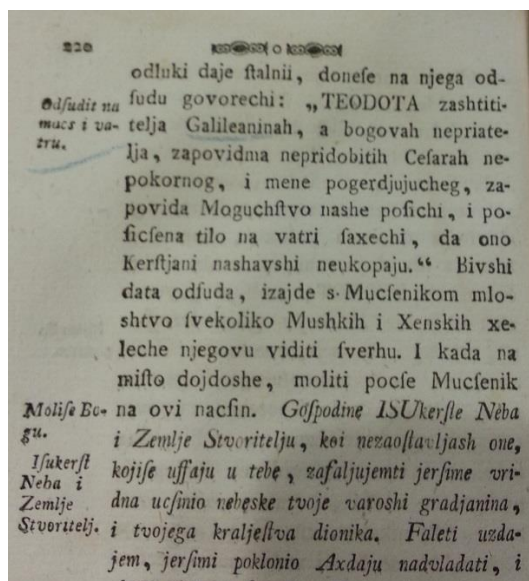
napisao „za puk“ (slika 85.). Namjera je bila ukazati svima koji budu koristili ovu knjigu kako se ponašati za vrijeme procesije.

Slika 85. Označavanje teksta

Antun Kanižlić. *Utocsiscte Blaxennoj Divici Marii* (Venecija, 1759.)

U djelu Ivana Marevića *Dilla svetih mucsenikah* iz 1800. godine, vlasnik knjige također je podvlačio pojmove u tekstu. Uglavnom su podcrtane riječi koje su imale veze sa životom i smrću., što je provedeno u cijelom djelu. Na 220. str. knjige podvučen je dio rečenice i bilješka – „TEODOTA zashtititeljja Galileninah...“. Podcrtana bilješka je glasila – „Osudit na / macs i va / tru/. Vlasnik se očito složio s bilješkom autora, koja je po svemu sudeći bila nastavak rečenice. Nadalje, podcrtavao je riječi „smert“, „pogibelah“, „xivitishe“, itd. (slika 86.). Točan razlog ovome može se samo pretpostaviti. Očito je Marevićevo djelo svojom tematikom ostavilo dubok dojam na vlasnika pa je on bilježio riječi koje su na njega najintenzivnije utjecale.

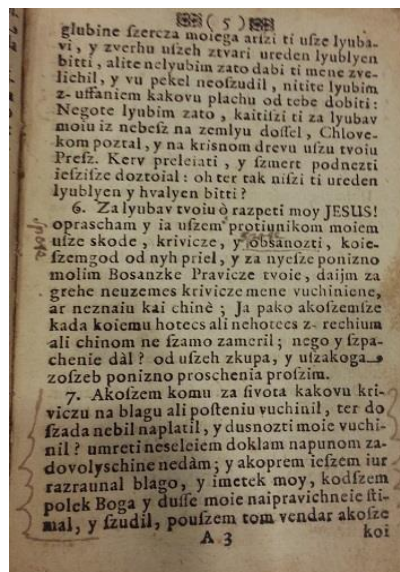

Slika 86. Označavanje teksta

Ivan Marević. *Dilla svetih mucsenikah* (Osijek, 1800.)

Još jedan primjer označavanja teksta pronađen je u djelu *Jezgra rimskoga pravovirnoga nauka kerstjanskoga* iz 1767. godine. Vlasnik je knjige u jednom citatu na 20. str. podcrtavao samo nastavke u pojedinim riječima – „biljadah“, „stotinah“, „stajah“, „sluxau“... Očigledno je htio naglasiti različite oblike nastavaka, a ako se pretpostavi da je bilješka nastala kasnije, kada je zaživio novi pravopis, može se reći da je namjera bila prikazati kako su se pojedine riječi prije izgovarale. Vrlo su često vlasnici knjiga podcrtavali i dijelove sadržaja. Takav oblik interakcije im je pomogao da lakše i brže pronađu sebi drag i važan dio knjige, ali i da ukažu drugim čitateljima što je vrijedno i važno pročitati. U djelu Stefana Kapucina *Zadnia Volja* iz 1724. godine, vlasnik je uokvirio cijeli paragraf teksta (slika 87.). Paragraf govori o tome kako onaj koji je nekome učinio nekakvu krivicu, to treba ispraviti prije smrti. Možda se vlasnik ovdje poistovjetio s autorom teksta i na taj se način obavezao da će i on tako učiniti.

Svrha podcrtavanja i označavanja teksta bila je da se čitatelj knjige prilikom sljedećeg korištenja što prije snađe i pronađe određene informacije. Na istoj stranici pronalazi se i bilješka uz tekst. Vlasnik je u dio rečenice koja glasi „ufze spoze slkode, krivicze, y obsanozti, koie-/„ umetnu riječ *sponze* tako da je rečenica onda glasila „ufze spoze slkode, krivicze, y *sponze* obsanozti, koie-/„. Vlasnik je u odlomku pored rečenice koju je ispravio također umetnu navedenu riječ. Ova vrsta bilješke važna je za interakciju jer se može okarakterizirati kao paratekstualni element s obzirom da je imala istu funkciju kao i tiskana bilješka. Kako su se te bilješke pojavljivale u obrađenim knjigama, bit će objašnjeno u idućem poglavlju.

Slika 87. Označavanje teksta

Stjepan Kapucin, *Zadnia Volya* (Zagreb, 1724.)

4.2.3. Bilješke uz tekst

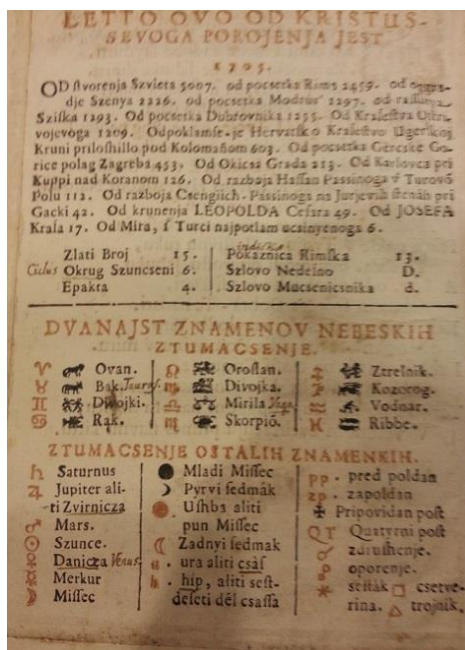
Važan i čest oblik interakcije sa sadržajem knjige bio je dodavanje određenih vrsta bilješki uz tekst. Iako je ta vrsta bilješki usko povezana uz označavanje i ispravke teksta, detaljnom analizom uočena je razlika. Vlasnik ili čitatelj u ovim slučajevima nije ispravljao pogreške, nego je nakana bila upotpuniti odlomak, rečenicu ili pojasniti značenje riječi. Takvih bilježaka pronađeno je 23, što ih svrstava u brojnije oblike interakcija. 13 knjiga pripada vjerskim, a 9 ostalim književnim vrstama. To je novost u odnosu na ostale vrste interakcija gdje su ostale vrste bile u prednosti, ili bar podjednako zastupljene s pojedinom vrstom interakcije. Kako su bilješke uz tekst raspoređene prema žanrovskoj odrednici, prikazano je u tablici 31.

Tablica 31. Oblici interakcije čitatelja sa sadržajem knjige – bilješke uz tekst

Redni broj	Vrsta/žanr	Broj interakcija
1.	Katekizam	1
2.	Propovijed	4
3.	Hagiografija	4
4.	Molitvenik	2
5.	Pastoral	2
6.	Književnost	3
7.	Jezikoslovlje	2
8.	Poljoprivreda i gospodarstvo	1
9.	Matematika	2
10.	Biografsko djelo	1
11.	Neidentificirano djelo	1
12.	Ukupno	23

Bilješke uz tekst još zornije i jasnije prikazuju motive i nakane čitatelja. Kod njih nije potrebno nagađati što je čitatelj htio postići jer je to očito iz same bilješke. Kao i kod ostalih vrsta interakcija, gotovo je nemoguće utvrditi vrijeme nastanka bilješke, jer su zapisi o nastanku rijetki ili ih uopće nema. U djelu *Zpomenek chinov* Jurja Pandurića iz 1786. godine, vlasnik knjige nastavio je i produžio rečenicu koja se nalazi na 10. stranici knjige. Ona je glasila „Lyudih tuliko naha-/ dyasze, vu onom oviizti Mudroznanczi JOSEFA GAL / LYUFFA potrebuvali jeľzu./, a vlasnik je dodao „za poglavara szvoega/“. U ovom slučaju, vlasnik je vjerojatno želio naglasiti i istaknuti funkciju koju je u tekstu zaboravio naznačiti tiskar ili izdavač. Sljedeći primjer ovakve vrste interakcije nalazi se u djelu *Hisna Knisicza* iz 1783. godine. Vlasnik je ispod svakog podnaslova, koji je slikovito označavao određeni mjesec u godini, stavio naziv mjeseca o kojem se točno radi. Tako je ispod podnaslova „Po Velikom travnu iliti Filipov- / chaku/“, napisao „May“, ispod podnaslova „/ Vu Kľařznu iliti Ivanľcaku/“, napisao je „Junuzs“, itd. Namjera je bila što lakše i brže pronalaženje odlomka koji govori o određenom mjesecu. Vrlo zanimljiv primjer knjige i interakcije pronalazimo u djelu *Xivot Svete Katarine*, iz 1709. godine, autora Matije Divkovića. U njemu se nalazi i dio koji nam prikazuje inventar knjižare Bartolla Occhija, poznatog tiskara i knjižara. Taj popis sadrži naziv knjiga na hrvatskom jeziku s njihovom lokacijom u knjižari. Ono što je u ovom slučaju zanimljivo jest da je vlasnik pored određenih knjiga zapisao prezime autora. Tako uz djelo *Pokriplenye umiruchih* stoji prezime „Ter(?)ić“, uz djelo *Xivot Goľpodina Naľcega Iľľuľa Iľukrsta* stoji prezime Kašić. Možda je vlasnik u svojoj zbirci imao ta djela pa je želio naznačiti autora i u

ovom inventaru, ili je jednostavno od svih navedenih djela prepoznao ta dva pa ih je označio. U *Duhovnom Kalendaru* iz 1793. godine, vlasnik je na stranici mjeseca veljače uz datum i sveca, 14 c Valentin Pap M., zabilježio „/ od velike bolest/“. U propovijedima Bernardina Leakovića *Govorenja za sve nedilje godishnje* iz 1795. godine, čitatelj je uz govor za pojedinu nedjelju naznačio mjesto održavanja. Tako za propovijed za I. nedjelju poslije Božića, u lijevom gornjem kutu stoji „/ Dictus N. Mikanovci 1841. godine/“, dok za VI. nedjelju po Uskrsu stoji „/Dictus in Podierkavje(?) 1841/“. Ono što je sigurno poznato jest vrijeme kada je bilješka nastala. Za pretpostaviti je da je bilješku načinio propovjednik ili misionar koji je držao propovjedi u pojedinim mjestima, vjerojatno u župi u kojoj je obavljao dužnost. Ova bilješka daje naslutiti da je propovjednik na temelju Leakovićev e knjigenpripremao svoju propovijed ili je jednostavno iz nje čitao. *Misecznik Hervacki* iz 1705. godine bogat je različitim oblicima interakcija. Na početku kalendara, uz tumač nebeskih znakova stoje bilješke: uz lik bika i riječ „Bak“ stoji bilješka vlasnika „Tauros“, uza znak i riječ „Mirila“ stoji riječ „Vaga“. Riječ „Danica“ karakteristična je jer u njoj pronalazimo tri različite vrste interakcije. Vlasnik ju je podvukao, napravio ispravku (slovo C je prepravio u slovo Z), i uz nju upisao riječ „Venus“ (slika 88.).

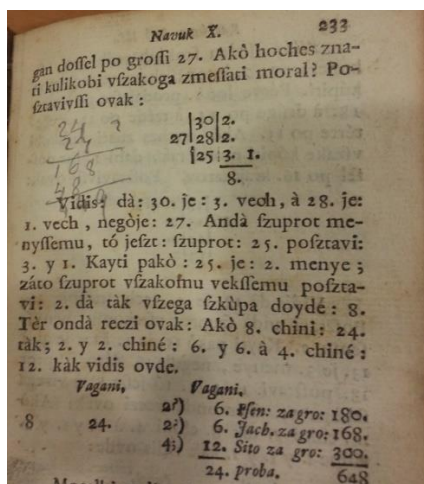

Slika 88. Bilješke uz tekst

Misecznik Hervacki (Zagreb)

U mjesecu siječnju, iznad datuma “21 c“ i imena „Jagnia D.“, napisano je ime Agnes. Takvih bilježaka, ali i onih ostalih vrsta, u djelu se nalazi mnogo. Vlasnik je očito želio naznačiti sve

promjene koje su se desile od tiska mjesečnika do dana kada je on čitao knjigu. Djelo iz područja matematike, *Aritmetika Horvatszka* Mihalja Šiloboda Bolšića iz 1758. godine, zanimljivo je pak po tome što je vlasnik knjige na njenim stranicama rješavao matematičke zadatke (slika 89.).

Slika 89. Bilješke uz tekst

Mihály Silloboda. *Aritmetika Horvatszka* (Zagreb, 1758.)

4.2.4. Tekstualni dodaci

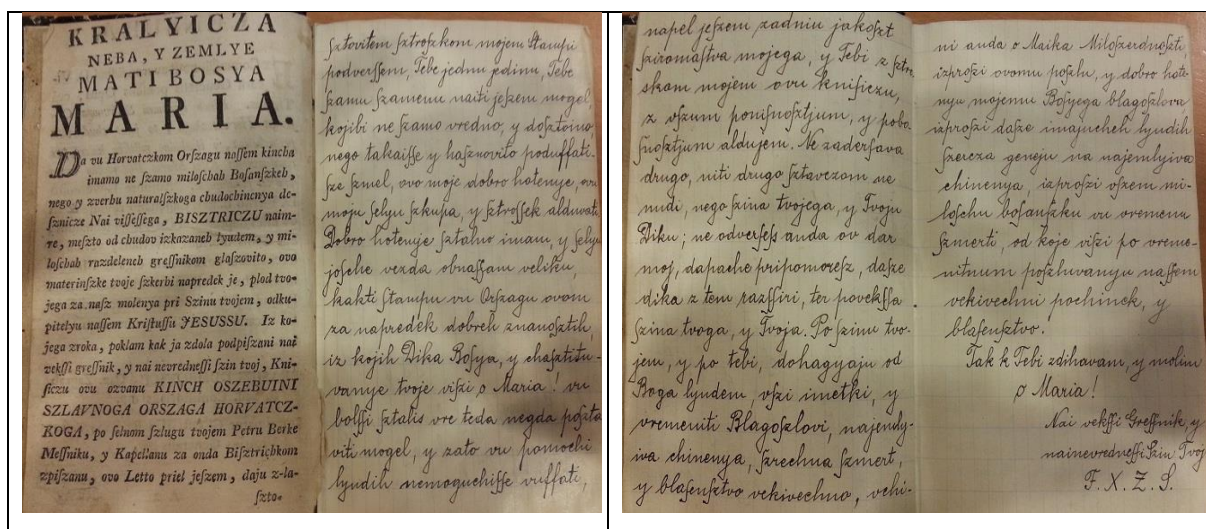
Za razliku od bilježaka koje su dodavane uz riječi ili rečenice, tekstualni dodaci ili nadopune odnose se na cijele odlomke teksta. Tako se nerijetko pronalazi desetak i više stranica teksta koje su vlasnici sami napisali. Ti dijelovi bili su vezani uz sadržaj knjige i često su bili nastavak onoga dijela teksta koji je nedostajao, bilo da je bio izgubljen ili fizički odstranjen. Tijekom istraživanja pronađeno je 13 takvih dodataka. Vrlo je važno napomenuti kako se veći dio dodataka tekstu pronalazi u knjigama vjerskih vrsta, i to u pet molitvenika i dva pastoralala, dok je po jedan pronađen u katekizmu, propovijedima, mirakulu, povijesti, književnosti i biografskom djelu. Od toga se u šest knjiga nalaze molitve, jedna je zahvala Blaženoj Djevici Mariji, a jedna je poljoprivredni savjet. Raspored tekstualnih dodataka u odnosu na žanrove prikazan je u tablici 32.

Tablica 32. Oblici interakcije čitatelja sa sadržajem knjige – tekstualni dodaci

Redni broj	Vrsta/žanr	Broj interakcija
1.	Katekizam	1

2.	Propovijed	1
3.	Molitvenik	5
4.	Pastoral	2
5.	Mirakul	1
6.	Povijest	1
7.	Književnost	1
8.	Biografsko djelo	1
9.	Ukupno	13

U određenim slučajevima, vlasnici su samo dopisali dio koji nedostaje, kao što je bio slučaj u djelu Petra Berkea *Kinch oszebuini szlawnoga orszaga Horvatzkoga*. Pretpostavlja se kako je vlasnik imao dio koji nedostaje pred sobom kada ga je dodavao u posvetu. Na kraju posvete napisao je „/Tak k tebi Zdihavam, y molim / o Maria / Nai vekšŕŕi Grešŕŕnik y / nainevrednešŕŕi šin tvoj / F.X.Z.š. /“ (slik 90. i 91.). Pretpostavlja se kako se vlasnik naknadno potpisao u dio koji je napisao da bi se upravo njega prepoznalo kao autora dopisanog dijela, iako se potpisao sa inicijalima.

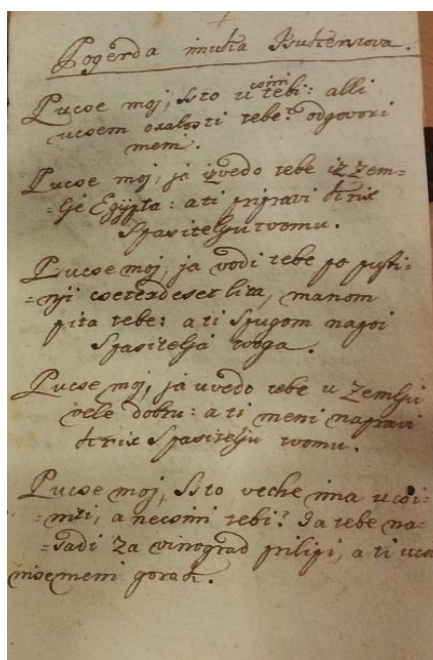
Slike 90. i 91. Tekstualni dodaci

Petar Berke. *Kinch oszebuini* (Graz, 1775.)

Jedno od izdanja djela *Put Krixa*, ono iz 1744. godine, sadrži sedam dopisanih stranica molitava, odnosno jedno stajalište križnog puta. Djelu nedostaju str. 41 – 46, a na tom mjestu ušivena su 4 lista ispisana rukom. Umetnuti tekst ne nastavlja se na tiskanu inačicu, što potvrđuju i slova u donjem desnom kutu koja najavljuju prva dva slova sljedeće stranice. Početak molitve ima svoj podnaslov i ne podudara se s navedenim slovima. Je li vlasnik jedno stajalište prepisao iz drugog primjerka istog djela, trebalo bi detaljnije istražiti. Da je vlasnik

želio što vjernije pratiti originalnu verziju knjige, svjedoči i to da je na petoj stranici dodatka u donji desni kut stavio riječ koja će se pojaviti na sljedećoj stranici. Ovo je također zanimljivo jer niti na jednoj drugoj stranici nije poduzeo takvu aktivnosti.

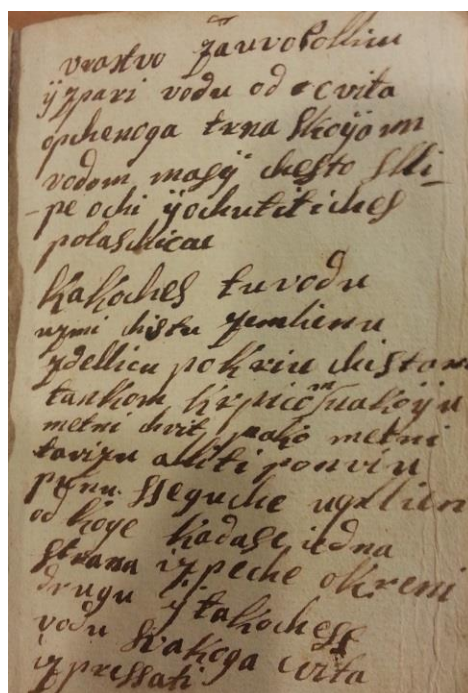
Još jedan *Put Krixa*, u ovom slučaju iz 1734. godine, na kraju djela, na sedam stranica, sadrži tekst Isusovog obraćanja i pritužbe židovskom narodu. Vlasnik je taj dio nazvao „Pogerda Muka Isukerstova“. Iako se dodani dio ne odnosi na križni put, vlasnik je osjećao potrebu da u ovaj molitvenik doda dio u kojem Isus nabraja što je sve dobro učinio za narod, a oni su ga izdali. Židovima se obraća s „Pucse moj“, a pritužbe su podijeljene u trideset strofa ili dijelova. Neki su od primjera: „/ Pucse moj, ja izvedo tebe iz zem= / lje Egijpta: ati pripravi Krix / Spasitelju tvomu“, „/ Pucse moj, ja tebe privedo / priko mora, ati / privene mene svezana priko / Jeruzalima.“ (slika 92.). Na kraju dodatka stoji „Finis“, iako knjiga ima klasičan završetak – Amen. Točan nastanak bilješke ne može se odrediti, iako se prema pravopisu i grafiji pretpostavlja kako je to kraj 18. ili prvi dio 19. stoljeća.

Slika 92. Tekstualni dodaci
Put Krixa (Budim, 1734.)

Djelo Stefana Kapucina *Zadnia Volya* iz 1724. godine, sadrži dodatak, odnosno nastavak djela koji je dodao i osmislio upravo vlasnik knjige, a nazvao ga je „Drughe molitve za pomochi k'zvelicenju umirajuchie“. Da je želio što vjernije uvrstiti ovaj dio u knjižnu cjelinu, svjedoči i način kako je ona napisana. Svaka od 21 dodane stranice numerirana je i u donjem desnom kutu sadrži prva slova riječi koja se nalazi na sljedećoj stranici, a svaki je novi odlomak vlasnik naglašavao velikim tiskanim, zadebljanim slovom. Ono što je posebno

zanimljivo je da su i u ovom djelu pronađene interakcije čitatelja s tekstom; podvlačenje teksta, ispravke i bilješke uz tekst. Zanimljiv uradak je i *Stazica duhovna* uz koju je bio privezan *Put prisvetoga krixa*. Na kraju knjige nalaze se rukom ispunjene tri stranice molitve Isusu. Za razliku od ostalih tekstualnih dodataka, ovome znamo autora - „Terezija Pakedinaz“. Čitanjem molitve zaključuje se kako ona nema puno veze s ostatkom knjige, nego ju je vlasnica napisala iz privatnih razloga. Na to navodi lakoća razumijevanja i jednostavnost molitve, ali i činjenica da molitva nema naziv ili neki oblik podnaslova. Jedan marginalni tekstualni dodatak nalazi se u djelu *Duhovno nemoi se zaboraviti* iz 1746. godine. Iako se i ovdje radi o molitveniku, na knjigoveškom listu postoji rukopisni zapis o pripremanju ljekovite vode. Očito je da ovaj dodatak nema nikakve veze sa vrstom djela. Rukopis nije lijep, tekst je dopunjavao isti autor (dodane riječi iznad rečenica), ne postoji početak ili kraj rečenice, itd. Iz toga zaključujemo da je knjiga pripadala nekome tko nije bio dobro obrazovan. Pretpostavlja se da se vlasnik bavio poljoprivredom, odnosno da je bio poljoprivrednik. To je vrlo važan podatak jer nam govori da su vlasnici knjiga bili i obični ljudi. Vlasnik je želio zabilježiti pripremu ljekovite vode na mjesto gdje će se taj recept dugo očuvati i gdje se neće zagubiti. Tu ulogu zauzela je knjiga koju je on očito iz tog i drugih razloga cijenio (slika 93.)

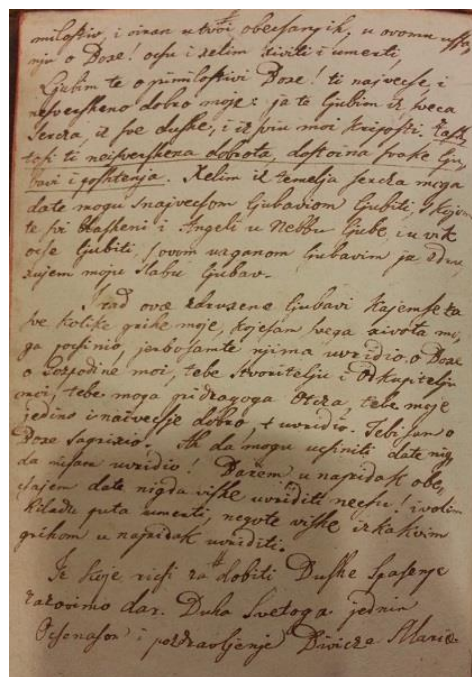
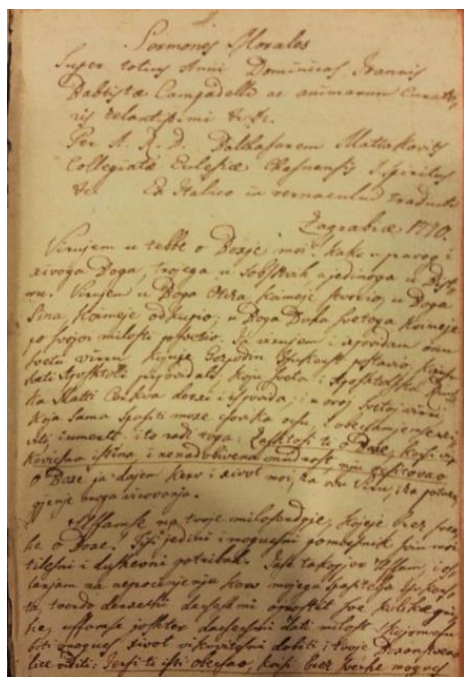

Slika 93. Tekstualni dodaci

J. A. Knezović, *Duhovno nemoi se zaboraviti* (Budim 1746.)

Još jedan primjer tekstualnog dodatka pronalazi se u djelu *Kratki nauci i tomacsenja* iz 1778. Iako je dodatak dosta nečitak, može se iščitati da je nastao u Zagrebu 1790. godine.

Nadalje, uočava se da je uvodni dio napisan na latinskom, dok je drugi dio molitva koja počinje rečenicom „... Virujem u tebe o Boxje moi, kako u pravog i / xivoga Boga...“. Kraj dodatka – molitve završava pozdravom Djevici Mariji. Kako ovo djelo žanrovski pripada pastoralu, pretpostavlja se da je autor dodatka umetnuo svoju molitvu koju će on i budući čitatelji koristiti za pripremu ili provođenje crkvenog obreda (slike 94. i 95.).

Slike 94. i 95. Tekstualni dodaci

Emerik Pavić. *Kratki nauci i tomacsenja* (Budim, 1778.)

4.2.5. Organizacija sadržaja

Jedan od najintenzivnijih oblika interakcije čitatelja s tekstem bila je organizacija sadržaja knjige. Čitatelji su ovdje sami, prema osobnim sklonostima i potrebama, uređivali sadržaj knjige tako da su dodavali sažetke, popise pogrešnih riječi, označavali brojeve stranica, pisali sadržaj djela s brojevima stranica, označavali početak i kraj paragrafa, itd. Svrha ove vrste interakcije bila je olakšati korisniku snalaženje u djelu i lakše čitanje samog teksta. Tijekom ovog istraživanja, takva vrsta interakcije zabilježena je u 16 knjiga. Prema vrsti, 8 djela pripada vjerskim vrstama, dok 8 pripada ostalim vrstama. Prisutnost organiziranja sadržaja u različitim žanrovima prikazana je u tablici 33.

Tablica 33. Oblici interakcije čitatelja sa sadržajem knjige – tekstualni dodaci

Redni broj	Vrsta/žanr	Broj interakcija
1.	Katekizam	1
2.	Propovijed	2
3.	Hagiografija	1
4.	Molitvenik	3
5.	Pastoral	1
6.	Povijest	2
7.	Književnost	4
8.	Jezikoslovlje	2
	Ukupno	16

Među najčešćim oblicima ove vrste interakcije bilo je označavanje brojeva stranica. Takve aktivnosti poduzimane su ili u sadržaju djela, koje uz naslove nema brojeve stranica, ili u samoj knjizi. U djelu *Dogodjaji svieta*, autora Emira Bogdanića iz 1792. godine, vlasnik knjige u njezinom sadržaju uz nazive poglavlja bilježi broj stranice na kojoj poglavlje počinje i na kojoj završava (slika 96.). Svrha i namjena je jasna: tijekom budućeg čitanja samom vlasniku, ali i budućim čitateljima, olakšati snalaženje u knjizi i njeno čitanje. Ova bilješka ima vrlo važno značenje, ne samo kao jedan od oblika interakcije, već i iz razloga što naglašava važnost paginacije u organizaciji sadržaja.

12-19	POGLAVJE III. Eurjenci do bjega njihovoga iz Egypta	77-84	POGLAVJE VIII. Od Syrie.
20-38	POGLAVJE IV. Od vladanja Affirskoga do kralja Perfie Cyrufa.	85-94	POGLAVJE IX. Od Palestine.
39-52	POGLAVJE V. Od vladanja Babilonskoga illi Kal- dee.	95-98	POGLAVJE X. Od Mefopotamie do kralja Cyrufa.
53-63	POGLAVJE VI. Od vladanja Medianškoga do kra- lja Perfie Cyrufa.	99-101	POGLAVJE XI. Od Armenie do kralja Cyrufa.
64-76	POGLAVJE VII. Od vladanja Fenicianskoga.	102-107	POGLAVJE XII. Od Narodah Afie maale.
		108-116	POGLAVJE XIII. Od Teukrah illi Trojanah do ra- zora grada njihovoga Troje.
		117-123	POGLAVJE XIV. Od Phrygiah do Cyrusa.

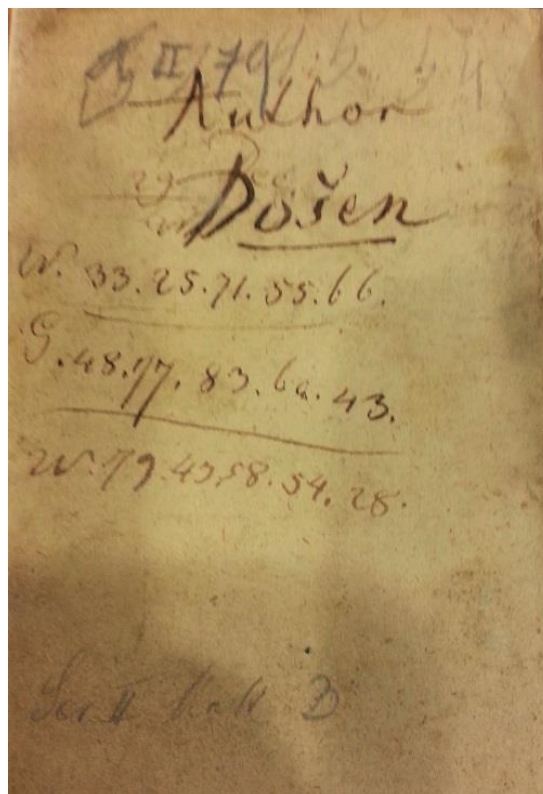
Slika 96. Organizacija sadržaja
Emerik Bogdanić, *Dogodjaji svieta* (Beč, 1792.)

Iste motive imao je i čitatelj djela *Jeka Planine* Vida Došena iz 1767. godine. Ovdje je čitatelj u cijeloj knjizi iznad teksta označavao brojeve stranica. Zanimljivo je da na pojedinim stranicama postoje dvije numeracije: jedna ide od broja 1 do broja 94 i smještena je u gornjem desnom kutu stranice; druga numeracija ide od 0, pa se broji deseticama 10, 20, 30, ... (slika 98.). Obje su numeracije naknadno dodane, a potječu od jednog autora, što se može potvrditi uspoređivanjem rukopisa. Također, na stranicama prije naslovnice autor je u tri retka napisao:

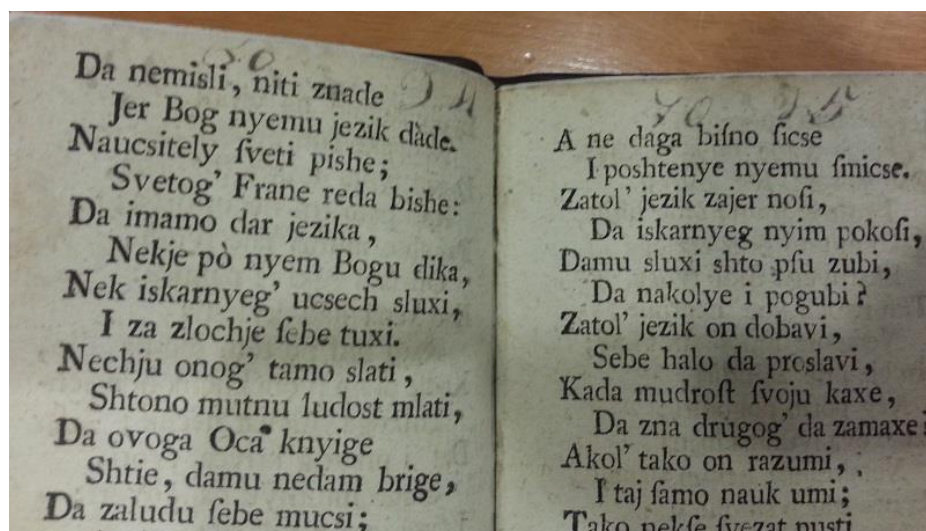
„W 33.25.71.55.66.

S. 48.77.83.68.43.

W.79.43.58.54.28.“ (slika 97.)

Slika 97. Organizacija sadržaja
Vid Došen, *Jeka Planine* (Zagreb, 1767.)

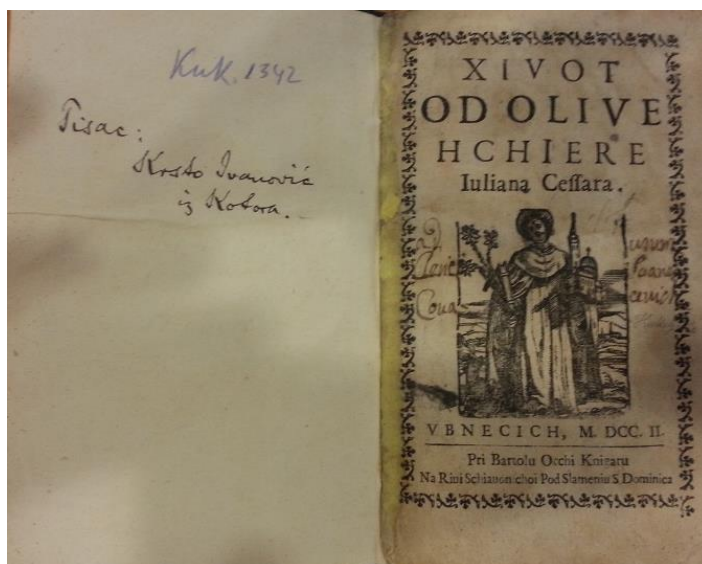

Slika 98. Organizacija sadržaja
Vid Došen, *Jeka Planine* (Zagreb, 1767.)

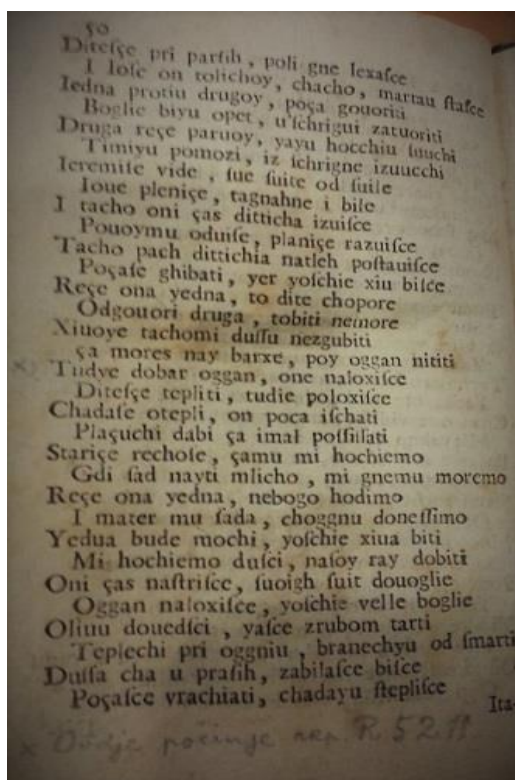
Pretpostavlja se kako je vlasnik bilježio stranice koje su nosile njemu važne informacije, ali što znače oznake W i S, nije moguće otkriti.

U djelu *Xivot od Olive hchiere Iuliana Cessara* autora Krste Ivanovića iz 1702. godine, vlasnik je uz 17. redak 50. stranice stavio X, a na dnu je stranice opet stavio X uz objašnjenje.

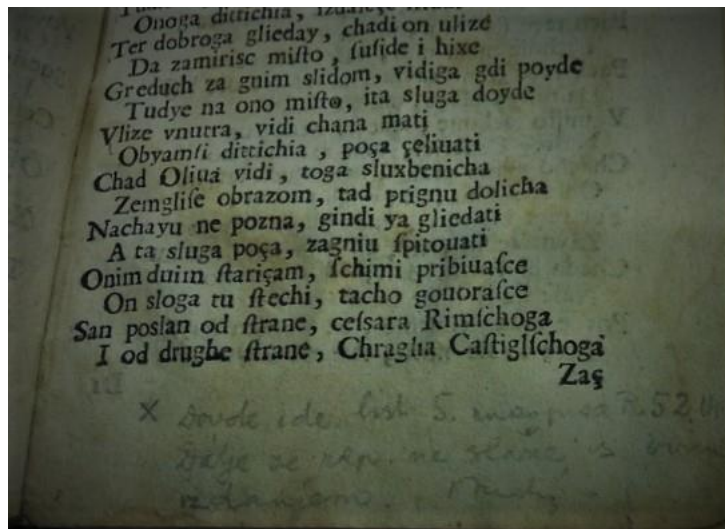
Tako je vlasnik knjige napravio svoju, pisanu bilješku. U bilješci stoji: „/x - Ovdje počinje nep. R 5211/“. U nastavku djela na stranici 59. vlasnik je u 17. retku stavio znak X, a na dnu stranice zabilježio „ /x – Dovde ide list 5 rukopisa R5211/ Dalje se rkp. ne slaže s ovim / izdanjem/“ (slike 99., 100. i 101.).

Slika 99. Organizacija sadržaja
Xivot od Olive (Venecija, 1702.)

Slika 100. Organizacija sadržaja
Xivot od Olive (Venecija, 1702.)

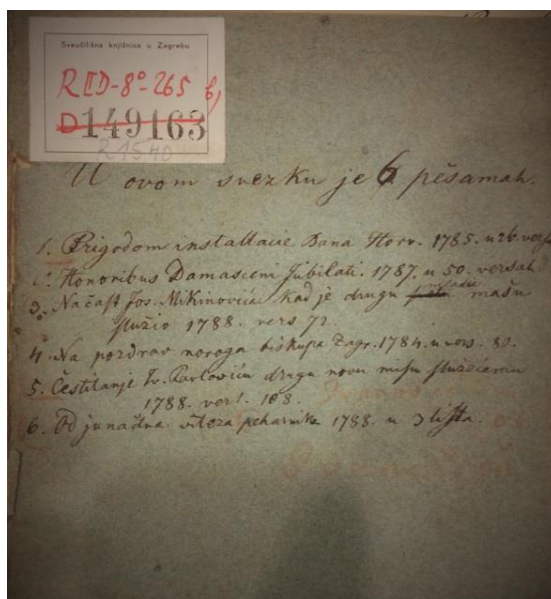
Slika 101. Organizacija sadržaja

Xivot od Olive (Venecija, 1702.)

Prema svemu sudeći, vlasnik je imao izdanje iz 1702. godine koje je onda uspoređivao s onima iz 1722. i 1801. godine. Vlasnik bilješke nije poznat, iako uz nju postoji nečitka riječ koja bi eventualno mogla biti potpis. Važna činjenica, koja bi mogla utjecati na autora bilješke i njezinu namjenu je potpis, *ex libris* Ivana Kukuljevića Sakcinskog na naslovnoj stranici. Kao što je poznato, Sakcinski je bio autor prve hrvatske znanstvene bibliografije *Bibliografija hrvatska I. Tiskane knjige* (1860–63) u koju je uključio oko 3000 bibliografskih jedinica (knjiga, časopisa, novina, članaka) objavljenih u razdoblju od 1483. do 1860. godine i razvrstanih u tri niza: knjige na glagoljici, na ćirilici i na latinici.¹⁷³ Možda je tijekom sastavljanja bibliografije koristio ovo djelo i uspoređivao ga s nekim izdanjem koje je možda bilo oštećeno kako bi odredio o kojem je izdanju riječ.

Djelo Šimuna Jelačića *Z Horvatzke vittie dobro poselenye vuchinyeno kad je bana nasztavlenye* iz 1785. godine, ima drugu vrstu organizacije sadržaja: na koricama knjige nalaze se rukopisne bilješke o sadržaju. Na koricama u naslovu stoji „/ U ovom svezku je 6 pësmah.“ (slika 102.).

¹⁷³ Hrvatska enciklopedija. <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=34496> (2016-6-14)

Slika 102. Organizacija sadržaja
Šimun Jelačić. *Z Horvatzke vittie* (Zagreb, 1785.)

Ispod toga u šest natuknica stoji naziv pjesme, kratak opis, godina nastanka i duljina. Vlasnik je odmah na početku želio čitatelja upoznati sa sadržajem knjige, bez obzira što se na koricama, odnosno u bilješci ne nalazi naslov knjige. Očito naslovu knjige vlasnik nije pridavao veliku važnost. U djelu *Promissljanja i molitve kojase csine i govore chinechi Put krix* iz 1765. godine, vlasnik je na 54., 55. i 56. stranici u poglavlju „Placs Blaxene Divicae Mariae“, svaki stih naznačio brojevima od 1 do 14. Kako djelo pripada vjerskim vrstama, odnosno molitvenicima, pretpostavlja se da je ovaj dio bio namijenjen javnom čitanju i da je numeriran kako bi čitatelji što lakše uvidjeli koji dio oni trebaju pročitati. U djelu Đure Rapića *Odsvakoga po mallo* iz 1764. godine, autor je na kraju djela napisao svoj indeks, ali na latinskom jeziku (slika 103.).

5. Zaključak

5.1. Raspoloživa literatura kao teorijsko uporište provedenog istraživanja

Uz korpus izvorne građe, dostupna je literatura u ovoj radnji u više navrata označena kao jedno od temeljnih uporišta kako formuliranja, tako i provedbe samog istraživanja. Budući da je fokus kroz oba istraživačka koraka (organizacija teksta i interakcija) bio usmjeren na čitatelja, literatura koja tematizira to područje može se smatrati ključnom kako pri osmišljavanju istraživanja, tako i u postavljanju istraživačkih pitanja i konstrukciji onog dijela istraživačkog modela koji se odnosi na područja interakcija s knjigom i tekstom. Uz radove Rogera Chartiera i Roberta Dartona te donekle Martina Lyonsa, na oblikovanje istraživanja najviše su utjecala dva zbornika, *The Book History Reader* (2002.) urednika Davida Finkelsteina i Alistara McCleerya te *A history of reading in the West* (1999.) Guglielma Cavalla i Rogera Chartiera.

Ipak, i sam model i susljedno istraživanje ponajviše su profitirali od kapitalnog djela *Paratext; Thresholds of interpretation* Gerard Genettea. Genette je definirao nakladničke paratekstualne elemente koji su istraživani u dijelovima o organizaciji naslovnice i prezentaciji teksta knjige, poput imena autora, naslova, sadržaja, predgovora itd. Kako je pokazano i u ovome radu, ti elementi ne čine jedinstvenu, nepromjenjivu i sistematičnu pojavnost oko teksta, što je polazište i samoga Genettea, te se svako istraživanje, iako polazi od općeg poimanja parateksta, mora ukopiti u prostorni i vremenski kontekst nastanka izvornog materijala. Uz Genetteovo djelo, velika su korist u koncipiranju radnje bili radovi koji se mogu smatrati svojevrsnim pilot-istraživanjima, i koji su unaprijed ukazali na moguća istraživačka ograničenja i poteškoće. Oba ta rada, "Oblikovanje sadržaja i paratekstualni elementi u hrvatskim knjigama tiskanim u Divaldovoj tiskari do 1800. godine" i "Čitatelji, knjige i tekstovi: oblici interakcije", proizašla su iz zajedničkog istraživanja Zorana Velagića i Andreja Kristeka na istom, ali opegeom skromnijem istraživačkom materijalu koji je korišten i u samoj radnji, a posljednji je rad i ishodište razlikovanja interakcije na interakciju s knjigom kao fizičkim predmetom i interakciju s tekstom kao duhovnim dobrom, što je, u međunarodnim okvirima istraživanja povijesti knjige, inovativan pristup.

Oslanjajući se na navedena djela, u ovoj je radnji bilo moguće mnogo detaljnije nego što je do sada bio slučaj utvrditi kako se i u kolikoj se je mjeri tiskana knjiga u fizičkoj i strukturalnoj (pojam se ovdje odnosi se na strukturiranje teksta) pojavnosti mijenjala tijekom 18. stoljeća. Također, po prvi put je, na temelju konkretnih tragova, istražen odnos čitatelja/vlasnika prema knjizi/tekstu u dužem vremenskom razdoblju, te je tako otvoren put

prema razumijevanju načina interakcije čitatelja i/ili vlasnika knjige s tekстом, odnosno samim medijem. Naposljetku, u radnji su se nastojale ustanoviti među-uvjetovanost oblikovanja knjige i interakcije s njom, te susljedno, njezine recepcije. Taj posljednji korak suštinski je povezan s načinom obrade izvornog materijala, te se istraživački pristup, to jest model predstavljen u ovom poglavlju, također može smatrati doprinosom radnje i primjerom za buduća istraživanja.

5.2. Model analize recepcije knjige

Najvažnijim teorijskim doprinosom rada smatra se uspostavljanje modela analize recepcije knjige, koji dijelom proizlazi iz korištene literature, a dijelom iz provedenog istraživanja, što znači da je prilagođen knjizi iz razdoblja ranoga novog vijeka, a koji je u ovom radu i propitan na definiranom istraživačkom uzorku.

Model je konstruiran u dva dijela. Prvi dio odnosi se na strukturni, odnosno fizički razvoj knjige. Provedenim je istraživanjem dokazana njegova primjenjivost, jer je pokazano da je moguće istražiti sve paratekstualne elemente koji se u modelu navode. Istražen je dakle način kojima su nakladnici i tiskari pripremali tekst za čitanje; detaljno je analizirana naslovna stranica (kako se i je li se naslovnica mijenjala tijekom navedenog vremenskog razdoblja, raste li ili se smanjuje broj podataka na njoj, na kojem je mjestu ime autora na naslovnici, spominje li se osoba koja je financirala tiskanje knjige, postoje li još neki podatci koji će čitatelju olakšati korištenje knjige); detaljno su analizirani svi paratekstualni elementi (odobrenja cenzora, posvete, predgovori, sadržaj, pogovor, popis pogrešnih riječi); analizirana je organizacija teksta (označavanje odlomaka – paragrafa, podjela u poglavlja i potpoglavlja, prisutnost i položaj bilješki, korištenje i položaj različitih kategorija naslova, itd.), korištenje ilustracija i sl. Drugi dio modela odnosi se na istraživanje interakcije između knjige/teksta i čitatelja, odnosno istraživanje svih tragova koje je čitatelj ostavio iza sebe koristeći se knjigom. Prikupljene i analizirane tragove vlasnika ili čitatelja moguće je podijeliti u dvije skupine: interakcije s knjigom (oznake vlasništva, knjižne kletve, posvete, porijeklo knjige, osobne bilješke, predmeti ostavljeni u knjizi – pisma, poruke, dijelovi osušenih biljaka i različitih uspomena i porijeklo knjige) i interakcije s tekстом (ispravke teksta, bilješke uz tekst, dopisani tekstualni dodatci, podcrtavanje teksta, oznake na marginama, organizacija sadržaja i sl.). Provedenim je istraživanjem utvrđeno da sve navedene forme interakcije postoje u izvornoj građi, međutim da nisu prisutne u svakoj pojedinoj knjizi. Mora se dakle zaključiti da je model i u slučaju istraživanja interakcije primjenjiv, no rezultati uvelike ovise o istraživačkom uzorku, pri čemu,

koliko god to zvučalo sumnjivo u znanstvenom radu, treba imati i sreće. Poneke su knjige posve “netaknute“, neke od njih i nakon tristotinjak godina izgledaju kao da ih nitko nikada nije otvorio dok su druge, a za potvrdu je dovoljno pogledati reprodukcije priložene ovoj radnji, pravo vrelo i golemi izazov za odgnetavanje odnosa knjiga i njihovih čitatelja.

Tvrdnju da je model opravdao svrhu i primjenjivost na obrađenim knjigama može se dodatno argumentirati konkretnim istraživačkim rezultatima koji će biti navedeni u nastavku zaključnih razmatranja.

5.3. Zaključak o tekstualnoj organizaciji knjiga tiskanih na hrvatskom jeziku u 18. stoljeću

Slijedom provedenog istraživanja, moguće je donijeti sljedeće zaključke o tekstualnoj organizaciji knjiga tiskanih na hrvatskom jeziku u 18. stoljeću.

Analizirana građa pokazuje da tijekom cijelog stoljeća dominira vjerska literatura. Književnosti se više prostora počelo davati potkraj stoljeća, kao i svim ostalim književnim vrstama. Prema provedenom istraživanju, sve do sredine stoljeća nema podataka o djelima iz područja poljoprivrede i gospodarstva, jezikoslovlja, povijesti, matematike, medicine i prava. Značajan porast knjiga iz područja poljoprivrede i gospodarstva bilježi se u razdoblju od 1770. do 1800. godine.

Prvi korak istraživanja odnosio se na naslovnu stranicu. U toj su analizi obuhvaćeni sljedeći elementi: autor, titula i funkcija autora, položaj autorova imena na naslovnoj stranici, pokrovitelj, funkcija pokrovitelja, odobrenje, namjena/svrha, vrsta, indikacija žanra, posveta, epigraf, ilustracije, tiskar/izdavač/mjesto, broj izdanja i datum. Ime autora na naslovnoj stranici jedan je od njezinih najvažnijih elemenata. Uz njega se veže i podatak o naslovu i funkciji autora te položaj autorova imena na naslovnici. Taj element bio je važan jer je knjizi davao legitimitet, ali je isto tako mogao i utjecati na odluku hoće li čitateljska publika prihvatiti knjigu. Pojavnost imena autora na naslovnici bilježi rast tijekom 18. stoljeća, posebno nakon 1740. godine. Najveći se broj knjiga s ovim elementom pojavio u zadnjem desetljeću 18. stoljeća, što se djelomično može pripisati i rastu knjižne proizvodnje. Prema dobivenim podacima, može se zaključiti da pojavnost ovog elementa postaje standard u oblikovanju naslovne stranice tog vremena. Vrlo često je uz ime autora stajala i njegova funkcija ili naslov. Prema dobivenim podacima, uz imena autora pronalaze se i podaci o pripadnosti autora crkvenom redu, župi u kojoj su bili župnici ili su u njoj služili, funkciji koju su imali u crkvi (npr. kapelan), dužnosti koju su obavljali u svojim mjestima, funkcijama u vojsci itd. Više od polovice naslovnica

sadržavalo je taj element, čime se potvrđuje teza da je u knjigama tiskanim na hrvatskom jeziku u 18. stoljeću isticanje naslova/funkcije autora bio ustaljen i čest način dokazivanja autorske kompetencije. Ime autora na naslovnoj stranici, u odnosu na pokrovitelja ili autora izvornika, pojavljuje se na tri mjesta – na prvom, drugom i trećem mjestu u odnosu na prethodno navedene osobe. Tek četvrtina obrađenih naslovnica ističe imena autora i pokrovitelja, što navodi na zaključak da nije bila riječ o standardu naslovne stranice tijekom 18. stoljeća. Većina naslovnica s tim elementima pripadala je vjerskim knjigama, na čijim je naslovnicama ime autora bilo u podređenom položaju u odnosu na ime pokrovitelja ili autora izvornika, jer se u najvećem broju slučajeva pojavljivalo na drugom mjestu, otisnuto manjom tipografijom i sl.

Uz ime autora važno je mjesto na naslovnoj stranici knjige imalo i ime pokrovitelja. To je bila osoba koja je financirala tiskanje knjige, ili je svojim imenom jamčila kvalitetu sadržaja knjige. Zato je bilo važno istaknuti njegovo ili njezino ime na naslovnici ili u posveti knjige. Ime pokrovitelja istaknuto je na četvrtini analiziranih naslovnica, pri čemu dominiraju vjerske knjige. Kao najčešći pokrovitelj u obrađenim knjigama javlja se Katolička crkva i njezini predstavnici. Kao i kod imena autora, važno je bilo i bilježenje funkcije/titule koju je pokrovitelj imao u društvu. Podatak o pokrovitelju i njegovim titulama/funkciji istican je na naslovnicama tijekom cijelog stoljeća, a najviše u razdoblju od 1750. do 1780. godine.

Element koji je bio vrlo čest i važan na naslovnoj stranici bilo je odobrenje za tisak. Ukupno je 43% analiziranih knjiga sadržavalo taj podatak, ponovno najčešće u vjerskim knjigama. Nadalje, naslovne stranice često sadrže indikaciju na žanr i namjenu koju je knjiga imala. Ti se podatci javljaju u 45% ukupno obrađenih knjiga. Zastupljeno je čak 19 od 27 različitih žanrova, što ukazuje da je podatak bio važan onima koji su pripremali knjigu za tisak bez obzira na žanr.

Jedan od najrjeđih elemenata na naslovnoj stranici bili su epigrafi, koji su zabilježeni u samo dva slučaja kod vjerskih knjiga. Zbog malog se uzorka ne mogu donijeti konkretniji zaključci, no epigrafi i nisu značajno utjecali na izgled naslovne stranice u knjigama tiskanim tijekom 18. stoljeća.

Važan element na naslovnoj stranici bile su ilustracije, koje su zastupljene na 36% analiziranih naslovnih stranica. Ilustracije se podjednako pojavljuju u svim žanrovima, što nije bio slučaj s drugim elementima naslovne stranice. Najviše ilustriranih naslovnica tiskano je krajem stoljeća.

Da je tiskarima bilo važno istaknuti svoje ime na naslovnoj stranici, svjedoči pojavnost tog elementa na čak 87% obrađenih naslovnica, svih obuhvaćenih žanrova. Navođenje tiskare može se stoga smatrati standardom u hrvatskim knjigama u 18. stoljeću. Katkad djela imaju

navedeno samo mjesto tiska. Među rjeđim podacima s naslovnice je onaj o rednom broju izdanja, koji se pojavljuje u nekoliko knjiga s kraja 18. stoljeća. No važan i čest podatak je onaj o godini izdanja. Pojavljuje se u gotovo svim žanrovima i standardan je tijekom cijelog stoljeća.

Iz navedenih se podataka može egzaktno zaključiti da su standard u oblikovanju naslovnice tijekom 18. stoljeća, uz sam naslov, činili i ime autora, njegova funkcija ili društveni status, indikacija na žanr, namjena i svrha djela, tiskar, mjesto tiska i godina izdanja. Ostali se elementi također pojavljuju, ali rjeđe i nesustavnije.

Drugi korak istraživanja oblikovanja knjige obuhvatio je njezinu paratekstualnu organizaciju. Cilj je bio istražiti kako se knjiga fizički i strukturno razvijala tijekom 18. stoljeća. Analizirana je i evidentirana prisutnost predgovora i posveta, sadržaja/kazala, načina na koji je tekst oblikovan (u prozi ili u stihu), podjela u odlomke, podjela u poglavlja i potpoglavlja, bilježaka, popisa pogrešnih riječi, pogovora, tekućeg naslova/podnaslova i ilustracija.

Jedan od dva najčešća paratekstualna elementa bio je predgovor, kojeg sadrži više od polovice obrađenih knjiga. Njegova prisutnost razlikuje se s obzirom na žanrovsku odrednicu i vremensko razdoblje; pa je tako u vjerskim knjigama najčešći sredinom 18. stoljeća, dok se kod ostalih vrsta javlja većinom krajem stoljeća. Predgovor je bio važno sredstvo komunikacije između autora ili tiskara i čitatelja jer im je davao važne informacije vezane uz djelo. Zbog velike zastupljenosti, zaključuje se da je predgovor bio standardan paratekst u knjižnoj proizvodnji 18. stoljeća, posebice u vjerskim vrstama koje su bile i najčešći žanrovski oblik tog vremena. Za razliku od predgovora, posvete se pojavljuju u manjem broju knjiga. Kao i kod predgovora, posvete su češće bile obilježje vjerskih djela. Zastupljenost posveta s obzirom na žanrovsku odrednicu i vremensko razdoblje ista je kao i kod predgovora. Najveći broj posveta kod vjerskih vrsta zabilježen je sredinom stoljeća, dok se kod ostalih vrsta posvete većinom javljaju krajem stoljeća. Važno je istaknuti i da je većina knjiga koja je sadržavala posvetu ujedno sadržavala i predgovor.

Za razliku od predgovora i posveta, koji su bili i jesu paratekstualni elementi koji su čitatelja upoznavali sa sadržajem djela i osobom koja je potpomogla objavu, uloga sadržaja bila je organizacijska, potpomagala je snalaženje čitatelja u knjizi. Prema ovom istraživanju, sadržaja postaje češći u drugom dijelu 18. stoljeća, a posebno se to odnosilo na književne vrste poput književnosti, poljoprivrede i gospodarstva, itd., kod kojih se niti jedan primjer sadržaja ne pojavljuje sve do 1740. godine. Sadržaj se u obrađenim knjigama nalazio na početku ili na kraju djela, a samo je jedno djelo izuzetak i ima sadržaj na naslovnoj stranici. U dvije trećine slučajeva sadržaj se nalazi na početku djela. Među knjigama koje su sadržavale posvetu i predgovor, njih 67% sadržavalo i sadržaj, odnosno sva tri paratekstualna elementa. Moglo bi se

zaključiti da je određenim knjigama pridano mnogo više pozornosti u oblikovanju i pripremi, pa one stoga sadržavaju i više paratekstualnih elemenata.

U analizi oblikovanja sadržaja knjige istraženi su oblik teksta (proza, stih, proza i stih zajedno), podjela teksta u odlomke te podjela u poglavlja i potpoglavlja. Prema analiziranim podatcima, najviše knjiga tiskano je u prozi, zatim slijede one u stihu, prozi i stihu zajedno, dok manji broj pripada dijalozima. Najveći broj proznih djela pripada vjerskim knjigama, koja se pojavljuju tijekom cijelog stoljeća, s tim da značajniji rast bilježe nakon 1740. godine. Više od 60% knjiga svih vrsta tiskano je u prozi, što dovodi do zaključka kako je proza bila standardni oblik teksta u knjigama tiskanim tijekom 18. stoljeća. Kod knjiga tiskanih u stihu prednost, u ovom slučaju, imaju ostale vrste. Posebno se to odnosilo na književnost, koja je u 48% slučajeva tiskana u stihu. Značajan udio u fondu obrađenih knjiga imale su i vrste tiskane u prozi i stihu zajedno. Taj je oblik najčešće bio obilježje vjerskih vrsta, ponajviše katekizama i molitvenika koji su imali dijelove za čitanje i pjevanje.

Važan korak u oblikovanju knjige za tisak bila je odluka hoće li tekst biti podijeljen na odlomke. U obrađenom uzorku u 67% knjiga tekst je odvojen po odlomcima, i to u 80% vjerskih djela i u 57% ostalih knjiga. 85% svih proznih dijela podijeljeno je u odlomke. Djela pisana u stihu nisu dijeljena, osim u pojedinačnim slučajevima pronađenima u katehezi, hagiografiji, književnosti i govorništvo. Knjige tiskane kombinacijom stiha i proze također su u većini slučajeva podijeljene su u odlomke/paragrafe. Slično tome, u 85% svih obrađenih knjiga tekst je podijeljen u poglavlja i potpoglavlja, te se može zaključiti da je tzv “trijumf bijelog nad crnim“ standard organizacije tijekom 18. stoljeća.

Bilješke uz tekst pronađene su u trećini svih obrađenih knjiga, i to ponajviše u književnim djelima. Najbrojnije su bilješke ispod teksta, zatim slijede bilješke na vanjskoj margini, ispod teksta i na vanjskoj margini istovremeno, potom na kraju poglavlja i u jednom slučaju u posveti. Bilješkama ispod teksta, koje su ujedno i najbrojnije, zastupljenost raste na kraju stoljeća, a najčešće su ukazivale na izvore odakle su pisci crpili podatke za svoje djelo. Bilješke uz tekst, na vanjskoj margini, pojavljuju se mnogo rjeđe, te se može zaključiti da bilješke ispod teksta zamjenjuju one sa strane i postaju standard u proizvodnji i tiskanju knjiga tijekom 18. stoljeća. Bilješke su najčešće obilježavane slovima, a pojavljuje se i označavanje brojevima i zvjezdicama.

Popis pogrešnih riječi nalazi se u 13% analiziranih djela, pa se ne može smatrati standardnim paratekstualnim elementom tog vremena. Pogovor, ili kako je zabilježen u obrađenim knjigama, *opomena*, *sverha*, *priporuka*, *izpovid*, *pouka*, također nije značajnije zastupljen.

Kao važni paratekstualni elementi javljaju se i tekući naslovi i podnaslovi. Trećina svih obrađenih knjiga sadržavala je tekući naslov ili podnaslov, no ne može se zaključiti da je isticanje tekućeg naslova ili podnaslova bilo standard za knjige tiskane na hrvatskom jeziku u 18. stoljeću.

Naposljetku, ilustracije su u hrvatskim knjigama tijekom 18. stoljeća bile zastupljene u nešto manje od polovice knjiga, no pravih, sustavno ilustriranih djela, ipak je bilo malo. Kao i u većini prijašnjih slučajeva, i tu prednjače vjerske vrste: propovijedi, katekizmi, hagiografije i potom književnost.

Oblikovanje teksta za tisak imalo je snažan utjecaj na to kako će vlasnici i čitatelji koristiti knjigu. Pojavnost parateksta mogla se manifestirati na nekoliko načina. Prvo, dojam koje je čitatelj dobio „letećim“ pregledom na knjigu od naslovnice do njezina kraja, mogli su utjecati na odluku o čitanju djela. Tome su služili podatci o autoru, pokrovitelju, njihovim titulama, svrsi djela, indikaciji na žanr i sl. Bila je to prva faza u odluci. Oni koji su bili zainteresirani, pogledali bi posvetu i predgovor. Tko ih je pročitao, donio je odluku hoće li nastaviti čitati djelo. Čitatelji koji su nastavili s korištenjem knjige, bili su *stvarni* čitatelji i njima su služili svi elementi knjige, bilo tekstualni bilo paratekstualni. Tekst je davao podatke i zaključke, a paratekstualni elementi, odnosno prisutnost ili odsutnost nekog podatka, mogao je potpomagati čitanje i općenito korištenje knjige.

S korištenjem knjige ovaj je rad došao do sljedeće razine istraživanja, a to je pokušaj rekonstrukcije interakcije čitatelja s knjigom. Kao što je navedeno u uvodnom dijelu, uočene su dvije vrste interakcije koje će biti istražene, ona čitatelja s knjigom kao fizičkim objektom i ona čitatelja sa sadržajem knjige. Interakcija čitatelja s knjigom nije bila značajnije vezana niti uz sadržaj niti uz paratekstualne elemente knjige. Vlasnici i čitatelji jednostavno su u nju bilježili ono što im se u nekom trenutku činilo zgodnim ili važnim. Knjiga im je služila kao neka vrsta dnevnika, spomenara, mjesta gdje će moći bilježiti i čuvati sve ono što bi s vremenom nestalo. S druge strane, interakcija čitatelja sa sadržajem knjige bila je vezana i uz njezin sadržaj i uz sve prateće elemente određene knjige. Trijumf „bijeloga nad crnim“ otvorio je više prostora na marginama stranica, gdje su čitatelji mogli bilježiti svoje reminiscencije na *sadržaj djela*. Jednak je učinak imalo i lomljenje teksta u odlomke/paragrafe. Ne samo da su otvorili više mjesta za čitateljske intervencije, nego su služili kao mjesto za odmor između većih cjelina knjige. Te stanke omogućile su da čitatelj nesmetano, bez straha da neće znati gdje je stao, napravi bilješku uz tekst, podcrta dio teksta ili ga ispravi. Pojavom naslova i podnaslova čitateljima je omogućeno da čitaju i prate tekstove u dijelovima. Nerijetko je početak pojedinog

poglavlja ili potpoglavlja popraćen određenim bilješkama, bilo da se radi o tekstualnom dodatku, koji je bolje odredio naslov/podnaslov ili ispravku određenog dijela istog, jer je prema mišljenju čitatelja bio pogrešno napisan. Dakle, očita je povezanost između organizacije knjige i načina na koji su je čitatelji koristili i čitali. Primjeri interakcija čitatelja s hrvatskim knjigama tiskanim tijekom 18. stoljeća, dani su u nastavku rada.

5.4. Zaključak o interakciji knjige i čitatelja

Istraživanje interakcija vlasnika ili čitatelja i s knjigom kao materijalnim objektom i s tekstem kao intelektualnim sadržajem rezultiralo je brojnim saznanjima i o samim vlasnicima i čitateljima, ali i o njihovim čitateljskim sposobnostima i razinama znanja. Otkrivaju se različiti “tragovi čitatelja“, osoba koje su kritički čitale tekst te ga podcrtavale, ispravljale i dodavale bilješke, nadopunjavale ga, izrađivale sažetke i sl. Takve interakcije svjedoče o intenzivnom odnosu koji su čitatelji imali sa sadržajem knjige. S druge pak strane, razni oblici interakcija s knjigom kao materijalnim predmetom kakvi su oznake vlasništva, osobne bilješke, knjižne kletve, itd. svjedoče da su knjige vlasniku bile draga i vrijedna imovina.

Prema rezultatima istraživanja, interakcija vlasnika i/ili čitatelja s knjigom kao materijalnim objektom pojavljuje se češće nego interakcija vlasnika i/ili čitatelja s tekstem. Kao najčešći oblik interakcije javlja se označivanje knjige kao vlasništva – nešto manje od polovice analiziranih knjiga ima taj podatak. U istraživanju su pronađena tri načina bilježenja imena vlasnika: pisanje rukom, tiskanje žigom i lijepljenje naljepnice. Istraživanje ex librisa mnogo otkriva i o samoj sudbini knjige, posebice u slučajevima kada je navedeno više vlasnika, što omogućuje zaključke o njezinoj cirkulaciji među pojedinačnim ili institucionalnim vlasnicima. Uz ime, vlasnici su katkad bilježili svoju profesiju, društveni status ili mjesto podrijetla. Tako se kao vlasnici otkrivaju svećenici, tajnici, pripadnici crkvenih redova i sl. Ograničenje u istraživanju oznaka vlasništva odnosi se na pitanje o vremenu njihova nastanka koje je, ako nije navedeno uz bilješku, teško utvrditi bez konzultiranja dodatne arhivske građe.

Među zanimljivim bilješkama su knjižne kletve, posvete i bilješke o podrijetlu knjige, najčešće zapisivane na praznim stranicama na početku i na kraju djela. Zanimljivost vezana uz knjižne kletve je da su isti oblik kletve koristila tri različita vlasnika u razdoblju od 15 godina. Posvete pak daju konkretnu informaciju o tome tko je kome knjigu poklonio, ali rijetko kad kome je knjiga poklonjena. S obzirom na bilješke o podrijetlu knjige, gotovo je nemoguće

ustanoviti je li knjiga darivana oporučno ili za života vlasnika, te bi i u tom slučaju bilo nužno provesti daljnja istraživanja na arhivskoj građi.

Kao rijedak oblik interakcije u ovom istraživanju javljale se običaj umetanja predmet (listova, ceduljica, dijelova biljaka i sl.) među stranice knjiga. Nalaze se u tri molitvenika, u propovijedi i u katekizmu.

Čest i raznovrstan oblik interakcije predstavlja upisivanje osobnih bilježaka, koje su evidentirane na naslovnim stranicama, marginama, uz tekst, na kraju knjige – gdje god je bilo praznog prostora. Zanimljivo je da je najviše takvih bilježaka sačuvano u djelima iz književnosti, iako je uzorak premalen da bi se doveo u vezu žanr i vrsta bilješke.

Može se dakle zaključiti da je interakcija čitatelja s knjigom kao fizičkim predmetom bila česta, budući da su takvi “tragovi čitatelja” nađeni u više od polovice obrađenih knjiga. S druge strane, interakcija čitatelja s tekстом knjige otkriva kako su je ljudi čitali, što ih je ponajviše zanimalo, ali i smetalo u knjigama. U ovu vrstu interakcije ubrojene su ispravke teksta, podcrtavanje i označavanje teksta, tekstualni dodaci, bilješke uz tekst i organizacija sadržaja. Riječ je o tragovima čitatelja koji su čitali kritički i ispravljale tekst i onih koji su, kao da su učili za ispit, podcrtavanjem željeli istaknuti važne misli i ideje. Bilješke otkrivaju pokušaje organizacije i povezivanja različitih razina teksta, pojavljuju se primjeri nadopunjavanja teksta, izrade sažetaka, itd. U trećini analiziranih knjiga pronađen je neki od oblika interakcije čitatelja s tekстом, a najčešći oblik bio je podcrtavanje teksta. Tom vrstom interakcije čitatelji su isticali važne pojmove i dijelove rečenica, a najzastupljenija je u djelima iz književnosti. Nerijetko su vlasnici, kada bi podcrtali dio teksta ili naslov poglavlja, sa strane dodali bilješku koja je objasnila razlog označavanja teksta. U tom slučaju vidljivo je miješanje različitih vrsta interakcije.

Bilješke uz tekst su, uz podcrtavanje i obilježavanje teksta, među najčešćim oblicima interakcije čitatelja sa sadržajem knjige. Iako je takva vrsta bilješki usko povezana uz označavanje i ispravke teksta, postoje goleme razlike. Čitatelji nisu ispravljali pogreške, nego im je nakana bila upotpuniti odlomak, rečenicu, značenje riječi i sl. Zanimljivo, takve bilješke češće pronalazimo kod vjerskih vrsta. S obzirom na ispravljanje pogrešaka u tekstu, one se najčešće odnose ili na tiskarske pogreške, ili na pisanje pojedinih riječi u skladu s novijim pravopisnim normama. Bilo da je riječ o ispravku naslova, podnaslova, rečenice ili njezinog smisla, svrha takve interakcije bila je dati točan ili odgovarajući podatak za određeni dio teksta knjige. Književnost je, prema dobivenim podacima, najzastupljeniji žanr s ovim oblikom interakcije. Uočljivo je miješanje različitih bilješki.

Možda i najatraktivnija vrsta bilješki, ona u koju su čitatelji uložili najviše truda, bili su tekstualni dodaci. U tom su slučaju u knjigu dodavani dijelovi teksta, tako da je katkad dopisan dio koji nedostaje, a katkad dodavani novi sadržaji. Dodana poglavlja i dijelovi teksta najčešće su bile molitve, pa je posve očekivano da se najviše takvih dopuna nalazi u molitvenicima. Da su se čitatelji trudili da dodaci budu što vjerniji samoj knjizi, svjedoče podatci da su dopisane stranice imale paginaciju, da su započinjale velikim tiskanim slovom itd. Kasniji su pak vršene promjene i unutar tog teksta, baš kao i u otisnutom tekstu. Tako se u rukopisnim dodacima pronalazi i podvlačenje teksta, i ispravke i bilješke uz tekst.

Posljednje, možda i najintenzivnije zadiranje u organizaciju knjige je dodavanje sadržaja. Čitatelji su u tom slučaju sami, prema osobnim sklonostima i potrebama, uređivali sadržaj knjige dodajući sažetke, popise pogrešnih riječi, označavali su brojeve stranica, izrađivali su sadržaj djela s brojevima stranica, označavali početak i kraj paragrafa, itd. Svrha takve vrste interakcija bila je olakšati snalaženje u djelu i lakše čitanje samog teksta. Književnost je žanr s najvećim brojem takvih interakcija, iako su one ukupno podjednako zastupljene i kod vjerskih i kod ostalih književnih vrsta.

5.5. Istraživačke hipoteze

Slijedom provedenog istraživanja, analize rezultata i stečenih spoznaja, te slijedom sažetaka spoznaja istraživanja predstavljenih u zaključnim poglavljima, može se zaključiti da je postavljeni cilj doktorske radnje u cijelosti ostvaren, budući da su na reprezentativnom uzorku istraženi prvo načini organizacije i prezentacije knjiškog sadržaja tijekom 18. stoljeća, a potom i oblici interakcije vlasnika ili čitatelja s knjigama i njihovim sadržajem. Knjige, tj. izvorna građa, žanrovski su klasificirane da bi se mogla uspostaviti eventualna korelacija oblika organizacije i načina interakcije s pojedinim žanrom, a svaki element tekstualne organizacije praćen je kroz sva desetljeća 18. stoljeća da bi se mogle uočiti promjene, ako ih je i kada ih je bilo.

S obzirom na postavljene hipoteze, može se zaključiti sljedeće.

Hipoteza 1. Sadržajna i tekstualna organizacija knjige i njezina recepcija međusobno su uvjetovani.

Hipoteza se prihvaća. Razvidno je da su paratekstualni organizacijski elementi poput sadržaja, oblika i organizacije teksta (odlomci, poglavlja, naslovi) i sl. doslovce preduvjet interakcije s tekstom, jer takvu interakciju izazivaju i omogućuju budući da otvaraju prostor za refleksije na sam tekst. Te su refleksije, materijalizirane kao “tragovi čitatelja“, reakcija na intelektualni sadržaj omogućen materijalnošću papira i

organizacijskim postupcima tiskara i jedini su prostor koji povezuje dva moguća pristupa istraživanju recepcije teksta, tj. istraživanje sadržajne i tekstualne organizacije s jedne i interakcije čitatelja i knjige/teksta s druge strane. Drugim riječima, ne samo da su sadržajna i tekstualna organizacija knjige i njezina recepcija međusobno uvjetovani, nego istraživač bilo kakva znanja o recepciji knjige može zahvaliti njezinoj sadržajnoj i tekstualnoj organizaciji.

Hipoteza 2. Čitateljsko iskustvo uvjetovano je općim društvenim kontekstom.

Hipoteza se prihvaća. Uzorak na kojemu je provedeno istraživanje dokazuje sa je, kao i u cijeloj Europi, i u Hrvatskoj kroz 18. stoljeće prednjačila vjerska književnost, a ostali se žanrovi u većem broju pojavljuju tek u posljednja tri desetljeća toga stoljeća. Usto, analiza tekstualne organizacija pokazala je da je svrha nekoliko paratekstualnih elemenata podržavanje objavljivanja i recepcije knjige namijenjene vjerskim zajednicama, što se ponajprije odnosi na funkcije autora i pokrovitelja.

Hipoteza 3. Istraživanje interakcije čitatelja s knjigom/tekstom rezultira spoznajom o različitim oblicima interakcije s obzirom na različite književne vrste.

Hipoteza se odbacuje. Vrlo je zanimljivo da ne postoji veća razlika u brojnosti interakcijama s obzirom na različite žanrove, bilo da je riječ o interakciji s knjigom, bilo da je riječ o interakciji s tekstom. Obje vrste interakcija prožimaju sve žanrove. Uvjetno bi se moglo izdvojiti dopunjavanje teksta kao karakteristika molitvenika, no ranije istraživanje (Čitatelji, knjige i tekstovi: oblici interakcije) pokazalo je da je tekst dopunjavani i u slučaju primjerice povijesnih knjiga, pa bi za sigurne zaključke s obzirom na različite interakcije čitatelja s knjigom/tekstom u odnosu na različite književne vrste trebalo provesti istraživanje na mnogo većem uzorku pojedinih primjeraka knjiga iz 18. stoljeća.

Hipoteza 4. Istraživanje interakcije rezultira spoznajom o različitim razinama čitateljskih vještina.

Hipoteza se djelomično prihvaća. Interakcije čitatelja sa sadržajem knjige kao intelektualnim dobrom, za koje je sigurno da mogu otkriti različite razine čitatelja, najčešće otkrivaju vještije čitatelje, koji su mogli i znali ispravljati i komentirati tekst knjige, ili samostalno organizirati njezin sadržaj. S druge strane, interakcija čitatelja s knjigom kao fizičkim predmetom, posebice potpisivanje knjiga, otkriva drhtave i nesigurne rukopise kao i ljude različitih profesija (npr. kovači), za koje se mogu pretpostaviti slabije čitateljske vještine. Da bi hipoteza bila u cijelosti prihvaćena, kroz

razinu interakcije s tekstom morali bi se pratiti svi čitatelji, a pitanje je koliko su čitatelji slabijih vještina bili spremni ulaziti u takav oblik interakcije.

6. POPIS ILUSTRACIJA

Tablica 1. Temeljna žanrovska podjela književnih vrsta prema provedenom istraživanju

Tablica 2. Prikaz broja knjiga prema preciznijoj žanrovskoj podjeli književnih vrsta

Tablica 3. Žanrovska podjela književnih vrsta prema provedenom istraživanju

Tablica 4. Pojava imena autora u vjerskim knjigama

Tablica 5. Pojava imena autora u ostalim vrstama

Tablica 6. Pojava imena autora i naslova/funkcije kod vjerskih knjiga

Tablica 7. Pojava imena autora i naslova/funkcije kod ostalih vrsta knjiga

Tablica 8. Pojava imena pokrovitelja i njegove funkcije u žanrovima tijekom 18. stoljeća

Tablica 9. Pojavljivanje imena tiskara u 18. stoljeću u vjerskim knjigama

Tablica 10. Pojavljivanje imena tiskara u 18. stoljeću u ostalim knjigama

Tablica 11. Podatak o godini izdanja u vjerskim knjigama

Tablica 12. Podatak o godini izdanja u ostalim vrstama knjigama

Tablica 13. Predgovori i posvete u knjigama vjerskog sadržaja

Tablica 14. Posvete i predgovori kod ostalih vrsta knjiga

Tablica 15. Pojavljivanje posvete i predgovora u vjerskim knjigama u 18. stoljeću

Tablica 16. Pojavljivanje posvete i predgovora u ostalim knjigama u 18. stoljeću

Tablica 17. Zastupljenost sadržaja u vjerskim knjigama u 18. stoljeću

Tablica 18. Zastupljenost sadržaja u ostalim vrstama u 18. stoljeću

Tablica 19. Vjerske knjige tiskane u prozi tijekom 18. stoljeća

Tablica 20. Ostale knjige tiskane u prozi tijekom 18. stoljeća

Tablica 21. Zastupljenost bilježaka u knjigama tijekom 18. stoljeća

Tablica 22. Vrste i broj interakcija u knjigama tiskanim na hrvatskom jeziku u 18. stoljeću

Tablica 23. Raspodjela oznaka vlasništva prema žanrovskoj odrednici

Tablica 24. Najčešće oznake vlasništva u obrađenim knjigama

Tablica 25. Primjeri djela s više oznaka vlasništva

Tablica 26. Raspoređenost oznake porijekla knjige prema žanrovskoj odrednici

Tablica 27. Primjeri darovatelja i djela u hrvatskim knjigama tiskanim u 18. stoljeću

Tablica 28. Korelacija osobnih bilježaka i književnih vrsta

Tablica 29. Oblici interakcije čitatelja sa sadržajem knjige – ispravke teksta

Tablica 30. Oblici interakcije čitatelja sa sadržajem knjige – označavanje i podcrtavanje teksta

Tablica 31. Oblici interakcije čitatelja sa sadržajem knjige – bilješke uz tekst

Tablica 32. Oblici interakcije čitatelja sa sadržajem knjige – tekstualni dodaci

Tablica 33. Oblici interakcije čitatelja sa sadržajem knjige – tekstualni dodaci

Grafikon 1. Zastupljenost potkategorija u vjerskim književnim vrstama

Grafikon 2. Zastupljenost potkategorija u ostalim književnim vrstama

Grafikon 3. Model analize recepcije knjige nastao kao rezultat provedenog istraživanja: analiza recepcije knjiga tiskanih u 18. stoljeću na hrvatskom jeziku

Grafikon 4. Proizvodnja hrvatskih knjiga u 18. stoljeću prema provedenom istraživanju

Grafikon 5. Proizvodnja hrvatskih knjiga u 18. stoljeću prema bibliografiji I. K. Sakcinskog

Grafikon 6. Proizvodnja vjerskih knjiga u 18. stoljeću

Grafikon 7. Proizvodnja ostalih vrsta knjiga u 18. stoljeću

Grafikon 8. Pojava imena autora kod vjerskih knjiga

Grafikon 9. Pojava imena autora kod ostalih vrsta knjiga

Grafikon 10. Pojavnost naslova/funkcije autora kod vjerskih knjiga

Grafikon 11. Pojavnost naslova/funkcije autora kod ostalih vrsta knjiga

Grafikon 12. Pojavnost imena autora na prvom mjestu na naslovnoj stranici

Grafikon 13. Pojavnost autora na drugom mjestu na naslovnoj stranici

Grafikon 14. Pojavnost imena pokrovitelja na naslovnoj stranici

Grafikon 15. Pojavnost naslova/funkcije pokrovitelja

Grafikon 16. Pojavnost odobrenja za tisak tijekom 18. stoljeća

Grafikon 17. Žanrovska indikacija kod vjerskih knjiga

Grafikon 18. Žanrovska indikacija kod ostalih vrsta knjiga

Grafikon 19. Namjena/svrha djela vjerskog sadržaja

Grafikon 20. Namjena/svrha kod ostalih književnih vrsta

Grafikon 21. Ilustracije na naslovnoj stranici kod vjerskih knjiga

Grafikon 22. Ilustracije na naslovnoj stranici kod ostalih vrsta knjiga

Grafikon 23. Pojavnost tiskara/mjesta tiska u vjerskim knjigama

Grafikon 24. Pojavnost tiskara/mjesta tiska u ostalim vrstama knjiga

Grafikon 25. Pojavljivanje predgovora u vjerskim knjigama tijekom 18. stoljeća

Grafikon 26. Pojavljivanje predgovora u drugim književnim vrstama

Grafikon 27. Pojavljivanje posveta u vjerskim knjigama

Grafikon 28. Pojavljivanje posveta u drugim vrstama

Grafikon 29. Pojavljivanje posvete + predgovora u vjerskim knjigama

Grafikon 30. Pojavljivanje posvete + predgovora u ostalim knjiga

Grafikon 31. Pojava sadržaja/kazala u knjigama tiskanim na hrvatskom jeziku u 18. stoljeću

Grafikon 32. Zastupljenost sadržaja u vjerskim knjigama

Grafikon 33. Zastupljenost sadržaja u ostalim knjigama

Grafikon 34. Posveta, predgovor i sadržaj – vjerske knjige

Grafikon 35. Posveta, predgovor i sadržaj – ostale vrste

Grafikon 36. Prozna djela vjerskog sadržaja

Grafikon 37. Ostale prozna djela

Grafikon 38. Vjerska i ostala djela tiskana u stihu tijekom 18. stoljeća

Grafikon 39. Djela tiskana u prozi i u stihu

Grafikon 40. Podjela teksta u paragrafe i odlomke kod vjerskih knjiga

Grafikon 41. Podjela teksta u paragrafe i odlomke kod ostalih knjiga

Grafikon 42. Podjela teksta u odlomke kod vjerskih knjiga (proza)

Grafikon 43. Podjela teksta u odlomke kod ostalih vrsta (proza)

Grafikon 44. Dijeljenje teksta u odlomke (djela pisana kombinacijom proze i stiha)

Grafikon 45. Zastupljenost poglavlja u vjerskim knjigama

Grafikon 46. Zastupljenost poglavlja u ostalim vrstama knjiga

Grafikon 47. Podjela teksta na poglavlja i potpoglavlja u vjerskim knjigama

Grafikon 48. Podjela teksta na poglavlja i potpoglavlja u ostalim vrstama knjiga

Grafikon 49. Zastupljenost bilježaka u vjerskim knjigama

Grafikon 50. Zastupljenost bilježaka u ostalim vrstama knjiga

Grafikon 51. Pojavnost popisa pogrešnih riječi u knjigama tiskanim u 18. stoljeću

Grafikon 52. Pojavnost pogovora u knjigama tiskanim u 18. stoljeću

Grafikon 53. Pojavnost tekućeg naslov u knjigama tiskanim u 18. stoljeću

Grafikon 54. Pojavnost tekućeg podnaslova u vjerskim knjigama tiskanim u 18. stoljeću

Grafikon 55. Pojavnost tekućeg podnaslova u ostalim vrstama knjiga tiskanim u 18. stoljeću

Grafikon 56. Pojavnost ilustracija u vjerskim knjigama na hrvatskom jeziku u 18. stoljeću

Grafikon 57. Pojavnost ilustracija u vjerskim knjigama na hrvatskom jeziku u 18. stoljeću

Slika 1. Funkcija autora - propovijed - Josip Banovac. Pripovijest na svetkovine korizmene (Venecija 1748.)

Slika 2. Funkcija autora – poljoprivreda i gospodarstvo - Adama Tadija Blagojević. Izkushani Nauk (Bratislava, 1774.)

Slika 3. Hijerarhija naslovne stranice, Pisac i pokrovitelj. Mandikić, Petar. Samogovorenja (Osijek 1779.)

- Slika 4. Hijerarhija naslovne stranice, Pisac i pokrovitelj. Ignjat Đurđević. Scivot s. Benedikta Opatta (Dubrovnik, 1784.)
- Slika 5. Hijerarhija naslovne stranice – kateheza, Pokrovitelj i pisac. Josip Ernst Matijević. Rastolnachenye Evangeliumov (Zagreb, 1799)
- Slika 6. Hijerarhija naslovne stranice – književnost, Pisac i prevoditelj. Anton Vranić. Mlaissi Robinzon (Zagreb, 1796.)
- Slika 7. Hijerarhija naslovne stranice, Pisac, prevoditelj, prevoditelj. Josip Bedeković. Manuale, to je: ruchna knisicza (Graz, 1744.) - katekizam
- Slika 8. Hijerarhija naslovne stranice, Pisac, prevoditelj, prevoditelj. Inocenzije Grgić. Nauk kaerstjanski (Venecija, 1745.) – katekizam
- Slika 9. Različiti oblici odobrenja za tisak: Uputjenje u nacsin pisanja poslanicah (Budim, 1780) - jezikoslovlje
- Slika 10. Različiti oblici odobrenja za tisak: Aleksandar Tominković. Xivot Petra Velikog (Osijek, 1794.) – književnost
- Slika 11. Različiti oblici odobrenja za tisak: Gjuro Rapić. Odsvakoga po mallo (Pešta, 1764.) – propovijed
- Slika 12. Indikacija na žanr – molitvenik, Put krixa (Budim, 1734.)
- Slika 13. Indikacija na žanr – propovijedi, Bessedje kaerstjanske (Venecija, 1765.)
- Slika 14. Vrsta, žanr indikacije – poljoprivreda i gospodarstvo, M.A. Reljković. Ovcsarnica (Osijek 1776.)
- Slika 15. Vrsta, žanr indikacije – jezikoslovlje, Tadijanović, Blaž. Svashta po mallo (Troppava, 1766)
- Slika 16. Namjena/svrha djela – kateheza, Jezgra nauka kerstjanskog (Osijek, 1791.)
- Slika 17. Namjena/svrha djela – molitvenik, Radić Ludovik, Rukolist duhovni (Livorno, 1776.)
- Slika 18. Namjena/svrha – književnost, Rapić, Đuro. Satyr illiti divji csovik (Pešta, 1766)
- Slika 19. Namjena/svrha – povijest, Zachetek historiae (Zagreb, 1759)
- Slika 20. Epigraf na naslovnoj stranici – katekizam, Knicicza za pochinajuče (Zagreb, 1771.)
- Slika 21. Epigraf na naslovnoj stranici – propovijed, Redovnika dominikana (Dubrovnik, 1784.)
- Slika 22. Ilustracije u vjerskim djelima - hagiografija, Xivot od Olive (Venecija, 1702.)
- Slika 23. Ilustracije u vjerskim djelima – propovijedi, Pisciole i evanghielya (Venecija, 1739.)
- Slika 24. Ilustracije u kalendaru, Miszecschnik Hervacki (Zagreb, 1705.)

Slika 25. Podatak o izdanju – kateheza, „Raztolnachenye evangeliumov nedelyneh“ (Zagreb, 1799.)

Slika 26. Podatak o izdanju – povijest, „Kratkopis poglaviti dogagjajah“ (Venecija, 1762)

Slika 27. Mjesto tiska bez tiskara – molitvenik, Bogolyubstvo na posctenye svetoga Franceska Saverie (Trnava, 1759)

Slika 28. državna kraljevska tiskara – lekcionar, Marjan Lanosović, Evangjelista illiricki (Budim, 1794.)

Slika 29. Primjer knjige bez godine izdanja – književnost, Jeka planine (Zagreb)

Slika 30. Predgovor – književnost, Krčelić, Adam Baltazar, Naivrednesze sztalnoszti pelda (Zagreb, 1767.)

Slika 31. Posveta – psalmi, Antun Ivanošić, Svemoguchi neba i zemlye Stvoritely (Zagreb, 1788.)

Slika 32. Posveta i predgovor – hagiografija, Antun Josip Knezović, Kruna obderxavaiucsiu stanje apostolsko izpovidnika sviu oggledalo, Xivot svetog Ivana od Nepomuka (Pešta, 1759.)

Slika 33. Sadržaj na početku djela, Promishljanja po nediljah svete korizme – homiletika (Osijek, 1778.)

Slika 34. Sadržaj na kraju djela, Ivan Marević, Dilla svetih mucszenikah - hagiografija, (Osijek, 1800)

Slika 35. Sadržaj na naslovnoj stranici – jezikoslovlje, Matija Antun Reljković, Nova slavonska i nimacska gramatika (Beč, 1789.)

Slika 36. Primjer oblikovanja teksta u prozi i stihu – hagiografija, Antun Josip Turković, Xivot sv. Eustachie (Osijek, 1795.)

Slika 37. Primjer podjele teksta u odlomke u prozi – poljoprivreda i gospodarstvo, Izkushani nauk kako se ovce kroz dobro upravljenje k najboljemu stanju dovesti (Bratislava, 1774.)

Slika 38. Primjer podjele teksta u odlomke u djelu u stihu – hagiografija, Antun Josip Turković, Xivot sv. Eustachie (Osijek, 1795.)

Slika 39. Primjer dijeljenja teksta u poglavlja - Poljoprivreda i gospodarstvo, J. S. Reljković, Kuchnik (Osijek, 1796.)

Slika 40. Primjer dijeljenja teksta u poglavlja i potpoglavlja – homiletika, Ivan Velikanović, Promishljanja (Osijek, 1778.)

Slika 41. Primjer bilješki ispod teksta – književnost, Šimun Štefanec, Pisma od Ivana Slakovića (Osijek, 1781.)

Slika 42. Primjer bilješki na vanjskoj margini – hagiografija, Lovro Bračuljević, Uzao Scerafinske goruchie gliubavi (Budim, 1730.)

- Slika 43. Primjer bilješki ispod poglavlja i na vanjskoj margini – povijest, Mirko Danijel Bodganić, *Dogodjaji svieta* (Beč, 1792.)
- Slika 44. Primjer bilješki na kraju poglavlja – književnost, Šimun Jelačić, Z, *Horvatzke vittie* (Zagreb, 1785.)
- Slika 45. Primjer bilješke na njemačkom jeziku – književnost, Vranić, Anton. *Mlaissi Robinson* (Zagreb, 1796.)
- Slika 46. Primjer popisa pogrešnih riječi – propovijed, Bernardin Lekaković, *Govorenja za sve nedilje godishnje* (Osijek, 1795.)
- Slika 47. Primjer popisa pogrešnih riječi – književnost, Ivan Marević, *Dilla svetih mucsenikah* (Osijek, 1800.)
- Slika 48. Pogovor – katekizam, Bernardin Leaković, *Nauk od poglavutih stvarih kerstjansko* (Budim, 1798.)
- Slika 49. Pogovor – kateheza, Petar Knežević, *Mukka Gospodina nascega Issukarsta i plac Matere gnegove*, (Venecija, 1753.)
- Slika 50. Tekući naslov – književnost, Aleksandar Tominković, *Xivot Petra Velikoga* (Osijek, 1794.)
- Slika 51. Tekući podnaslov – propovijed, Stefan Zagrebec, *Prodeke zverhu nedely Trojachkeh* (Zagreb, 1734.)
- Slika 52. Primjer istih ilustracija kod različitih tiskara, Josip Ernst Matijević, *Raztolnachenye evangeliumov nedelyneh* (Zagreb, 1796.) - kateheza
- Slika 53. Primjer istih ilustracija kod različitih tiskara, Blaž Bošnjak, *Ispisanje ratta turskoga* (Osijek, 1792.) – književnost
- Slika 54. Primjer sustavno ilustrirane knjige s opisom na Njemačkom jeziku – molitvenik, *Put krixu ili xaloŕno putovagnie* (Budim, 1734.)
- Slika 55. Primjer ilustrirane knjige i ručno obojene slike – književnost, Anton Vranić, *Mlaissi Robinson* (Zagreb, 1796.)
- Slika 56. Primjer sustavno ilustrirane knjige, Antun Josip Turković, *Xivot svetoga Eustachie* (Osijek, 1794.) – hagiografija
- Slika 57. Primjer sustavno ilustrirane knjige, Emerik Pavić, *Ogledalo temelja, vire i zakona* (Budim, 1759.) – katekizam
- Slika 58. Obilježavanje vlasništva nad knjigom – Vjekoslav Babukić, *Jezgra rimskog pravovirnog nauka* (Budim, 1769.)
- Slika 59. Obilježavanje vlasništva nad knjigom – Vjekoslav Babukić, *Dogodjaji svieta* (Beč, 1795.)

Slike 60. i 61. Različiti načini obilježavanje vlasništva nad knjigom – dr. Leandar Brozović i Martin Sovs, Utishenje oxalostjenih u sedam pokorni pisama kralja Davida (Budim, 1797.)

Slika 62. i 63. Primjer knjige propovijedi sa četiri zabilježena vlasnika, Štefan Škvorc, Vabitel vu kralyesztvo nebeszko (Beč, 1726.)

Slika 64. Bilježenje imena vlasnika i njegove profesije, Sitek dueh verneh dussah (Beč, 1715.)

Slika 65. Bilježenje imena vlasnika i njegove profesije, M.A. Reljković. Satyr ili divij čovik (Osijek, 1779.)

Slika 66. Primjer bilježenja vlasnika knjige žigom, Francisko Paul Fustinioni. Razgovor u prilici slavodobicha (Zagreb, 1791.)

Slika 67. Knjižne kletve, Lipovčić, Jerolim. Stazica duhovna xivota vikovicsnjega. (1761.)

Slika 68. Knjižna kletva, Marević, Ivan. Dilla svetih mucsenikah nehimbena (Osijek, 1800.)

Slika 69. Knjižna kletva, Antun Josip Turković, Xivot svetoga Eustachie (Osijek, 1795.)

Slika 70. Knjižna posveta, Reljković, M. A. Nekje svashta illiti Sabranje pametnih ricsih (Osijek, 1795.)

Slika 71. Knjižna posveta, Vid Došen, Axdaja sedmoglava (Osijek, 1768.)

Slika 72. Prikaz imena darovatelja knjige, Nauk Kaerstjanski (Venecija, 1745.)

Slika 73. Prikaz imena darovatelja knjige, Szveti evangeliumi (Zagreb, 1730.)

Slika 74. Prikaz imena darovatelja knjige, Rapić, Đuro. Satyr illiti divyi csovik (Pešta, 1762.)

Slika 75. Različiti umetci sačuvani u knjigama, Jeronim Lipovčić, Dussu csuvaiuche pohogjenje (Budim, 1750.)

Slika 76. Različiti umetci sačuvani u knjigama, P. Eberhard Maria Kragel, Csetvero-versztni duhovni persztan (Šopronj, 1763.)

Slika 77. Osobne bilješke. Antun Kanižlić. Mala i svakome potribna bogoslovica (Trnava, 1773.)

Slika 78. Osobne bilješke, Franjo Saleški, Filotea szvetoga Ferencza Salesiusa (Zagreb, 1784.)

Slika 79. Osobne bilješke, Franjo Sušnik. Putni tovarus (Zagreb, 1734)

Slika 80. Ispravke teksta, Emerik Pavić, Prosvitljenje i ogrianje iliti nediljne i svecsane predike (Budim, 1762.)

Slika 81. Ispravke teksta, M. A. Reljković, Nova slavonska i nimacska grammatika (Beč, 1789.)

Slika 82. Ispravke teksta, Antun Romani. Kratki nauk (Varaždin, 1775.)

Slika 83. Ispravke teksta, Istomacenie nauka karstjanskoga (Venecija, 1797.)

- Slika 84. Označavanje teksta, Anton Ivanošić, Opivanje slicno-ricsno (Zagreb, 1786.)
- Slika 85. Označavanje teksta, Antun Kanižlić. Utocsiste Blaxenoi Divici Marii (Venecija, 1759.)
- Slika 86. Označavanje teksta, Ivan Marević. Dilla svetih mucsenikah (Osijek, 1800.)
- Slika 87. Označavanje teksta, Stjepan Kapucin, Zadnia Volya (Zagreb, 1724.)
- Slika 88. Bilješke uz tekst, Misecznik Hervacki (Zagreb)
- Slika 89. Bilješke uz tekst, Mihaly Silloboda. Aritmetika Horvatszka (Zagreb, 1758.)
- Slike 90. i 91. Tekstualni dodaci, Petar Berke. Kinch oszebuini (Graz, 1775.)
- Slika 92. Tekstualni dodaci, Put Krixa (Budim, 1734.)
- Slika 93. Tekstualni dodaci, J. A. Knezović, Duhovno nemoi se zaboraviti (Budim 1746.)
- Slike 94. i 95. Tekstualni dodaci, Emerik Pavić. Kratki nauci i tomacsenja (Budim, 1778.)
- Slika 96. Organizacija sadržaja, Emerik Bogdanić, Dogodjaji svieta (Beč, 1792.)
- Slika 97. Organizacija sadržaja, Vid Došen, Jeka Planine (Zagreb, 1767.)
- Slika 98. Organizacija sadržaja, Vid Došen. Jeka Planine (Zagreb, 1767.)
- Slika 99. Organizacija sadržaja, Xivot od Olive (Venecija, 1702.)
- Slika 100. Organizacija sadržaja, Xivot od Olive (Venecija, 1702.)
- Slika 101. Organizacija sadržaja, Xivot od Olive (Venecija, 1702.)
- Slika 102. Organizacija sadržaja, Šimun Jelačić. Z Horvatzke vittie (Zagreb, 1785.)
- Slika 103. Organizacija sadržaja. Đuro Rapić. Odsvakoga po mallo (Pešta, 1764.)

6. POPIS KORIŠTENE LITERATURE

1. Altmann Ulrike...<et al.>. Fact vs fiction - how paratextual information shapes our reading processes. // *Social Cognitive and Affective Neuroscience* 9, 1(2014), str. 22-29.
2. Anić, Vladimir. Rječnik hrvatskog jezika. Zagreb: Novi Liber. 2007.
3. Artuković, Mato. Arhiv obitelji Brlić u Slavonskom Brodu. // *Muzeologija* 43/44 (2007), str. 211-225.
4. Barthes, Roland. The Death Of Author. // *The Book History Reader*/ edited by David Finkelstein and Alistair McCleery. London: Routledge, 2002. Str. 221-224.
5. Beetham, Margaret. In Search of the Historical Reader; The Woman Reader. // *Spiel* 19, 1(2000). str. 94. Citirano prema: Colclough, Stephen. Readers : Books and Biography. // *A Companion to The History of The Book* / Edited by Simon Eliot and Johnatan Rose. Malden ; Oxford ; Chichester : Wiley-Blackwell, 2009. Str. 50-62.
6. Benton, Megan L. The Book as Art. // *A Companion to The History of The Book* / Edited by Simon Eliot and Johnatan Rose. Malden ; Oxford ; Chichester : Wiley-Blackwell, 2009. Str. 493-507.
7. Birke, Dorothee. Direction and Diversion : Chapter Title sin Three Mid – Century English Novels by Sarah Fielding, Henry Fielding and Charlote Lenox. // *Studies in Eighteenth-Century Culture* 41(2012), str. 211-232.
8. Bogišić, Rafo. Posvete i predgovori u hrvatskih pisaca 18. stoljeća. // *Dani hvarskog kazališta : Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*. Književni krug 21, 1(1996), str. 5-29.
9. Božić, Jadranka. Antropologija knjige i čitanja. Beograd: Narodna biblioteka Srbije, 2009.
10. Bratulić, Juraj. Pavao Ritter Vitezović utemeljitelj hrvatske zemaljske tiskare u Zagrebu. // *Senjski zbornik : prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu* 22, 1(1995), str. 179-186.
11. Buchtel, Johan A. Book Dedications and The Dead of a Patron : The Memorial Engraving in Chapnam's Homer. // *Book History* 7(2004), str. 1-29.
12. Buckridge, Patric. The fate of an Ambitious School - Marm : Amy Curse and The History of Reading. // *Book History* 16(2013), str. 272-293.
13. Chartier, Robert. Reading Matter and „Popular“ Reading: from the Renaissance to the 1999. str. 269-283.

14. Chartier, Robert. *The Cultural Uses of Print in Early Modern France*. Princeton : Princeton University Press, 1987.
15. Chartier, Roger. *Forms and Meanings. Texts, Performances, and Audiences from Codex to Computer*, Philadelphia : University of Pennsylvania Press, 1995.
16. Chartier, Roger. *Laborers and Voyagers : From the Text to the Reader*. // *The Book History Reader* / edited by David Finkelstein and Alistair McCleery. London: Routledge, 2002. Str. 48-58.
17. Chartier, Roger. *The order of books : readers, authors, and libraries in Europe between the fourteenth and eighteenth centuries*. Stanford: Stanford University Press, 1994.
18. Chartier, Roger; Maurice, Elton. *Crossing Borders in Early Modern Europe : Sociology of Texts and Literature*. // *Book History* 8(2005), str. 37-50.
19. Chartiere, Robert. *The Practical Impact of Writing*. // *The Book History Reader* / edited by David Finkelstein and Alistair McCleery. London: Routledge, 2002. Sstr. 118-142.
20. Colclough, Stephen. *Readers: Books and Biography*. // *A Companion to The History of The Book* / edited by Simon Eliot and Johnatan Rose. Malden ; Oxford ; Chichester: Wiley-Blackwell, 2009. Str. 50-62.
21. Croker, Beverly. *The Vestibule of The Text : Explorations of Paratext*, 2011. URL: <http://inter-disciplinary.net/wp../bevcrokerepaper.paper.html> (2015-9-16)
22. Darnton, Robert. *First Steps Toward a History of Reading*. // *Australian Journal of French Studies* 23, 1(1986), str. 5–30. URL: <http://robertdarnton.org/publications> (2015-04-02)
23. Darnton, Robert. *What is the History of Books?* // *The Book History Reader* / edited by David Finkelstein and Alistair McCleery. London: Routledge, 2002. Str. 9-26.
24. Darton, Robert. *History of Reading*. // *New Perspectives on Historical Writing* / edited by Peter Burke. Polity Press, 1992. Str. 140-167.
25. Eliot, Simon; Rose, Johnatan. *Introduction*. // *A Companion to The History of The Book* / edited by Simon Eliot and Johnatan Rose. Malden ; Oxford ; Chichester: Wiley-Blackwell, 2009. str. 1-7.
26. Eshatologija. // *Hrvatski leksikon*.
URL: <http://www.hrleksikon.info/definicija/eshatologija.html> (2016-05-05)
27. Febvre, Lucien Paul Victor ; Henri-Jean Martin. *The coming of the book : the impact of printing, 1450-1800*. New York: Verso, 1990.
28. Finkelstein David; McCleery, Alistair. *Introduction* // *The Book History Reader* / edited by David Finkelstein, Alistair McCleery. London: Routledge, 2002. Str. 1-4.

29. Finkelstein, David; McCleery, Alistair. Editors Introduction // *The Book History Reader* / edited by David Finkelstein, Alistair McCleery. London: Routledge, 2002. Str. 219-220.
30. Fish, Stanley. Interpreting the Variorum. // *The Book History Reader* / edited by David Finkelstein and Alistair McCleery. London: Routledge, 2002. Str. 350-358.
31. Flint, Christopher. In OtherWords : Eighteenth-Century Authorship and the Ornaments of Print. *Eighteenth-Century Fiction* 14, 3-4(2002), str. 625-672.
32. Flint, Kate. Reading Practices. // *The Book History Reader* / edited by David Finkelstein and Alistair McCleery. London: Routledge, 2002. Str. 316-323.
33. Foucault, Michel. The Death of The Author. // *The Book History Reader* / edited by David Finkelstein and Alistair McCleery. London: Routledge, 2002. str. 221-224.
34. Fuček, Ivan. Teologija i teolozi u Hrvatskoj u 18. stoljeću. // *Obnovljeni život : časopis za religioznu kulturu* 59, 3(2004), str. 355-372.
35. Gavin, Michael. Writing Print Culture Past : Literary Criticism and Book History. // *Book History* 15(2012), str. 26-47.
36. Gavranović, Drahomira. Analiza kazala u katekizmu fra Antuna Bačića Istina katolicsanska iz 1732. godine. // *Libellarium* 4, 2(2011), str. 147-165.
37. Genette, Gerard. *Paratexts: Thresholds of Interpretation*. New York: Cambridge University Press, 1997.
38. Grafton, Anthony. Is the History of Reading a Marginal Enterprise? : Guillaume Bude and his Books. // *Papers of the Bibliographical Society of America* 91(1997), 141. Citirano prema: Colclough, Stephen. *Readers: Books and Biography*. // *A Companion to The History of The Book* / edited by Simon Eliot and Johnatan Rose. Malden ; Oxford ; Chichester : Wiley-Blackwell, 2009. str. 50-62.
39. Hall, David L. Afterword. // *Early American Studies: An Interdisciplinary Journal* 8, 1(2010), str. 199-212.
40. Hall, Martin. Gender and Reading in the Late Eighteen Century : The Bibliotheque Universelle des Romans. // *Eighteenth-Century Fiction* 14, 3-4(2002), str. 771-790.
41. Herbe, Sarah. Thou liv'st to all that Read : Reading the Paratext of William Cartwright's Comedies, Tragi-Comedies, With other Poems (1651) as Early Modern Life Writing. // *The European Journal of Life Writing* 3(2014), str.1-18.
42. Howsam, Leslie. *Old Books & New Histories: An Orientation to Studies in Book and Print Culture*. Toronto: University of Toronto Press, 2006.

43. Hrvatska književnost do narodnog preporoda : priručnik za učenike, studente i učitelje književnosti / [priredio] Mihovil Kombol. 2, dopunjeno izd. / priredio Slobodan Prosperov Novak. Zagreb : Školska knjiga, 1992.
44. Iser, Wolfgang. The Reading Process: a Phenomenological Approach. / New Literary History 3, 2(1972), str. 50-69.
45. Isner, Wolfgang. Interaction Between Text and Reader. // The Book History Reader/ edited by David Finkelstein and Alistair McCleery. London: Routledge, 2002. str. 291-296.
46. Jelčić, Dubravko. Povijest hrvatske književnosti : tisućljeće od Bašćanske ploče do postmoderne. – 2., znatno prošireno izdanje. Zagreb: Naklada Pavičić, 2004.
47. Jurić Vlašić, Vesna. Razlika u pristupu i obradi grafike kao pojedinačnog lista i kao ilustracije u knjigama 16. i 17. stoljeća. // Muzeologija 48/49(2011/2012), str. 72-79.
48. Kapitanović, Vicko. Franjevci među hrvatskim narodom i njihovo prosvjetiteljsko djelovanje. URL: <http://documents.tips/documents/franjevci-u-hrvata.html> (2016-05-09)
49. Kateheza. // Hrvatski leksikon.
URL: <http://www.hrleksikon.info/definicija/kateheza.html> (2016-05-05)
50. Katekizam. // Hrvatski leksikon.
URL: <http://www.hrleksikon.info/definicija/katekizam.html> (2016-05-05)
51. King, John N. Reception of Foxe's Book of Martyrs by eighteenth-century readers. // ANQ. Spring 21, 2(2008), str. 45-52.
52. Knjiga. // Hrvatski jezični portal. URL: <http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search> (2016- 03- 21)
53. Labaš, Danijel. Homilija kao obiteljski razgovor oprečan formalnoj retorici. // Živo vrelo : Hrvatski institut za liturgijski pastoral pri Hrvatskoj Biskupskoj konferenciji 2,12(2006), str. 5-7. URL: <http://www.hilp.hr/zivo-vrelo/arhiva/?god=2006> (2015-05-12)
54. Livingstone, Eric. The Textuality of Pleasure. // New Literary History 37, 3(2006), str. 655-670.
55. Lukežić, Irvin. Četiri posljednja dugovanja Eberharda Marije Kragela. // FLUMINENSIA : časopis za filološka istraživanja 7, 2(1995), str. 93-109.
56. Lyons, Martin. A History of Reading and Writing In the Western World. New York: Palgrave Macmillan, 2010.
57. Marinović, Marijana. Bakarska nautika – od sedmogodišnje srednje škole do pomorske akademije. // Povijest u nastavi 7, 13(2009), str. 27-50.

58. Martin, Henri-Jean. *The History and Power of Writing*. Chicago: University of Chicago Press. 1994.
59. Mathesson, Ann. Opening address. // *Books and their owners : Provenance information and the European cultural heritage*. Papers presented on 12 November 2004 at the CERL conference hosted by the National Library of Scotland / edited by David J. Shaw. London: Consortium of European Research Libraries, 2005. str. 11-13.
60. Matičević, I.. *Recepcija dalmatinskih pisaca u slavonskoj književnosti XVIII. stoljeća*. Josip Stojanović i Marko Marulić. // *Colloquia Maruliana* 5(1996), str. 131-139. URL: <http://hrcak.srce.hr/9726> (2015-08-02)
61. McKenzie, D.F.. *The Book as an Expressive form*. // *The Book History Reader* / edited by David Finkelstein and Alistair McCleery. London: Routledge, 2002. Str. 27-38.
62. Mial, David S.. *Empirical Aproaches to Studying Literary Readers : The State of The Discipline*. // *Book History* 9(2006), str. 291-311.
63. Mirakul. // *Hrvatski leksikon*. URL: <http://www.hrleksikon.info/definicija/mirakul.html> (2016-05-05)
64. Molekamp, Femke. *Using a Collection to Discover Reading Practices : The British Library Geneva Bibles and a History of their Early Modern Readers*. // *Eletronic Brithish Library journal* 2006. Str. 1-13. URL: <http://www.bl.uk/ebli/2006articles/article10.html> (2015-09-23)
65. Nelson, Kristopher A.. *A Pretext for Writing : Prologues, Epilogues, and the Notion of Paratext*. San Diego: University of California, 1998.
URL: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1141062 (2015-08-04)
66. Obitelj Oršić. *Registar arhivskih fondova i zbirki*.
URL: http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=3_11566 (2016-05-09)
67. Pastoral. // *Hrvatska enciklopedija*. Mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013-2014.
URL: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=46928> (2016-5-5)
68. Pavličić, Pavao. *Ex Libris* // *Vijenac* 14, 331(2006).
URL: <http://www.matica.hr/vijenac/331/EX%20LIBRIS/> (2016-7-11)
69. Pawley, Christine. *Seeking Significance : Actual Readers, Specific Reading Communities*. // *Book History* 5(2002), str. 143-160.
70. Price, Leah. *Reading : The state of the Discipline*. // *Book History* 7(2004), str. 303-320.

71. Rose, Jonathan. Reading the English Common Reader : A Preface To a History Of Audience. // The Book History Reader / edited by David Finkelstein and Alistair McCleery. London: Routledge, 2002. str. 324- 339.
72. Rowland, Jon. Another Turn on the Screw : Prefaces in Swift, Marvell and Genette. Studies in Eighteenth-Century Culture 21(1992), str. 129-148.
73. Sabol, Josip. Zadaća moralne teologije danas. // Glas Koncila 38(1630). URL: http://www.glas-koncila.hr/index.php?option=com_php&Itemid=41&news_ID=4990 (2016-5-5)
74. Saenger, Paul; Michael Heinlen. Incunabule Description and its Implication for the Analysis of Fifteenth - Century Reading Habits. // Printing the Written Word : The Social History of Books, circa 1450-1520. / edited by Sandra L. Hindman. Ithaca: Cornell University Press, 1991. str. 225-258.
75. Sakcinski, Ivan Kukuljević. Bibliografija Hrvatska. Hrvatska književna baština. Građa za povijest hrvatskog knjižarstva, tiskarstva i nakladništva. Zagreb: Ex libris, 2010.
76. Sherman. William H.. Used Books : Marking Readers in Renaissance England. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2008.
77. Steel, Kathryn L.. Hester Mulso Chapone and the Problem of the Individual Reader. // The Eighteenth Century 53, 4(2012), str. 473-491.
78. Steinberg, S. H.. Five hundred years of printing. London: British Library – Oak Knoll Press, 1996.
79. Stipčević, Aleksandar. Povijest knjige. Zagreb: Nakladni zavod matice Hrvatske, 1985.
80. Stipčević, Aleksandar. Socijalna povijest knjige u Hrvata : Knjiga I. Srednji vijek : (od prvih početaka do glagoljskog prvotiska iz 1483. godine). Zagreb: Školska knjiga, 2004.
81. Stipčević, Aleksandar. Socijalna povijest knjige u Hrvata : od glagoljskog prvotiska (1483) do hrvatskoga narodnog preporoda (1835). Zagreb: Školska knjiga, 2005.
82. Suarez, Michael Felix. Historiographical Problems and Possibilities in Book History and National Histories of the Book. // Studies in Bibliography 56(2003-2004), str. 140-170.
83. Šundalić, Zlata. Prilog hrvatskoj prozi 18. stoljeća. Dani Hvarškoga kazališta : Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu 33, 1(2007), str. 95-130. URL: <http://hrcak.srce.hr/72981>
84. Tanselle, Thomas G.. Introduction. // Books and society in history : papers of the Association of College and Research Libraries rare books and manuscripts

- preconference / edited by Kenneth E. Carpenter. New York and London: R.R. Bowker company, 1983. Str. 17-23.
85. Tanselle, Thomas. The History of the Books as a Field of Study. Chapel Hill: University of North Carolina, 1981. Citirano prema: Meulen, David L. Vander. How to Read Book History. // Studies in Bibliography 56(2003-2004), str. 463-467.
 86. Tatarin, Milovan. Kako su se u Slavoniji u 18. stoljeću prepjevali psalmi. Dani Hvarškoga kazališta : Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu 22, 1(1996), str. 229-291. URL: <http://hrcak.srce.hr/101475>
 87. Tiskarstvo. URL: <http://leksikon.muzej-marindrzic.eu/tiskarstvo/> (2016-05-10)
 88. Meulen, David L.Vander. How to Read Book history. // Studies in Bibliography 56(2003-2004), str. 171-193.
 89. Velagić, Zoran. Pisac i autoritet : bit autorstva i sustav autorizacije vjerskih knjiga 18. stoljeća. Zagreb: Naklada ljevak, 2010.
 90. Velagić, Zoran. The patron function in eighteenth century book dedications : the case of Croatian religious writing. // European review of history 21, 3(2014), str. 363-377. URL: <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13507486.2014.927832?mobileUi=0&journalCode=cerh20> (2015-04-14)
 91. Velagić, Zoran; Kristek, Andrej. Čitatelji, knjige i tekstovi : oblici interakcije. // Osječki zbornik 29(2009), str. 337-345.
 92. Velagić, Zoran; Kristek, Andrej. Oblikovanje sadržaja i paratekstualni elementi u hrvatskim knjigama tiskanim u Divaldovoj tiskari do 1800. godine. // Libellarium : časopis za povijest pisane riječi, knjige i baštinskih ustanova 5, 2(2012), str. 165-182.
 93. Zagorac, Vladimir. Homiletika : Kratki tečaj liturgijskog propovijedanja. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1998.
 94. Watts, Richard. Senghor's Prefaces between the Colonial and Postcolonial. // Research in African Literatures 33, 4(2002), str. 76-87.
 95. Wiggins, Alison. What Did Renaissance Readers Write in Their Printed Copies of Chaucer?. // The Library : The Transactions of the Bibliographical Society 9, 1(2008), str. 3-36.
 96. Wittmann, Reinhard. Was there a Reading Revolution at the End of the Eighteenth Century?. // A History of Reading in the West / edited by Guglielmo Cavallo and Roger Chartier. Cambridge: Polity Press, 1999. str. 284-312.

97. Zvonar, Ivan. Tragom kajkavskih pretisaka : objavljen prvi pretisak Nestraničnog vezdašnjega tabora ispisivanja Gregura Kapucina. // Kaj : časopis za kulturu i prosvjetu 44, 219(2011), str. 63-76.

7. SAŽETAK

Cilj je radnje istražiti načine recepcije tiskane knjige tijekom 18. stoljeća i promjene u organizaciji i prezentaciji knjiškog sadržaja kroz isto razdoblje. Upravo su ta dva aspekta vrlo

važna, a još uvijek nedovoljno istražena i nepovezana područja u sklopu povijesti knjige, te se stoga ovo istraživanje prvo usmjerava na tekstualnu organizaciju, a potom na interakciju čitatelja s knjigom kao materijalnim objektom i interakciju čitatelja sa samim sadržajem knjige. Radnju je utemeljena na dva ključna uporišta – izvornom materijalu i relevantnoj literaturi koja se ne koristi samo kao teorijska i metodološka vodilja, nego i kao bitna komparativna okosnica u evaluaciji odabrane teme, to jest u sagledavanju njezinih istovjetnosti, ali i specifičnosti u odnosu na korpus postojećih istraživanja.

Radnja je podijeljena u tri dijela. Prvi, teorijski dio donosi pregled dosadašnjih znanstvenih spoznaja i istraživanja iz područja povijesti knjige značajnih za temu radnje. Obuhvaćen je povijesni pregled discipline, proučavanje fenomena čitanja s naglaskom na 18. stoljeće i pregled dosadašnjih istraživanja vezanih uz nova istraživačka pitanja koja uključuju dva metodološka pristupa: istraživanje načina prezentacije teksta i istraživanje interakcije čitatelja s tekстом. Druga dva dijela odnose se na razradu i prikazivanje rezultata istraživanja. Prvi dio razrade odnosi se na utvrđivanje strukturnog, odnosno fizičkog razvoja knjige, dok se drugi odnosi na istraživanje čitateljskih tragova u knjigama. Kod analize obrađenih knjiga istraživao se fizički razvoj knjige i način na koji su nakladnici i tiskari pripremali tekst za čitanje; detaljno se analizirala naslovna stranica (kako se i je li se naslovnica mijenjala tijekom navedenog vremenskog razdoblja, raste li ili se smanjuje broj podataka na njoj, na kojem je mjestu ime autora na naslovnici, spominje li se osoba koja je financirala tiskanje knjige, postoje li još neki podatci koji će čitatelju olakšati korištenje knjige); detaljno su analizirani svi paratekstualni elementi (odobrenja cenzora, posvete, predgovori, sadržaj, pogovor, popis pogrešnih riječi); analizirana je organizacija teksta (označavanje odlomaka – paragrafa, podjela u poglavlja i potpoglavlja, prisutnost i položaj bilješki, korištenje i položaj različitih kategorija naslova, itd.), korištenje ilustracija i sl. Kod istraživanje interakcije naglasak je stavljen na odnos između knjige/teksta i čitatelja, odnosno istraživanje svih tragova koje je čitatelj ostavio iza sebe koristeći se knjigom, a posebna se pozornost pridala književnoj vrsti kojoj pripada tekst knjige. Prikupljeni su i analizirani svi tragovi vlasnika ili čitatelja, a rezultati su podijeljeni u dvije skupine: interakcija s knjigom (oznake vlasništva, knjižne kletve, posvete, porijeklo knjige, osobne bilješke, predmeti ostavljeni u knjizi – pisma, poruke, dijelovi osušenih biljaka i različitih uspomena i porijeklo knjige) i interakcija s tekстом (ispravke teksta, bilješke uz tekst, dopisani tekstualni dodatci, podcrtavanje teksta, oznake na marginama, organizacija sadržaja i sl.).

Važnost radnje, a time i njezin znanstveni doprinos, ponajprije proizlazi iz činjenice da slično istraživanje u hrvatskoj povijesti knjige još nije provedeno. Radnjom je mnogo detaljnije nego

što je do sada bio slučaj utvrđeno kako se i u koliko se je mjeri tiskana knjiga u fizičkoj i strukturalnoj (pojam se ovdje odnosi na strukturiranje teksta) pojavnosti mijenjala tijekom 18. stoljeća. Također, po prvi put je, na temelju konkretnih tragova, istražen odnos čitatelja/vlasnika prema knjizi/tekstu u dužem vremenskom razdoblju, te je tako otvoren put prema razumijevanju načina interakcije čitatelja i/ili vlasnika knjige s tekstom, odnosno samim medijem. Naposljetku, u radnji su se nastojale ustanoviti među-uvjetovanosti oblikovanja knjige i interakcije s njom, te susljedno, njezine recepcije. Taj posljednji korak suštinski je povezan s načinom obrade izvornog materijala, te se istraživački pristup, to jest model predstavljen u ovom poglavlju, također može smatrati doprinosom radnje i primjerom za buduća istraživanja.

KLJUČNE RIJEČI: povijest knjige, tekstualna organizacija, povijest čitanja, 18. stoljeće, recepcija knjiga, interakcija čitatelja s knjigom, interakcija čitatelja s tekstom

7. SUMMARY

Object of this paper is to explore various ways of reception of printed books during the 18th century and the presentation of the content of books throughout that same period. These two aspects are very important, but insufficiently explored and incoherent fields within the history of book, and that is the reason why is this study directed toward textual organization, reader's interaction with the book as a material object and, finally, reader's interaction with the content of that book. This paper is based on two key points – original material and relevant literature that isn't just used as a theoretical and methodological guideline, but also as an important comparative frame for evaluation of chosen thesis, i.e. in consideration of it's similarities as well as specificity in relation to a corpus of existing researches.

Paper is divided into three sections. First is the theoretical section which brings review of the preceding scientific insights and researches in the field of history of book significant for the thesis of this paper. It includes historical review of the discipline, studies about the reading phenomenon with the accent on 18th century and review of former researches associated to new research questions that include two methodological accesses: research of the ways of presentation of texts and research of interaction between the reader and the text. Other two segments of this paper are referred to elaboration and demonstration of research results. The first section of elaboration regards to establishing structural, i.e. physical development of books, while the second section of elaboration regards to research of the traces in books left by the readers. What was researched in the analysis of processed books was the physical development of book and the way in which publishers and printers prepared text for reading; title page was thoroughly analyzed (how and was it changed during the given time period, does the quantity of data printed on it increases or decreases, where is the name of the author located, is the person who financed the printing of the book mentioned, are there any other data that will ease the usage of the book for the readers); all paratextual elements were analyzed in details (censors approval, dedications, prologues, content, epilogue, index of inaccurate words) as well as textual organization (paragraph notation, distribution of chapters and subchapters, presence and location of notes, usage and location of various title categories, etc.), usage of illustrations, etc. During the research of the interaction, what was accentuated was the relation between the book/text and the reader, i.e. research of all the traces reader left in the book while using it, and the special attention was given to the genre of the text in the book in question. All the traces of the owner or the reader were collected and analyzed and the results divided into two groups: interaction with the book (ownership markings, book curses, dedications, origins of the book,

personal notes, items left in the book – letters, messages, parts of dried plants and various memories) and interaction with the text (text corrections, notes alongside the text, handwritten text additions, underlining of text, margin markings, content organization, etc.)

The relevance of this paper, as well as its scientific contribution, primarily derives from the fact that there was no similar research conducted in Croatia. The paper, significantly more detailed than any paper so far, establishes how and in what measure did printed book change its physical and structural (this is referred to text structuration) appearance during the 18th century.

Also, for the first time, based on the concrete traces, relation of the reader/owner with the book/text is researched in a longer period of time and that made a start for understanding the ways in which readers and/or owners of book interact with the text, i.e. the media itself.

In the end, the paper tried to establish in which way are forming of the book and interaction with it conditioned amongst itself and, consecutively, with its reception. That last step is basically connected with the way in which the original material was analyzed, so this researching approach, i.e. model presented in this chapter can also be considered as a contribution of this paper and a paradigm for future researches.

KEY WORDS: history of book, textual organization, history of reading, 18th century, book reception, readers interaction with the book, readers interaction with the text